

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

82

BUDAPEST

1977

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

82

BUDAPEST

1977

No. 4

HUNGARIA

Vol. XXIII

Szerkesztő bizottság

Editorial board

ANTALL József (főszerkesztő — editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő — editor), FARÁDI László, FARKAS Károly,
KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes, LAMBRECHT Miklós,
NÉMETHY Ferenc, RÉTI Endre, SCHULTHEISZ Emil (elnök — chairman),
SZENTÁGOTHAJ János, SZENTGYÖRGYI István, SZODORAY Lajos,
SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán, TAKÁTS László, VIDA Mária,
VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre,

Szerkesztőség

Editorial office

H—1023 Budapest II., Török utca 12.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Lázár Szini Karola: A magyar orvosi műszókincs fejlődésének kezdetei</i>	13
<i>Szlatky Mária: Pettyéni Borbély Márton kéziratosa orvosló könyve, 1683—1701</i>	27
<i>Takáts László—Szemkeő Endre—Vámos László: Magyarországi tábori kórház szervezési és működési elve 1692-ben</i>	51
<i>Friedrich Ildikó: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon</i>	65

KISEBB KÖZLEMÉNYEK — ELŐADÁSOK

<i>Lambrecht Miklós: Magyar kutatók a klasszikus citológia korszakában</i>	91
<i>Sasvári László: Az 1739-es pestisjárvány „rácz” áldozatai Hajdúböszörményben</i>	103
<i>Bereti, István: Parádfürdő múltjából (német nyelven)</i>	107
<i>Bosnyák Sándor: A nevetlen ujj</i>	115

ADATTÁR

<i>Vida Tivadar: Bél Mátyás kézirata a magyarok öltözködéséről és erkölceiről</i>	123
---	-----

SZEMLE KÖNYVEKRŐL

<i>Dieter, H. O. F.: Die Entwicklung der Naturwissenschaften an der Universität Marburg. Marburg/Lahn, 1971. (Zboray Bertalan)</i>	131
<i>Elmar, E.: Das „industrielle” Geheimmittel und seine Werbung. Marburg/Lahn, 1969. (Zboray Bertalan)</i>	131
<i>Eulner, H.—H.—Mann, G.: Medizingeschichte in unserer Zeit. Stuttgart, 1971. (Székely Ferencné)</i>	132
<i>Forbes, T. R.: Chronicle from Aldgate. Life and death in Shakespeare's London. New-Haven, London, 1971. (Karasszon Dénes)</i>	133
<i>Goerke, H.: Carl von Linné. Arzt — Naturforscher — Systematiker. Stuttgart, 1966. (Lambrecht Miklós)</i>	134
<i>Holmes, S. J.: Louis Pasteur. New York, 1961. (B. Szalkay Judit)</i>	136
<i>Katz, J.—Nochlin, Ph.—Stover, R. (ed.): Writers on Ethics. Classical and Contemporary. Huntington, 1973. (Némethy Ferenc)</i>	136
<i>Marti—Ibanez, F.: Ariel: Essays on the Arts and the History and Philosophy of Medicine. New York, 1962. (Bánóczy Erika)</i>	137
<i>Necrasov, O.: Originea și evoluția omului. București, 1971. (Bugyi Balázs)</i>	138
<i>Sabra, A. I.: Theories of Light from Descartes to Newton. London, 1967. (Bugyi Balázs)</i>	138
<i>Sena, J. F.: A Bibliography of Melancholy, 1660—1800. London, 1970. (B. Szalkay Judit)</i>	139

<i>Shebaby, N.</i> : The propositional logic of Avicenna. A translation from al-Shifa: al-Qiyas with introduction, commentary and glossary. Dordrecht—Boston, 1973. (<i>Némethy Ferenc</i>)	139
<i>Stecher, E.</i> : Pharmazeutische Technik. Marburg, 1972. (<i>Zboray Bertalan</i>).....	140
<i>Zekert, O.</i> : Carl Wilhelm Scheele. Apotheker, Chemiker, Entdecker. Stuttgart, (<i>Friedrich Ildikó</i>)	140

FOLYÓIRATOKBÓL

Acta Medicae Historiae Patavina, 1974—75. (<i>Kapronczay Katalin</i>)	143
Beiträge zur Geschichte der Pharmazie, 1976. (<i>Kapronczay Katalin</i>)	144
Bulletin of the History of Medicine, 1976. (<i>B. Szalkay Judit, Bánóczy Erika</i>)	146
Proceedings of the Royal Society of Medicine, 1975. (<i>Szlatky Mária</i>).....	151
Revue d'Histoire de la Pharmazie, 1974. (<i>Miklóssy Lajos</i>)	152
Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia, 1975—76. (<i>Bánóczy Erika</i>)	155

KRÓNIKA

159

CONTENTS

STUDIES

<i>K. Lázár—Szini</i> : The rise of Hungarian medical terminology	13
<i>M. Szlatky</i> : Márton Pettyéni Borbély's manuscript medical book, 1683—1701	27
<i>L. Takáts—E. Szemkeő—L. Vámos</i> : Principles for the organization and functioning of a field-hospital in Hungary in 1692	51
<i>I. Friedrich</i> : Reasons for the lack of health culture in 18th century Hungary	65

ARTICLES — LECTURES

<i>M. Lambrecht</i> : Hungarian researchers in the age of classical cytology	91
<i>L. Sasvári</i> : „Rác” (Serbian) victims of the plague of 1739 at Hajdúböszörmény	103
<i>I. Bereti</i> : From the history of Parádfürdő (in German)	107
<i>S. Bosnyák</i> : The „no-name-finger”	115

DATA

<i>T. Vida</i> : Mátyás Bél's manuscript on the dressing and morals of Hungarians	123
---	-----

REVIEW

books	131
periodicals	143

CHRONICLE

159

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>K. Lázár Szini</i> : Les débuts de l'évolution de la terminologie médicale hongroise	13
<i>M. Szlatky</i> : Le livre médical manuscrit de Márton Pettyéni Borbély, 1683—1701	27
<i>L. Takáts—E. Szemkeő —L. Vámos</i> : Les principes d'organisation et de fonctionnement d'un hôpital militaire de campagne en Hongrie en 1692	51
<i>I. Friedrich</i> : Les causes pour le manque de culture sanitaire en Hongrie au 18 ^e siècle	65

TEXTES INFORMATIFS — CONFÉRENCES

<i>M. Lambrecht</i> : Savants hongrois à l'époque classique de la cytologie	91
<i>L. Sasvári</i> : Les victimes rasiennes de l'épidémie de peste de 1739 en Hajduböszörmény	103
<i>I. Bereti</i> : De l'histoire de Parádfürdő (en allemand)	107
<i>S. Bosnyák</i> : Le „doigt-sans-nom”	115

DOCUMENTATION

<i>T. Vida</i> : Le manuscrit de Mátyás Bél sur l'habillement et les mœurs des Hongrois ..	123
--	-----

REVUE

des livres	131
des périodiques	143

CHRONIQUE

159

INHALT

STUDIEN

<i>K. Lázár Szini</i> : Anfänge der Entwicklung des ungarischen medizinischen Fachwortschatzes	13
<i>M. Szlatky</i> : Ungarisches Arzneibuch 1683—1701. Ein Manuskript von Márton Pettyéni Borbély	27
<i>L. Takáts—E. Szemkeő—L. Vámos</i> : Organisations- und Funktionsprinzip eines Feldlazaretts in Ungarn 1692	51
<i>I. Friedrich</i> : Die Ursachen des Mangels an Gesundheitskultur in Ungarn im 18. Jahrhundert	65

MITTEILUNGEN – VORTRÄGE

<i>M. Lambrecht</i> : Ungarische Forscher im Zeitalter der klassischen Zytologie	91
<i>L. Sasvári</i> : Die „raizischen“ Opfer der Pestepidemie 1739 in Hajdúböszörmény	103
<i>I. Bereti</i> : Aus der Geschichte von Parádfürdő (in deutscher Sprache)	107
<i>S. Bosnyák</i> : Der Finger ohne Namen	115

BELEGSAMMLUNG

<i>T. Vida</i> : Das Manuskript von Mátyás Bél über die Kleidung und Sitten der Ungarn ..	123
---	-----

RUNDSCHAU

über Bücher	131
aus Zeitschriften	143

CHRONIK

159

СОДЕРЖАНИЕ

НУЧНЫЕ СТАСИ

<i>К. Лазар—Сини:</i> Начала развития лексики венгерских медицинских терминов	13
<i>М. Слатки:</i> Врачебная рукопись хирурга Мартона Петъени—Борбеля, 1683 --1701 ..	27
<i>Л. Такач—З. Семке—Л. Вамош:</i> Организационный и функциональный принцип венгерского военно-полкового госпиталя 1692. года.	51
<i>И. Фридрих:</i> Причины недостатка санитарной культуры Венгрии в 18. столетии ..	65

ЗАПИСКИ-ДОКЛАДЫ

<i>М. Ламбрехт:</i> Венгерские чуены в периоде классической цитологии	91
<i>Л. Шашвари:</i> Сербские жертвы эпидемии учмы в селе Гайдубёсёрменя в 1739 г.	103
<i>И. Береты:</i> Из прошлого курорта Парада (на немецком языке)	107
<i>Ш. Бошняк:</i> Безымянный палец	115

ДОКУМЕНТАЦИЯ

<i>Т. Вида:</i> Манускрипт Матяша Бела об одеждах и нравственности венгров	123
ОБЗОР КНИГ	131
ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	143
ХРОНИКА	159

A MAGYAR ORVOSI MŰSZÓKINC FEJLŐDÉSÉNEK KEZDETEI

XIV—XVI. SZÁZAD*

LÁZÁR SZINI KAROLA

„Akik leg először az orvoslásnak kezdetit, és úgy mint fundamentomot vetettenek, méltán meg érdemlik, hogy azért ditsértessenek, hogy ő magoktól megtaláltatt szokatlan betegségeknek az ő vélekedések szerint halhatatlan neveket is adtanak.”

(Ars Medica: Elöl járó Beszéd)

Minden tudományág a rendszerének megfelelő szabatos fogalmakkal és a sajátos ismeretanyagot tükröző, pontos fogalmi tartalmú műszavakkal — terminológiával — dolgozik. Az anyagi és szellemi műveltség előrehaladásával a műszókincs egésze folytonosan, erőteljesen gyarapszik. Napjaink nyelvi fejlődésének — mint ismeretes — egyik legfontosabb, legjellemzőbb sajátossága a műszókincs mennyiségi növekedése, differenciálódása.

A meggyorsult tudományos-technikai haladásban új szakterületek új fogalmai keresnek megnevezést az orvostudományban is. Az ugrásszerűen gyarapodott műszókincs mind áttekinthetetlenebb; egységesítésén — egységes terminológia bevezetésén — ma már nemzetközi együttműködés fáradozik.¹ Ugyanakkor fokozottabb az érdeklődés a nemzeti tudományos irodalmak, az anyanyelvű műszókincs iránt. Joggal, hisz „*nincs olyan szócsoporthoz vagy akár szóegyedhez, mely a társadalom anyagi-szellemi műveltségének alakulására valamilyen fogódzót ne szolgáltatna.*”² Az anyanyelvű terminológia valamely nép tudományos gondolkodásának fejlődéséről, az illető országban a tudomány sorsáról tanúskodik. Kialakulásának vizsgálata nem csupán a nyelvtudomány, de a szaktudomány történetének is lényeges fejezete. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt a magyar orvosi nyelv esetében, hiszen fejlődése — akárcsak a matematikáé³ — alapjaiban távol esik e földrész művelődésének görög-latin ősforrásától.

Nyelvészek, orvosok, tudománytörténészek nem egyszer foglalkoztak a magyar orvosi nyelv, illetve műszókincs kérdésével. Fejlődéséről alapvető, átfogó elemzés azonban még nem látott napvilágot. A magyar tudományos nyelv kialakulását általában a nyelvújítástól eredeztették⁴, s csupán futólagosan utaltak a klasszikus örökség-

* Előadás formájában francia nyelven elhangzott a XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszuson (Budapest, 1974. aug. 25—31.). *Acta Congressus...* Bp. 1976. II. 1401—1406. Les débuts de l'évolution de la terminologie médicale hongroise (XIVe—XVIe siècles).

¹ Donáth Tibor: *Anatómiai nevek*. Bp. 1974, 11—13. — Dolgozatom elkészülte után jelent meg H. Schipperges idevonatkozó közleménye: *Die Approbationsordnung für Ärzte. Ärzteblatt Baden-Württemberg*, 1975. Heft 2.

² Benkő Loránd: A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében. *Ált. Nyelv. Tan.* VIII. (1972), 14.

³ Keresztesi Mária: *A magyar matematikai műnyelv története*. Debrecen, 1935.

⁴ Vö.: Kovalovszky Miklós: *Tudományos nyelvünk. Nyelvünk a reformkorban*. Bp. 1955. 303.

ből, a tudós latin nyelvből kibontakozó XVI—XVII. századi magyar orvosi irodalomra. A reformáció anyanyelvi törekvéseit méltatók⁵ is, a nyelvi előzmények felkutatása híján, Szenczi Molnár Albertnek, Geleji Katona Istvánnak vagy Apáczai Csere Jánosnak, sőt Pápai Páriz Ferencnek oly műszavak alkotását (*agyvelő, aszúrkórság, epehólyag, fakadék* stb.) tulajdonították, melyek már sokkal előbb, a gyógyító tevékenység során közszájon forogtak.

A régi magyar orvosi műszókincs kutatásában Csapody István (1856—1912) szemészprofesszor és Magyary-Kossa Gyula (1865—1944) farmakológus, orvostörténész szerzett maradandó érdemeket. Az orvosi nyelv kiváló művelője, az első magyar szemészeti tankönyv szerzője — Csapody — teljességre törekedve, szótárszerűen feldolgozta Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisának szókincsét, és a régi magyar orvosi művek több ezernyi adatát gyűjtötte össze, magyar orvosi szótár szerkesztését tervezve.⁶ A magyar történeti nyelvtudomány klasszikus lexikográfiai alkotásainak (NySz., MTSz., OKISz.) serkentő hatására keletkezett a régi magyar orvosi műszókincs eddig leggazdagabb tára, Magyary-Kossa bonctani, betegség- és gyógyszernév gyűjteménye.⁷ Sajnálatos, hogy a főként XVII—XVIII. századi irodalomból táplálkozó adattár nem rendszeres gyűjtés nyomán született, hanem a szerző orvostörténeti kutatásainak csak „mellékes eredménye”.

A régi magyar orvosi nyelv megismerésének eléggé nem méltatható szolgálatot Varjas Béla tett azzal, hogy a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött, Lencsés Györgynek tulajdonított, csaknem ezer ívrét oldalas, XVI. századi magyar nyelvű kézirat orvosi könyvet betűhíven kinyomatta, hangoztatva már a művet ismertető első közleményében: az *Ars Medica* című kézirat szóanyaga a nyelvész számára „kimeríthetetlen kincsébánya”.⁸ A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet orvostörténeti tanszékének mintegy évtizedes, a XVI. századi orvosi könyv monografikus feldolgozását célzó kutató munkája⁹ kapcsán hangsúlyozta Szabó T. Attila az egymásba fonódó orvos- és nyelvtörténeti további vizsgálódások fontosságát.¹⁰ Mint a marosvásárhelyi tanszék munkaközösségének akkori tagját, különösen az *Ars Medica* forráskutatásai¹¹ során foglalkoztatott a gondolat, hogy e teljes anyanyelvi fegyver-

⁵ Liszt Nándor: *A régi magyar orvosi nyelv*. Bp. 1925. — Gortvay György: *Az újabbbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Bp. 1953, 93. — Spielmann József: *Nyulas Ferenc* — monográfia (Bevezető tanulmány) Bukarest 1955, 19. — R. Harkó Viola: A magyar orvosi szaknyelv kialakulása. *Orvostörténeti Közlemények*, 51—53. sz. (1969) 231—32.

⁶ Csapody István: Id. Csapodi István. *Orvostörténeti Közlemények*, 5. sz. (1957), 119—22 (Bibliográfiával).

⁷ *Magyar Orvosi Emlékek*, II. köt. Bp., 1929, 243—320 (Függelék) A magyar történeti szókincskutatásnak ma is értékes, megbecsült forrása (TESz)

⁸ *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Erdélyi Tud. Intézet, Kvár, 1943. — Varjas Béla első közleményét lásd: *MNy*, XXXVI (1940), 3. 165—6.

⁹ Spielmann József: Az *Ars Medica* szerző és forráskutatása. *Korunk*, XXXII (1973), 2. sz. 294—304. — Az *Ars Medica*-kutatások újabb összefoglalása dolgozatomban elkészülte után jelent meg: Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Bukarest 1976, 48—83, 308—13.

¹⁰ Jegyzetek a XVI. századi *Ars Medica* kérdéséhez. *Orv. Szle*, IX (1974) 228.

¹¹ Lázár Szini Karola—Spielmann József: Adalékok Lencsés György *Ars Medica* c. műve kérdéséhez II. Az *Ars Medica* forrásairól. *Orv. Szle*. (Marosvásárhely), XVI (1970), 3—4 sz. 449—454.

zetben született első tudományos orvos-gyógyászati munka műszókincséről nyelvi gyökereinek ismeretében ítéelkezhettünk csak helyesen. Úgy véltem, a szaknyelv fejlődésének nyomkövetését az alapokat feltáró, rendszeres, mindenekelőtt lexikológiai vizsgálódással kell megkísérelni.

*

Köztudomású, hogy az európai műveltség megismerése szempontjából a középkori kultúra különös jelentőségű. A kor alkotásaiban — tanúsítja az irodalomtörténet¹² — fellelhetők a kereszténység előtti időbe nyúló ősi társadalom, a pogány szellem nyomai, de a kor társadalmi talajából sarjadnak ki az újkori mozgalmak, a humanizmusnak, a tudomány megújulásának gyökerei is. A korszak orvoslásában és nyelvében is népek és századok nyúlnak át egymáshoz „kölcsonhatások és messzemenő összefüggések szövevényében”. A középkor századaiban az arab kultúra követítette klasszikus ókori és a tapasztalati úton szerzett saját ismeretek ötvöződtek egymással; gyors áramlásukat a közös közvetítő nyelv, a latin és a közös vallás nagymértékben elősegítette. Az egyre szaporodó egyetemek (Párizs, Észak-Itália) orvosi fakultásain tanult magyar diákok már a XII—XIV. században elhozták tájainkra az európai orvostudomány eredményeit. Az orvosi ismeretek terjesztésében jelentős szerepük volt a Benedek- és cisztercita rend kolostorainak: betegszobáik, isptótyaik a gyakorlati oktatás színhelyei az akkori Magyarországon is.¹³ Az orvostudományi és más praktikus ismeretek oktatása a kolostori és káptalani iskolákban ugyanakkor laikus intellektualizmust és anyanyelvű írásbeliséget feltételez.¹⁴

A művelődéstörténeti kutatásnak jelentős forrásai a latin szó- és kifejezőkészlet elsajátításához, az anyanyelven való értelmezéséhez e korszakban készült szójegyzékek és szótárak. A kor élő szókészletét foglalva magukba, tükrözik az általános műveltségen belül a kor szakmai műveltségét is.¹⁵

A gazdag magyar nyelvemlékirodalom legjelentősebb szójegyzégeit¹⁶ — a XIV—XV. század fordulóján keletkezett Besztercei és Schlágli szójegyzéket (a továbbiakban rövidítve: BesztSzj, SchlSzj), a Murmelius-féle Lexiconnak az 1531—33-as években

¹² Szerb Antal: *A világirodalom története*. Bp. 1957. I. köt. 165—76.

¹³ Schultheisz Emil: *Zur Geschichte der Medizinischen Unterrichts in Ungarn vom frühen Mittelalter bis 1769. Clio Medica*. Vol. 6. (1971), 41. — Vida Tivadar idevonatkozó kéziratosa munkáját — A szerzetesrendek szerepe a magyar orvostörténelemben 1000—1301-ig — idézi Hoppál Mihály és Törő László: *Népi gyógyítás Magyarországon* c., dolgozatom elkészülte után megjelent tanulmányában (*Orv. Tört. Közlemények*, Suppl. 7—8 [1975], 20.)

¹⁴ Jakó Zsigmond: Az erdélyi értelmiség kialakulása. *Korunk* 1967, 26. (A középkori laikus értelmiség problémáiról írt tanulmányait lásd a dolgozat elkészülte után megjelent kötetben: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976.) Mészáros István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp., 1972. 45—52.

¹⁵ Melich János: A magyar szótárirodalom a legrégibb szójegyzékektől Pápai Páriz Ferenc szótáráig. *Ny.K.* 46. sz. Bp. 1907. és Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv *I.OK.* IV. (1953), 423—66.

¹⁶ A műszókincanyagot a századfordulón megjelent Finály Henrik, Szamota István és Melich János-féle nyelvemlék-kiadványokból dolgoztam fel. A forrásanyagra vonatkozó irodalmat lásd Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp., 1959. 44—6. — A Calepinus-szótárnak szójegyzékeinknél későbbi magyar orvosi szókincséről lásd Büky Béla adattárát: *Anatómiai műszavak*, 1585, 1607. *Orvostörténeti Közlemények*, 41 (1967), 29—132.

Krakkóban magyar értelmezésekkel ellátott változatát (Murm.) és Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanárnak a XVI. század 60—70-es éveiben készített, tájainkon is közkezen forgott Nomenclaturáját (SzikszF.) — választottam forrásul, melyek koraiságuknál és főként az egyházi szövegektől eltérő gazdag szókincsanyaguknál fogva legalkalmasabbak a magyar orvosi műszókincs alapjainak feltárásához. E szójegyzékek keletkezési időszakába — a többé-kevésbé egységesnek mondható köz- és irodalmi nyelv kialakulását eredményező, s a XVI. század harmadik harmadában záruló középmagyar-korba¹⁷ — nyúlnak tehát a magyar orvosi nyelv, illetve műszókincs fejlődésének gyökerei.

*

A fogalomnak, mint logikai kategóriának nyelvi jele a szó (szókapcsolat). A szavak egyedi vallomásánál jelentősebb azonban az azonos fogalom-, illetve jelentéskörbe tartozó, azonos művelődési kérdéseket felvető szavak együttes tanúságtétele — hangoztatja a nyelvtudomány.¹⁸ A fent említett szójegyzékek történeti nyelvi anyaga — a kétnyelvű alfabetikus szótárak előzményeként — fogalomkörönként csoportosított. A modern lexikológia kutató módszereit¹⁹ hasznosítva ezért mindenekelőtt a nyelvi mezőt idéző fogalomközi csoportosítás irányából közelítem meg. A modern szókészletkutatás a szójegyzékek művelődéstörténeti jelentőségét éppen abban látja, hogy rávilágítanak a valóság ember által felismert összefüggéseire.²⁰

A tudományok fogalmi rendszere tovább már szét nem bontható alapfogalmakra épül, melyek az emberiség történetében hosszú fejlődés során, elvonatkoztatás útján alakultak ki. Az orvostudomány három alapvető fogalomcsoportja, illetve a nekik megfelelő anatómiai, kórtani és gyógyszer-tani terminológia a szójegyzékeknek a testrészeket (partes humani corporis) és azoknak állapotát (de habitudinibus corporum), valamint a fákat, füveket stb. (arborum, herbarum nomina)²¹ megnevező szavaiból, szókapcsolataiból alakult.

*

Az orvostudomány belső fogalmi rendszerének füzérét taglalva, elsősorban az emberi test szerkezeti felépítésére vonatkozó ismeretanyagot felölelő tudományág, az anatómia fogalmainak nyelvi jeleit vesszük számba. Az anatómia — hangoztatja Szentágothai János²² — minden orvosi gondolkodásnak és cselekvésnek elidegenít-

¹⁷ E nyelvtörténeti korszak határidejét Szabó T. Attila nyomán (*Válogatott tanulmányok, cikkek. III.* Bukarest 1972. 374—5.) jelöljük. A szakirodalom (Bárczi Géza, Berrár Jolán, Benkő Loránd: *A magyar nyelv története*, Bp. 1967, 18.) más korszakolást is ismer.

¹⁸ Benkő Loránd: i. m. 17.

¹⁹ Péntek János: A lexikológia néhány kérdése és a magyar szakszókincskutatás. *Studia UBB.* Fasc. I. 1970. 73—85.

²⁰ Bodrogligeti András: A szókészlet. *Hagyományos nyelvtan, modern nyelvészet.* Bp. 1972, 69—73.

²¹ Gyógynövényadatainkat itt csupán a műszókincsgazdagság bemutatására számszerűleg jelezzük. Az orvoslással kapcsolatos más tárgykörök nyelvi anyagához hasonlóan, külön feldolgozást igénylő anyag.

²² Szentágothai János: *Funkcionális anatómia. I—III.* Bp. 1971, 18.

hetetlen alapja, tehát az orvostudományok alapja is. Az anatómiai fogalmakat jelölő szavak összessége, az anatómiai szókincs pedig az orvosi nyelv alapja.

A test felépítésére vonatkozó elképzelések az emberi gondolkodás korai elemei, ezt kőkorszakbeli ábrázolásokkal bizonyítja az orvostörténelem. A szerv fogalma is valószínűleg a történelem előtti időkben gyökerezik. Az egyes szervek működéséről az egyiptomi, görög-hellén orvostudománynak már voltak fogalmai, de tudományos rendszerezésükre csak az állatboncoláson alapuló galenusi anatómia megdőlésével, illetve a tudományos igényű vesaliusi anatómia megteremtésével (1543) került sor.²³

A szójegyzékek az anatómiai műszavakat az orvostudományban az adott időben érvényes taglalásnak megfelelően, a fejtől a végtagokig testrészenként sorakoztatják fel. Az anatómiai fogalomkörön belül így kisebb egységek, a testrészek (*fej, nyak, derék* 'törzs' és *tagok* 'végtagok') csoportjai adódnak. Ezeken belül kisebb tájakokat, a testrészek környékét ismerte és nevezte meg az ember, így a fejen: *tető, homlok, orca*, a derékon: *mell, hát, has, far, ágyék* stb. Ezek a testrészek további kisebb tájakokra osztódnak, pl. az arcon: *szem, orr, száj, áll, pofa*. A teljes anatómiai nyelvanyag így fogalomkörönként mellé-, illetőleg fölé- és alárendelt, fő és alfogalmakra bontható. És ez nem más, mint a fogalmi mező tagolása.²⁴

Az emberi megismerés fokozatosan haladt a felületi testtájékoktól a belső területek felé, így az anatómiai szókincs is a tájanatómiai képzetek tükrözésétől fejlődött a szerv-anatómiai fogalmak nyelvi jelölőinek kikristályosításáig. Fogalomköri csoportosításban a szójegyzékek nyelvi anyagának nagyobb része (SchlSzj., Murm.²⁵), a kor ismereteinek megfelelően a tájanatómiai csoportosításba illeszkedik, és csupán a szervrendszeri alapfogalmak — *csont, hús* 'izom', *ín* 'ideg', *ér, tagoknak kötelei* 'ízületek' — nem kaphattak helyet e besorolásban. Ha a mai tudományos szemléletnek megfelelő szervrendszeri fogalomköröket (csontváz-, izom-, keringési, zsigeri és idegrendszer) alakítanánk ki, a szavak többsége 'testtájék' jelentéstartalmánál fogva nem kerülhetne csoportosításra.

Kronológiai vizsgálattal a szójegyzékek anyagában elkülöníthetők az egyszerű, ősi, ún. tudományelőtti fogalmak (SchlSzj.: *agylágy, füllik, hatak, joh, hátorja, karszív, melykalán*, a nemi szervek nem eufemisztikus megnevezései stb.), melyek éppen régiségüknek fogva becses művelődéstörténeti fogódzók, és a tudományos igényű megismerésből fakadó, már a vesaliusi anatómia hatását is hordozó fogalmak (Sziksz F.: *agyvelőnek hártái, agyvelőnek felső és középben való hártája, epének hólyaga, felső vékony bőr, fodorháj, forgócsont, gyomornak a szája, hátgerinc, középhártya a mell és a has között, szemnek gyökerei, szív táskája, tagoknak egymáshoz való kötötetése* stb.). Az időben közbeeső Murm. anyaga tükrözteti az egyszerűbb, ősi fogalmakat (*hézag, szár vékonya, far, farcsik, ágyék* stb.), egy részüket a középkori vallásos szemlélet jegyében született eufemisztikus kifejezésekkel (*asszonyember szemérmes teste, emberganéj, alfél, férfitag*) jelölve, ugyanakkor a terminológia gazdagodásával jelzi már a

²³ Szentágothai János, i. m. 229. és Andreas Vesalius Bruxellensis: *De Humani Corporis Fabrica*. (Introduction et textes des figures par prof. dr. J. Szentágothai), Bp., 1972.

²⁴ Vö.: Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Bp. 1970. 355 és kk.

²⁵ A BesztSzj.-ből hiányzik az anatómiai és kórtani fogalomkör. Figyelembe véve a SchlSzj.-kel való genealógiai rokonságát, előbbi néhány műszavát statisztikailag utóbbinak tudjuk be.

tudományok humanista felvirágzását is (*fognak kelő helye, gyermektartó lantorna, közép-fogak, szemnek oltalma, szeméremtest tartó bőre, szívnek hálója, tagoknak kötele, torok diója, verejtékjáró apró likak, végső-fogak stb.*). A fogalmi tartalom pontos kifejezésére törekvő elvitathatatlan érdeme a szójegyzék magyar értelmezőjének, kit az újabb tudománytörténeti kutatás²⁶ első nyelvitanírónkkal, a teljes Újtestamentum első magyar tolmácsolójával, a Szinérváralján született Sylvester Jánossal azonosít.

Jelentésbeli szempontokat figyelembe véve, tágabb és szűkebb jelentéskörű fogalmakat, illetőleg szavakat különböztethetünk meg, a szójegyzékek korára vetítve ez nem könnyű feladat. Általános jelentéstartalmúak minden bizonnyal a mindhárom szójegyzékben egyaránt előforduló, a legrégebbi szókincsretegbe tartozó és ma is anatómiai alapfogalmakat kifejező szavak (*áll, bél, bőr, fog, fül, fej, has, hát, kar, mell, nyak, nyelv, orr, száj, szem, tag, test, velő stb.*) és a szervrendszeri alapfogalmak: *csont, in, ér, hús*. Szűkebb, speciális jelentéstartalmú nem egy összetétellel, illetve szókapcsolattal alakult anatómiai műszó (agynak *kamarája*, agykaponya, agyvelőnek *hártyái*, állkapca, hát-bordája, csepleszháj, gyermektartó *lantorna*, nyakszirt, mony-nak *golyóbisa* stb.), melynek egyik tagja szláv, latin stb. eredetű jövevényszó, műveltségi vándorszó. Műveltségi vetületük becsesebb a tág jelentéskörűeknél, illetőleg az alapfogalmakat kifejező szavakénál, mint a jövevény elemek is jelentősebb kultúrtörténeti fogódzók a nyelv belső keletkezésű szavainál — hangoztatja Benkő Loránd.²⁷

A szójegyzékek anatómiai szókincse élettani szókincset is magába foglal. A Harvey nevéhez fűződő kísérletes élettan megalapozása (1628) előtt az alak és a funkció vizsgálata külön történt, de az életműködésre vonatkozó ismereteket főként az anatómiához kapcsolták. Szerkezet és működés szétválaszthatatlanságának felismerésére utal, hogy a szójegyzékekben a testrészneveket és az alapvető életfunkciókat kifejező szavakat, melyek egy mai modern élettani monográfiának²⁸ is alapterminusai, ugyanabban a fogalomkörben találjuk (az öt érzékelés: *látat, hallás, illatlás, ízeltetés, illetés*; a testnedvek: *nyál, vér, verejték, sárvíz, takony*; az emésztés élettanára vonatkozók: *nyeldeclés, ízérés, kívánság, éhség, szomjúság, rág, nyel, emészt, bélen való nyál, epe, ganéj*; a légzésre: *lehés, lélegzet, ásitás, köhögés, csuklás, prücsszögés*; a veseműködésre: *húgy, vizelet*; és az agy működésére: *elme, értelem, emlékezet, álom, érzékenység, szólás* stb. vonatkozók). A mai tudomány funkcionális szemléletmódja különösen hangsúlyozza, hogy a test felépítése belső életfolyamatok szerkezetbeli megnyilvánulása, s csak funkcióiban érthető meg „a szerkezet csodálatos szépsége és harmóniája”.²⁹

*

A kórtan — a kóros állapot mibenlétének felismerése — az emberi test szerkezeti felépítésének, életfolyamatainak ismeretére — az anatómiára és élettanra — épül. A Vesalius művét folytató Morgagni páduai egyetemi tanár *De sedibus et causis morborum* c. munkájában (1761) kísérleti úton igazolta a felismerést, hogy a betegségek

²⁶ Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1959, 87.

²⁷ Benkő Loránd: *im.* (2)., 14—5.

²⁸ Vö. Bálint Péter: *Orvosi élettan. I—II*. Bp., 1972.

²⁹ Szentágotthai János: *Funkcionális anatómia*. Bp., 1971. I. Előszó.

a szervek jellemző elváltozásaival járnak. A tudományos, kísérletes kórtan megalapozása előtt az ó- és középkornak a testnedvekre, a hippokratészi-galenusi nedvkórtanra (humoralpathologia) alapozott homályos betegségképzetei uralkodtak, amikor is kezdetleges vizsgálati eljárások mellett, a tünetet azonosították a betegséggel.³⁰ Hogy a betegségeknek mögött a szójegyzékek keletkezése idején is csupán tüneteket kereshetünk, erre a tényre már a XVI. századi magyar orvosi könyvszerzője rávilágított: a régi orvosok „a betegségeknek okait és természetét nem tudván. . . , nem a nyavalyának valóságából, hanem a mi leg először elejekben akadott, abból formáltanak nevet” — olvashatjuk a mű előszavában.³¹

A szójegyzékek betegségszavai fogalmilag tehát tünetek (symptomák), egyetlen kóros jelenség (ádázó, dagadás, dühödttség, fájás, hörpiteslő, kelés, nyilallás, puffadozás, reszkető, szédelgő, viszketés stb.) vagy együttjárási tünetek megnevezései (berekasztó nátha, akadozva, későre, nehezen szól, nagy kinnal és csöppenként vizelik), illetőleg a megbetegedés szervi lokalizációját, mint a tünetcsoport legfeltűnőbb tünetét jelölik³² (ágyvéka, joha-, lépe-, szívefájó, bél-, hézagfájás, fejfájdalom, ínyfakadás, lábnak zsugorodása, szeméremtest eldagadása stb.), egyben az anatómiai és kórtani szókincs átfedését is példázva.

A testrészhöz való kötöttség ugyanakkor fogódzó a szűkebb jelentéskörű kórtani fogalmak (lábköszvény, torokgyík, tüdő dagadása, veséknek fájdalma stb.) elkülönítésére is. Önálló kórképekre utaló, speciális fogalmakat jelölő műszavakat (francu. golyva, gutaütés, rástbetegség, Szent Antal tüze stb.) csak a XVI. századi szójegyzékekben találunk. Azok a terminusok, melyek nem kötődnek testrészhez, általánosabb jelentéstartalmúak, tulajdonképpen általános tünetek jelölői (hideglelés, álélködés, elfonnyadt, szédelgés stb.), akárcsak azoknak a kóros elváltozásoknak megnevezései, amelyek bármely testrészben keletkezhetnek (dagadás, kelevény, seb, var stb.). De legáltalánosabb jelentésűek a mindhárom szójegyzékben egyaránt előforduló kórtani alapfogalmak (beteg, betegség, kór, kórság, nyavalya, nyavalyásság).

Előbbi felsorakoztatásaink egyben jelzik a kórtani szókincs időbeli rétegeit is: egyrészt az ősi, tudományelőtti (SchlSj. és Murm.-ból való fogalmak jelölői), másrészt a tüzetesebb betegmegfigyelésre, tudományos állásfoglalásra valló réteget (mindenekelőtt a SzikszF.-ban előforduló műszavak).

Az orvostudomány szakágait figyelembe véve a kórtani nyelvi anyagban mindenekelőtt a belgyógyászat és tüdőgyógyászat (belső betegség, gyomorbéli émelyedés, gyomorfájó, kólikás, hasragás, sárvízbetegség, vízkórság, illetőleg aszúrkórság, hörpiteslő, hurutás, tüdőnek felfuvalkodása, nehéz lehés, stb.), a fertőző megbetegedések (döghalál, bélpoklos, vérhas, hagymáz stb.), ideg- és elmebetegségek (bulgatag, bolondoskodik, elméletenség, eszelős, kórságos 'epilepsziás') fogalmainak megnevezéseit találjuk. Jelentős továbbá a szemészeti (fekete és fehér hályog, szemfájás, szemnek homályossága

³⁰ Spielmann József—Lázár Szini Karola—Mészáros Gergely: Adalékok Lencsés György Ars Medica c. műve kérdéséhez. III. A tüdő és a mellhártya megbetegedései az Ars Medica-ban. Orv. Szle. XVIII (1972), 1. 104.

³¹ Az Ars Medica 1610-es erdősádaai és az 1757-es erdőszentgyörgyi másolataiban szereplő Praefatio azaz Elöl járó beszéd.

³² Vö.: Petrányi Gyula: Belgyógyászati diagnosztika. Bp., 1971, 16.

stb.), bőrgyógyászati (*fekély, hajnak elkoppadása, kelevény, kopasz, koszmó, körömméreg, varas, viszketés* stb.)³³, a fogászati (*ínyen való kelés, ínyfakadás, szájnak büdössége* stb.) és a gyermekgyógyászati műszavak (*gyermekvar, giliszta, gyermek nyelve alatt való kelés*) előfordulása. A sebészeti fogalomkör a szójegyzékekben viszonylag szegényes (*seb, sebhely, vakseb, herélt, genyedtség*), s ez a tény minden bizonnyal azzal az egyházi határozattal (Clermont-i zsinat, 1130) függ össze, mely a papokat eltiltotta a sebészet gyakorlásától (1279-ben a budai zsinat is kimondotta: „*clericus nec illam partem chirurgiae exerceat, quae ad ustionem vel ad incisionem indicat...*”).³⁴

Ismeretes, hogy a betegség a különféle kórokok és a szervezet kölcsönhatásából kialakuló bonyolult folyamat. Azonos kórokok különböző tüneteket, eltérő kórokok pedig hasonló megnyilvánulású betegségeket idézhetnek elő. A kórtani fogalomkör kialakítása, a szójegyzékek idejére vonatkoztatva, ezért bonyolultabb. Egy mai, korszerű belgyógyászati monográfiában szervrendszerenként, az általános kórtanban pedig kórok (aetiológia) szerint csoportosítanak.³⁵ A XIV—XVI. században azonban a kórtanban is a testrészek szerinti osztályozást követték, külön fejezetben tárgyalva a sebeket és dagadásokat (*de ulceribus, tumoribus*) és a részben fertőző betegségekre utaló lázakat (*de febris*). Ez az elv érvényesült már Avicenna Canonjában.

Mind a négy szójegyzék gazdag növénynevekben. Legtöbbjük füvek neve (*herbarum nomina*) és az orvossággyászati szókincs alapjaihoz tartozik, hiszen az orvoslás abban az időben jórészt gyógyfűterápia. Már a BesztSzj.-ben mintegy 200 növénynevet találunk, és majdnem ugyanilyen gazdag a SchlSzj. orvostornikai fogalomköre is. A Murm.-ban szereplő 200 növénynévénél mintegy 250-nel van több a SzikszF.-ban (utóbbi mennyiségileg meghaladja a vele egykorú első magyar nyelvű botanikai műnek, Melius Juhász Péter Herbáriumának tárgymutatójában szereplő szókincset). Összesen tehát több mint 1000 növénynévvel rendelkezünk.³⁶ Ez a tekintélyes nagyságú műszókincs egyrészt ősi (finnugor, török eredetű), illetőleg a környező népek nyelvéből kölcsönzött elemeket tartalmaz, másrészt a XVI. században a klasszikus szerzők művei nyomán fellendült növénytani kutatás-gyűjtés eredményeit tükrözi új elnevezésekben.³⁷

³³ Tanulságos itt Berde Károly egykori kolozsvári egyetemi tanárnak (szül. 1891) a bőrgyógyászatra vonatkozó magyar nyelvtörténeti, néprajzi és orvostörténeti adatokat összegző monográfiája: *A magyar nép dermatológiája*. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Bp., 1940, 79—83. A népi tünettart tárgyalva Berde felsorakoztatja a bőrgyógyászat fogalmainak jelölőit (folt, kiütés, csomó, gennyhólyag, nedvezés, fekély, heg stb.) utalva mindenekelelt a népnyelvi kifejezőmódokra.

³⁴ Schultheisz Emil, im. (13), 42.

³⁵ Vö.: Magyar Imre—Petrányi Gyula: *A belgyógyászat alapvonalai*. I—II. (VIII. változatlan kiadás), Bp., 1970.

³⁶ Adataink számszerűleg eltérnek Gombocz Endre: *A magyar botanika története* (Bp., 1936.) c. munkájában jelzettekől.

³⁷ Barlay Szabolcs: A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése. *MNy.* XLIV (1948), 69—72.

A gazdag flórakincsre valló történeti névanyag jelentőségét, eltérő problematikáját tekintve külön elemzést kíván. Ismeretes³⁸ különben, hogy jeles botanikusok és nyelvészek fáradoznak már régóta a teljes magyar növénynév-gyűjtemény összeállításán (a szókincs máig kb. 16 500 címszó). A kiváló szakemberek irányításával folyó romániai magyar etnobotanikai gyűjtés³⁹ is szép eredményeket mutathat fel.

*

Az orvosi műszókincs együtt fejlődött, gazdagodott a társadalomnak az emberi test szerkezetére, normális és kóros állapotára vonatkozó ismereteivel, a tudományos megismeréssel. A történeti műszóanyag minőségi elemzésével társuló mennyiségi vizsgálódás ezt beszédesen példázza. Az újabb tudománytörténeti kutatásban érvényesülő, régebbi korokra alkalmazott kvantitatív szemlélet jegyében vizsgálta a magyar szókincs szerkezetének változásait Benkő Loránd.⁴⁰ Módszerét követve a szójegyzékek nyelvi anyagában a ténylegesen előforduló és a felbontott szóelemeket, illetőleg arányukat igyekeztem meghatározni-elemezni, hogy a XIV–XVI. századi műszókincs mozgására (dinamikájára) fény derüljön, és a szavak eredet szerinti csoportjai is körvonalazódjanak.⁴¹

A BesztSzj.-ből, mint említettük, hiányzik az anatómiai és kórtani fogalomkör. A SchlSzj. 32 fogalomcsoportja közül 2 (V. és XXIV.) 178 orvosi — 128 anatómiai és 50 kórtani — műszót sorakoztat fel. Egy és negyed századdal később a Murm.-ban 162 anatómiai és 182 kórtani — összesen 344 orvosi — műszó található. SzikszF. 101 fogalomköre közül 4 foglalja magába a minket érdeklő 219 anatómiai és 296 kórtani — összesen 515 orvosi — műszót. A három szójegyzékben tehát 509 anatómiai és 528 kórtani, összesen 1037 ténylegesen előforduló orvosi nyelvi adat szerepel.

A. Az anatómiai szókincs, mint látható, a kórtanihoz viszonyítva már kezdetben (SchlSzj.) jóval gazdagabb. E tény magyarázata, hogy a testrészek, mint említettük, az étellel kapcsolatos legalapvetőbb fogalmai az embernek, nevük a legrégibb időkől a nyelvközösség szókincsébe tartozik, és a szervezet viszonylagos állandósága folytán, évszázadokon át szinte változatlanul megőrződik (ezért jelentős a szerepük a nyelvrokonság bizonyításában). Az anatómiai szókincs gyarapodása a továbbiakban fokozatos, egyenesvonalú: a XVI. század első harmadában (Murm.) 34 nyelvi adattal találunk többet, és csak az 1570-es évekre (SzikszF.) növekszik még 61-gyel.

A szókincs életéről, belső mozgásáról azonban érdekesebb kép tárul elénk. A SchlSzj. 128 anatómiai-élettani szavának javarésze — 93 terminus — tovább él az elkövetkező századokban is. Legfontosabbak közülük a mindhárom szójegyzékben egyaránt előforduló testrésznevek (63 szó), melyek ma is az anatómiai alapfogalmainak

³⁸ Csapody Vera—Priszter Szaniszló: *A magyar növénynevek szótára*. Bp. 1966. Bevezető.

³⁹ Vö.: Péntek János: Adalékok a román eredetű népi növényneveink ismeretéhez. *Nyírk.*, XVIII (1974), 98. és Rácz Gábor—Füzi József szerk.: *Kovácsna megye gyógynövényei*. Sepsiszentgyörgy, 1973.

⁴⁰ Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *NyK.*, LXIV (1962), 1, 115—36.

⁴¹ A két fogalomkör nyelvi jelölőinek kvantitatív képe az alábbiakban a ténylegesen előforduló műszavakból alakul. A felbontott szóelemek mennyiségi vizsgálata, illetőleg az anatómiai és kórtani műszókincs nyelvi struktúrájának elemzése külön dolgozat tárgya.

jelölői (példákat lásd előbb a jelentésköri taglalásban). A SchlSzj.-ből tehát mindössze 35 anatómiai szó avul el, illetőleg szenved jelentésváltozást (*agylágy, füllik, karszív, hatak, melykalán, remese, egész 'egészséges', fogadat, lárat* stb. s a nem eufemisztikus elnevezések). A Murm.-ban a SchlSzj.-ből tovább élő 70 műszóhoz 92 új terminus járul. Közülük csupán 28 szó, elsősorban a fogalmi tartalmat pontatlanul tükröző elnevezések, fordítások (*agyvelőcske, csecsecske, drága fogak, két homlok, lélegzet vevő ér, szemnek két vége* stb.) hullanak ki a szaknyelv használatából, illetőleg terelődnek nyelvjárási szintre. SzikszF. anatómiai nyelvi anyagának több mint fele — 127 szó — az előző szójegyzékekből kölcsönzött: a már a SchlSzj.-ben is előforduló 63 és a Murm.-ból felbukkanó 64 szó (utóbbiakra példa: *agykoponya, agyvelő, csepleszháj, csont, epe, foghely, lábujj, lélegzet, mirigy, térdhajlás, vállköz, vizelet, veríték* stb.). Ehhez csatlakozik 69 újonnan megjelenő műszó (példáit felsorakoztattuk a fogalomkör időrendi vizsgálatakor). Ez a jelentős gyarapodás az anatómia reneszánszkori felvirágzásának (Vesalius) köszönhető. E műszavakat nemcsak az Ars Medica szókincsében találjuk meg, de a mai orvosi nyelvnek is részei, tisztultabb alaki szerkezettel.

B. A kórtani műszókincs fejlődésvonala eltér az anatómiaiától. A XIV. század végén a kórtani szavak száma alig félszáz. A XVI. század elejére, mint láttuk, jelentős gyarapodással majdnem megnégyeszerződik, a további négy évtizedben pedig mintegy meghatszorozódik. A szójegyzékek kórtani szókincse így éri el kétszeres ugrásszerű gyarapodással ugyancsak a félezret (528.)

A SchlSzj. 50 kórtani szava régi korok betegségszemléletének összefonódó empirikus-animisztikus eleminek tanúbizonysága, s a szójegyzék keletkezése idején részben már halódó elem. A *hejt, hejtség, hideg, hidegség, bővös, varázsos, balgutagos, lidérc, kór, elmételen, szörnyűködés* szavak az ősi, kereszténység előtti gyógyításnak, a sámánizmusnak⁴² emlékét őrzik, a Kalevala világának megszólaltatói. Az egykori táltosoknak azonban nemcsak a betegségek okozó rossz szellemek varázslással való elűzése volt a feladata, de valóságos sebészi beavatkozásokat is végeztek (teljes koponyacsontot áttörő lékelések), és valóságos népi orvosként gyógyították a harci sérüléseket, vérzéseket, daganatokat és gyulladásokat. A csak a SchlSzj.-ben szereplő kórtani szavak másik része (*seb, sebhely, hályog, főbetegség, fogatlan, keléses, rothadag, taglott* stb.) erre az empirikus gyógyító tevékenységre utal. A SchlSzj. kórtani szavai régiségüknél fogva értékes művelődéstörténeti fogódzók, és a régészeti adatokkal együtt arról vallanak, hogy „a honfoglaló magyarság miként értelmezte és miként gyógyította a betegséget”.⁴³

A mai hazájában letelepedett magyarság a kereszténység terjedésével együttjáró kultúrkapcsolatok részese lett. A műveltségváltás tükröződik minőségileg-mennyiségileg a Murm.-ban, melyben a középkori gyógyászatra jellemző új szókincset találunk (169 szó). Kórtani fogalmak még ki nem kristályosodott, nem időtálló nyelvi jelölői (*földre verő betegség, megbolondító-, szédelő betegség, minden teste fájó, undoksággal teljes* stb.) mellett a Murm.-ban megőrződött számos, a XV. században gyakori megbetegedés neve (*farkasvar, kőbántás, köszvény, Szent Antal tüze*), minde-

⁴² Diószegi Vilmos: *Samanizmus*. Bp., 1962, 60. és Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Bp., 1972, 51.

⁴³ László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp., 1944, 437.

nekelőtt a nagy pusztítást okozó fertőző megbetegedéseké, járványoké (*döghalál, pokolvar, bélpoklos, dögleletes nyavalyásság*), nem utolsósorban a XV. század végén endemikusan fellépett fertőző nemi betegség, a szifilisz jelölői: *francu, ágyékban való betegség, szemérem testen való fekély* stb. A középkorban gyakori pszichózisokra, elme- és ideggyógyászati kórképekre utaló megnevezések (*álomhozó kórság, elmének fogvatkozása, észnek eltávozása, bolondozik, fejnek forgása* stb.), a légutak fertőző betegségeit (*berekesztő nátha, torokgyík* stb.) és a gyermekkori megbetegedéseket (*gyermekvar, fül mellett való kelevény, himlő* stb.) jelölő műszavak és a testi fogyatékoságokra utaló terminusok (*sánta, vak, félszemű, görbe, horgadt, csonka*) szembeötlőek a szójegyzékben.

A Murm.-ban ugrásszerűen megszorodott, minőségileg új kórtani szókincs beszédesen bizonyítja, hogy nemcsak az építészet és képzőművészet,⁴⁴ nemcsak az irodalom⁴⁵ terén alkottak maradandót e korban, de jelentős mértékben fejlődött az gyógyászat és egészségügy is.⁴⁶

A középkori polgárság feltörekvésével együtt járt természettudományos érdeklődése. A kor humanista tudományossága mindenekelőtt az emberi testet és az életjelenségeket tanulmányozta. Szaporodott az egyházi és világi orvosok száma. A kor mindhárom magyarországi nagy uralkodója — Nagy Lajos, Zsigmond és Hunyadi Mátyás — udvarában érdeklődtek az orvoslás kérdései, az arab orvostudomány, főként Avicenna tanai iránt. Mátyás uralkodása idején kialakultak a humanizmus anyanyelvűvé válásának feltételei is.⁴⁷

SzikszF. kórtani szókincse, Murm.-hoz viszonyítva 114 terminussal gyarapszik (az összegezett adatok különbsége), de a szókincs belső mozgásából 176 új műszó adódik, s ez meghaladja a SchlSzj.-től a Murm.-ig eltelt évszázad kórtani műszavainak szaporodását. A kórtani szókincs alakulásában ez a második ugrás. SzikszF.-ra mindenekelőtt az új fogalmak megnevezései (*ágyékban való golyóbisok megkeményedése és dagadása, másod-, harmad-, negyednap és szüntelen való hideglelés, lehésnek nehéz volta, sárvíz az egész testet megfuttatja, vízelésnek nehézsége* stb.) jellemzőek, melyek nemegyszer jövevényszavak (*gutta, golyva, kólíka, rászt, ríh* stb.). De gazdag a szójegyzék népi betegségnevekben is (*aszúrkórság, árpa, fene, farkasseb, hasrágás, megvarasodás, nyaknak szakadása, vérhas, süly*). A tükrözött kórtani ismeretek az újgalenista irányzat képviselői (L. Fuchs, J. Fernel) felvirágoztatta reneszánsz orvostudomány⁴⁸ erőteljes hatását mutatják. Ez a mennyiségi-minőségi gyarapodás természetesen elválaszthatatlan a könyvnyomtatás révén a XVI. század közepére megszorodott, hozzáférhetővé vált orvosi irodalom hatásától, illetve attól a ténytől, hogy az idő tájt mind több ifjú jutott külföldi egyetemre, és ott nemcsak teológiai, de rendszerint orvostudományi tanulmányokat is folytatott.⁴⁹

⁴⁴ Entz Géza: *A gótika művészete*. Bp., 1973.

⁴⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 66—124.

⁴⁶ Hints Elek: *A középkori orvostudomány*. Bp., 1939. 273—305, 365.

⁴⁷ Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., 1955 passim.

⁴⁸ Spielmann József—Lázár Szini Karola: *L'Ars Medica — le premier manuscrit médical en langue magyare. Pagine di Storia della medicina*, XV (1971). 6. 5—20.

⁴⁹ Jakó Zsigmond: *im.* 1, 26.

A kvantitativ vizsgálódások a szójegyzékek forrásainak kérdésében is tanulságosak.

Az a tény, hogy a SchlSzj.-nek mintegy 70 anatómiai műszavát találjuk meg a Murm.-ban — amellelt, hogy a szervezet felépítésének állandóságát tükrözi — utalhat a két szójegyzék kapcsolatára is, hiszen a latin nyelvtanítás érdekében évszázadokon át forogtak közkézen az iskolai oktatás gyakorlatában szójegyzékmásolatok. Az egyre gyarapodó világi értelmiség képviselői majdnem száz éven át használták a Kolozsváron is tevékenykedő (1564—66) Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturáját. Ez tehát, jegyzi meg joggal Melich János,⁵⁰ mély nyomokat hagyott nemcsak a későbbi szótár-irodalomban, de a magyar irodalmi nyelv alakulásában és a tudományok magyar műnyelvének fejlődésében is.

Murm. és SzikszF. teljes orvosi nyelvi anyagának összehasonlítása (lásd a mennyiségi vizsgálódásokat) Melich azon állításának⁵¹ igazát tanúsítja, miszerint a Murm. a sárospataki tanár szójegyzékének egyik fontos forrása. További vizsgálódásaink ugyancsak Melich meglátását igazolják: Szikszai Fabricius valóban „*korának legjobb műveiből gyűjtötte a latin anyagot*”. A kórtani terminusok elemzése, L. Fuchs, illetőleg J. Fernel művével való egybevetése az Ars Medica fő forrásainak⁵² ismeretére, hasznosítására utal és Balsaráti Vitus Jánosnak, a kor európai híró gyakorló orvosának — Szikszai Fabricius sógorának — alkotó közreműködését sejteti.⁵³

A szójegyzékekben megőrződött, lexikológiai vizsgálódással megközelített nyelvi anyag, úgy véljük, beszédesen bizonyítja, hogy az orvostudomány, mindenekelőtt az anatómia és a kórtan, azért szólalhatott meg a tudományok sorában első között magyar nyelven, mert alapfogalmainak nyelvi jelölői a köznyelvben adva voltak. A méreteiben és tartalmában lenyűgöző Ars Medica és az azt követő magyar nyelvű orvosi művek sora tehát az elmúlt korok élő, beszélt nyelvére, a sok évszázados gyógyító tevékenység során alakult, gazdagodott szókincsre alapozva születhetett meg. Ennek a köz-, illetőleg népi nyelvből táplálkozó orvosi szaknyelvnek fejlesztésében, gyarapításában jelentős a tanult egyházi és világi értelmiség szerepe, hiszen „*ők csi-szolták a beszélt népi nyelvet irodalmivá, teremtették meg a nemzeti nyelvű irodalmat és tudományt*”.⁵⁴ Értelmező-, fordító-, nyelvi alkotó munkásságuk, már a szójegyzékek születése idején nemzedékeket kapcsolt az európai művelődés vérkeringésének sodrába.

Resumé

L'auteur essaye de suivre les débuts de l'évolution de la terminologie médicale hongroise sur laquelle les oeuvres scientifiques médicales en langue maternelle se succédant dès la seconde moitié du 16e siècle pouvaient se baser.

⁵⁰ Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. Közzétette Melich János. *NyÉrt.* XIX/9, 1906. — bevezető.

⁵¹ A magyar szótár-irodalom a legrégibb szójegyzékektől Pápai Páriz Ferenc szótáráig. *NyK.* XXXV (1906), 307—9, 320. (Második közl.)

⁵² Lázár Szini Karola—Spielmann József: i. m. 451.

⁵³ A forráskérdések részletezése, idevonatkozó érveink bemutatása külön dolgozat tárgya.

⁵⁴ Jakó Zsigmond i. m. 21.

La matière linguistique se servant de source pour la recherche se trouve dans les nomenclatures en langue hongroise des 14e—15e siècles. L'auteur en a pris les plus importantes: la nomenclature de Beszterce et de Schlägl (le tournant de siècle 14—15), Lexicon-Murmellius (1533) et la Nomenclature de Balázs Szikszai Fabricius (1567—70).

Elle aborde la matière de la direction du groupement de champs notionnels par examen qualitatif et quantitatif. Les groupes de notions fondamentales anatomiques et pathologiques sont formés par les mots et syntagmes qui dénominent les parties du corps et leur état. Les nomenclatures énumèrent les termes anatomiques d'après la méthode de l'époque, à partir de la tête aux membres. A l'aide de l'examen chronologique, on peut isoler les dénominations simples, anciennes et les termes qui indiquent déjà l'influence de l'anatomie vesalienne. Le vocabulaire anatomique comprend les termes physiologiques aussi. A l'époque les symptômes étaient identifiés avec la maladie, conséquemment les noms des maladies ne sont que les dénominations des symptômes, en grande partie les dénominations d'un seul phénomène pathologique.

La matière examinée comprend plus de 1000 mots dont 509 termes sont anatomiques et 528 pathologiques. (La Nomenclature Schlägl contient 128 termes anatomiques et 50 pathologiques, Murmellius 162 anatomiques et 182 pathologiques, Szikszai Fabricius 219 termes anatomiques et 269 pathologiques.)

L'auteur fait mention de la riche terminologie herbale des nomenclatures aussi.

K: LÁZÁR SZINI, Mrs. M. A.

Librarian

Tîrgu-Mureş, Str. Káteles S. 10, Rumania

PETTYÉNI BORBÉLY MÁRTON KÉZIRATOS ORVOSLÓ KÖNYVE (1683—1701)

SZLATKY MÁRIA

A soproni evangélikus liceum, ma Berzsényi Gimnázium tulajdonában van egy kis oktáv alakú, vaskos kézirat — Pettyéni Borbély Márton orvosló könyve 1683-ból.¹ Ez a kézirat mind tartalmát, mind terjedelmét tekintve kiemelkedően értékes darabja a 17. század kevés magyar orvosi emlékének. Kimagasló, de azért nem egyedülálló jelenség a kor orvosi irodalmában.

A 17. század végéig tizenegy olyan magyar nyelvű, általános, kézikönyv jellegű mű jelent meg nyomtatásban, amely nagy egészében orvosi témájú vagy részben orvosi vonatkozású.² A nyomtatásban megjelent művek mellett azonban igen elterjedt volt — még a 18. században is — az általában gyakorlati, praktikus célt szolgáló, kéziratos orvosló könyvek (orvosságos könyvek, receptgyűjtemények) használata. Nagy könyvtáraink számos ilyen fennmaradt kéziratot művet, könyvtöredéket őriznek.³ Ezek a kéziratok tartalmukat és színvonalukat tekintve erősen különböznek egymástól. Ha mégis egységesen ki akarjuk jelölni helyüket a kor orvosi irodalmában, akkor össze kell vetnünk a nyomtatásban megjelent művekkel. A kor magyar orvosi irodalmának kissé durva, leegyszerűsítő, de közkeletű és használható felosztása szerint⁴ a nyomtatott orvosi irodalom hierarchikus rendjében legfölül a latin nyelvű tudományos munkák, értekezések, középtűt a magyar nyelvű, „ismeretterjesztő” szándékú művek,

¹ A kéziratnak eredetileg nincs címe, így ezt a megnevezést az utókor adta, de a kéziratban fellelhető bejegyzések alapján. Jelzete: I 559.

² Melius Juhász Péter: *Herbárium*. 1578, Kolozsvár
Frankovics Gergely: *Hasznos és fölöttébb szükséges könyv...* 1588, Monyorókerék
Beythe András: *Füves Könyv...* 1595, Németújvár
Pécsi Lukács: *Füves Kert...* 1591, Nagyszombat
Zey András: *Olajoknak...* *Declaratioja...* 1608, Pozsony (ma csak 18. századi változatát ismerjük)

Cseh Márton: *Lovak orvosságos könyvecskéje...* 1656, Lőcse
Apáczai Csere János: *Magyar Encyklopédia*. 1653, Utrecht
Lippay János: *Pozsonyi Kert*. 1664—1667, Bécs, Nagyszombat
Nadányi János: *Kerti dolgoknak leírása*. 1669, Kolozsvár
Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. 1690, Kolozsvár
Felvínzsi György: *De conservanda...* 1694, Lőcse

Nem soroltuk fel a különböző rövid, egy témát érintő műveket, például: pestisiratokat stb. Ezekkel együtt a nyomtatott művek száma természetesen nagyobb lenne.

³ Lásd például: Borsa Gedeon: *Az OSZK tulajdonában levő orvostörténeti vonatkozású magyar nyelvű kéziratok jegyzéke*. *Orvostörténeti Közlemények* 1958, 10—11, 257—278.

⁴ Nagyjából ezt a csoportosítást adja Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Budapest, 1894. c. művében is.

végül legalul a magyar (vagy más nemzeti nyelvű) népszerű kiadványok: kalendáriumok, csizók helyezkednek el. A fent említett kéziratos orvosi kézikönyvek — a köztük levő tartalmi és formai különbözőségek ellenére is — egységesen a magyar nyelvű, „ismeretterjesztő” szándékú, nyomtatott könyvek csoportjához állnak legközelebb. Alapvető eltérést nem a felölelt ismeretanyag vagy a tárgyalás módja, színvonala közti különbségben, hanem létrejöttük, megírásuk indítékaiban találunk. Míg a nyomtatott könyvek nagy részénél tetten érhető a tudatos „ismeretterjesztő” szándék, a kéziratos könyvek esetében nem ez a döntő, bár ilyenre is akad példa.⁵ Többségük az úgynevezett házi orvosságos könyv, házi patika, receptkönyv kategóriájába sorolható s inkább tűnik egyéni, saját használatra vagy szűk kör használatára szánt feljegyzésnek, semmint nyomtatásra váró, ismeretterjesztő jellegű munkának.⁶

A 17. században Magyarországon igen kevés tanult, képzett orvos működött. Wespérmi és Demkő nyomán körülbelül száz orvosról tudunk, valójában számuk ennél több is lehetett, csak nem maradt feljegyzés róluk.⁷ A félig-meddig orvosnak számító, kiterjedt orvosi gyakorlatot folytató borbélyok — kirurgusok — száma ugyancsak csekély volt, s működésük többnyire városokra, sűrűn lakott településekre korlátozódott. Az ország egyes vidékei krónikus orvoshiányban szenvedtek. Így válik érthetővé a nemesi, főnemesi családok asszonyainak kiterjedt gyógyító tevékenysége is⁸, akik nemcsak a család tagjait, de az egész háznépet, sőt gyakran a környék betegeit is „kezelték”, ellátták különféle gyógyító tanácsokkal, gyógyszerekkel Udvarházaikból, kastélyaikból ritkán hiányzott a házi patika (gyógyszeres szekrény vagy láda), s a házi gyógyszerár mellett többnyire megtalálható volt a „használati utasítást” tartalmazó orvosságos könyvecske is.⁹

Színvonalukban igen nagy különbségek mutatkoznak — az együgyű, zavaros babonáktól, ráolvasásoktól a hasznos házi mindentudókon keresztül a kor legjobb gyógyító gyakorlatát tükröző receptkönyvekig, sokféle típust találunk e kéziratok között. Általánosságban elmondhatjuk, hogy hiányzik belőlük minden elméleti megfontolás. A betegségeknek csupán a megnevezését adják — ha adják —, kóroktani, nosográfiai jellegű leírás nélkül, különböző rendszerű (betűrendes, betegségtípusok szerinti stb.) felépítésben, gyakran azonban minden rendszer nélkül. Vagy az egyes betegségekre ajánlanak egy vagy többféle orvosságot, melyeknek alapanyagait, összetételét és elkészítési módját több-kevesebb pontossággal ismertetik, vagy — s ez a gyakoribb — az egyes gyógyszerek neve szerint találjuk meg ezek készítési módját, használati körük ismertetését, megnevezvén azokat a betegségeket, amelyek ellen hasznosnak vélik a

⁵ Pápai Páriz Ferenc például „az házi cselédes gazdáknak és gazdasszonyoknak, kik városokban és falukon laknak és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra” írta orvosi kézikönyvét.

⁶ Ezt bizonyítja a kéziratokban található számos naplószerű bejegyzés is (például: életrajzi adatok, gazdasági fejlegyzések stb.)

⁷ Wespérmi István: *Magyarország és Erdély orvosainak életrajza*. I—II. köt. Bp. 1962—1968.

⁸ Többek között Batthyányné Poppel Éva, Pálffy Istvánné, Lórántffy Zsuzsanna, Bethlen Kata stb. voltak híres gyógyító nagyszanyaink, s a Batthyány-levéltár, Nádasdy-levéltár stb. valóságos kincsbányái az ezt tanúsító leveleknek.

⁹ Schultheisz Emil ilyen házi orvosságos könyvnek tartja például az OSZK Oct. Hung. 500. jelzetű, *Testi orvosságok könyve* c. kéziratot. *Comm. ex Bibl. Hist. Med.* 1959, 12.

készítményt. Gyakran egészítik ki e könyveket különböző fejezetek (például az érvágásról), sok esetben a recepteket hasznos házi tanácsok követik.

Pettyéni Borbély Márton könyve elsősorban nem eltérő tartalmával, felépítésével, hanem kimagasló színvonalával és rendkívül gazdag ismeretanyagával válik ki az orvosságos könyvek fentebb vázolt, nagyjából homogén csoportjából. A szerző maga a latin nyelvben is jártas, tanult borbély volt, így a receptkönyv hű tükré a kor színvonalas gyógyító gyakorlatának. De Pettyéni kézírata nem csupán orvosságos könyv, hanem különböző részekre tagolódva, megtalálható benne a hasznos tanácsok gyűjteménye, az úgynevezett házi mindentudó is, amelyben a valóban hasznos tanácsok (pl. féregirtásról stb.) keverednek különféle babonákkal, alkimista eredetű „secretumokkal”. Ugyanakkor tudományos értekezésnek is beillő gyógyszerészeti, sebészeti fejtegetéseket is tartalmaz (pl. az antimóniumról, a sebkezelés reguláiról stb.). A szerző személyére, a megírás és a pápai céhbe való belépés körülményeire vonatkozó bejegyzések pedig kiemelkedő művelődéstörténeti dokumentummá avatják e kis könyvet.

A KÉZIRAT FORMAI ISMERTETÉSE

Jelenlegi állapotában a kézirat 288 levélből (576 oldalból) áll. Ebből 33 levél számozatlan, az eredeti számozás pedig kétszer indul: 1—406, 1—143. oldalak. Feltételezhetően két önálló, egymástól független kézirat későbbi egybekötéséről van szó.¹⁰ Ezt a feltevést támasztja alá a két rész egymástól eltérő tartalma és színvonala is. A számozatlan levelek a kézirat elején, a két rész között és a könyv legvégén találhatók — eredetileg üresen hagyott elő- és utólevelek, amelyekre idővel részint a szerző, részint későbbi tulajdonosok különböző feljegyzéseket írtak. Tehát a kézirat az alábbi részekből tevődik össze:

I. rész:	$\left\{ \begin{array}{l} 38 \text{ számozatlan oldal} \\ 406 \text{ számozott oldal} \end{array} \right.$
II. rész:	$\left\{ \begin{array}{l} 17 \text{ számozatlan oldal} \\ 143 \text{ számozott oldal} \\ 12 \text{ számozatlan oldal} \end{array} \right.$
Összesen:	616 oldal

ebből azonban hiányzik (elveszett) 14 levél, azaz 28 oldal, 12 oldal pedig számtévesztés miatt kimaradt.

Az I. rész tartalmazza a kézirat törzsét, az orvosságos könyvet és a személyes, céhes vonatkozású bejegyzéseket. Ez utóbbiakat a számozatlan oldalakon. Mind az orvosságos könyv, mind ezek a bejegyzések több részből állnak. Az első négy levél olyan rongált állapotban van, hogy a rajtuk levő feljegyzések csak töredékesen olvas-

¹⁰ Ezt a véleményt vallja Bothár Dániel is, a kézirat első s eddig tulajdonképpen egyetlen ismertetője. Bothár Dániel: Magyar orvosi kézirat, 1683. *Magyar Nyelvőr* 1911, 104—114.

hatók. Számos adatot megőriztek azonban, s így igen értékesek. Itt találjuk meg néhány későbbi tulajdonos nevét is, akiknek több receptjét fellelhetjük a könyvben. E töredékes oldalakon levő bejegyzések olvasata a következő:

számozatlan 1. oldal (Pettyéni írása):

Marc, Ano Cx: 1677 (?)

számozatlan 3. oldal (Pettyéni írása):

bujdosasimb

Brassoban

nevem Borbely Marton szül

Nagi atkat nem a

hitetlenül magara

számozatlan 8. oldal (két későbbi tulajdonos írása):

a) (Kelemen Zsófiáé):

menyországba jer be (?)

ottan lészen játártas

b) (Pesti Marhaorvosé):

Pesti Marhaorvos Székesházi

Grassalkovics Háznál

számozatlan 9. oldal:

Kelemen Zsófia

számozatlan 10. oldal:

Kelemen Zsófia

A számozatlan 11. oldaltól kezdődik a Pettyéni Borbély Márton által folyamatosan teleírt kézirat. (A más kéz által tett bejegyzéseket az ismertetés folyamatából kiemelve, legvégül közlöm).¹¹

számozatlan 11. oldal:

„*Miko gondolkodnam*” kezdetű verses tájékoztató a szerző kilétéről, a kézirat keletkezéséről

számozatlan 12—13. oldal:

„*Memoriale*” — a céhbe való belépés eseményei dátum szerint felsorolva

számozatlan 14—15. oldal:

„*Czehbül valo Preventusom*” — céhes bevétel és kiadás, dátum szerint

számozatlan 19—20. oldal:

„*Iol elmelkeggiel*” kezdetű „előljáró beszéd”

számozatlan 20. oldal:

„*Az jo vitezsegnek*” kezdetű 4 soros vers a sebész mesterségről

számozatlan 21. oldal:

„*Papai Probak Laistroma*” — a próbák felsorolása

számozatlan 23—28. oldal:

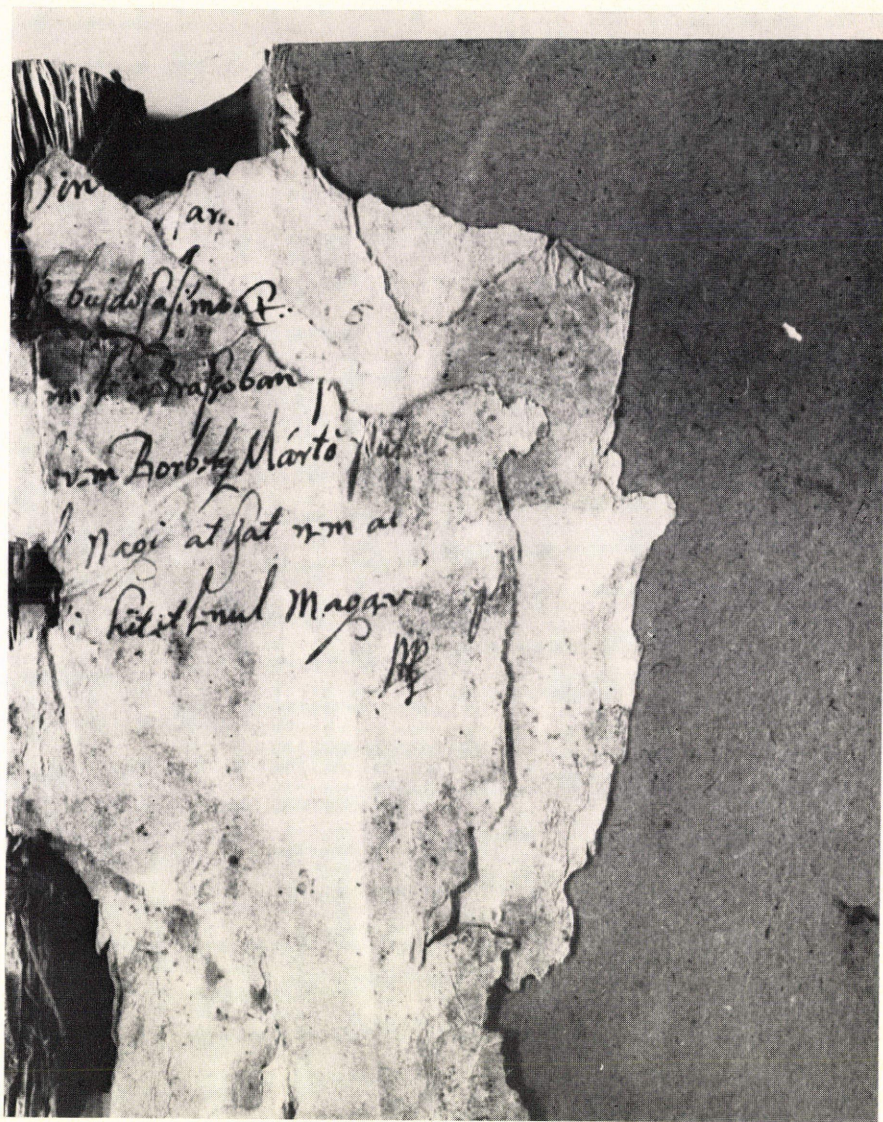
„*Index Medicamentorum*” — tartalomjegyzék.

Következik az orvosságos könyv, amely maga is több részre tagolódik. Innen kezdődik az eredeti számozás.

3—29. oldal:

Az Antimóniumról való értekezés 8 „cikkelyben”

¹¹ Az idézetekben hű maradtam a szerző helyesírásához, az ékezetek esetében is.

1. ábra. A kézirat sérült 3. oldala (számozatlan)

30—41. oldal:

„Igen szép es probalt ieles orvosságok” — főcím,

„Az sebnék... regular” — általános sebészeti fejtegetés

41—45. oldal:

„Az Ér vagásrul”

46—47. oldal:

„Az vall vetesrül”

48—354. oldal:

„Pöpium csinalasa” című recepttel kezdődik a receptkönyv

357—404. oldal:

„Papai Probak” — részletes leírása (a 3—354. oldalakon levőkhöz képest későbbi, 1687 utáni bejegyzés).

Közben a számozatlan 15. oldalon Kelemen Zsófia által írt recept. A 354—356. és 405—406. oldalakon a Pesti Marhaorvos által írt néhány recept.

Az orvosságos könyv tartalmától elütően, Pettyéni Borbély Márton kézírásával két zsoldárfordítást is találunk: a 161. oldalon a XXXVIII. Sol. IX. 9., illetve a 259. oldalon a LVI. Sol. IX. 6. zsoldárokat.

A II. rész a kézirat gyengébb, értéktelenebb része, a „házi mindentudó”, amelyet ugyancsak tartalomjegyzék előz meg, s a számozatlan oldalakon néhány recept-bejegyzés vesz körül:

számozatlan 5—16. oldal:

tartalomjegyzék

számozott 1—123. oldal:

„Secreta quadam a loh: Iacobo Veczero” — babonák, tanácsok, „titkok”.

123—144. oldal:

„Ex secretis Alberti Magni”

Közben a 2—4. számozatlan oldalakon több kéz írásával különböző receptek, ugyancsak a számozatlan 16. oldalon. A számozatlan 17. és a számozott 98., 144. oldalakon a Pesti Marhaorvos által beírt néhány recept. A kézirat végén található:

számozatlan 1—12. oldal:

Receptek különböző kéz írásával.

A különféle, nem Pettyénitől származó bejegyzéseket nem mindig lehet azonosítani. Mindenesetre két későbbi tulajdonost ismerünk: Kelemen Zsófiát és a Pesti Marhaorvost. Személyükről ugyan nem sokat tudunk, de a kézirat tartalmi elemzésének szempontjából nem is lényegesek.¹² A továbbiakban csak a Pettyéni által írt szövegekkel fogunk foglalkozni.

A kézirat viszonylag egységes, aránylag könnyen olvasható, határozott karakterű írással íródott. Helyesírása is aránylag egységes és következetes. Olvasási nehézséget elsősorban az okoz, hogy az „e” és „é” hangokat nem írja ki, csupán ponttal jelöli, az „m” és „n” betűket a szó végén hajlított ékezzel jelöli, az „ö”-t és az „ü”-t jelöli

¹² A kézirat állatorvoslást érintő vonatkozásairól és a „Pesti Marhaorvos”-ról: László Ferenc: Pettyéni alias Gyöngyösi Márton orvos könyve. *Állatorvosi Lapok* 1934, 357.

ugyan, de a hosszú és rövid változatot nem különbözteti meg, egyébként ékezetet nem használ. A kiolvasás nehézségét bizonyítja az is, hogy a később megjelent receptközlések sok esetben hibásak.^{13, 14}

A KÉZIRAT SZERZŐJE, KELETKEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Amint az a kéziratból egyértelműen kiderül, szerzője Pettyéni Borbély Márton borbély-sebész volt. Kitérőül ő maga tájékoztat mintegy a kézirat nyitányaként az I. rész számozatlan 11. oldalán található ritmikus, rimes sorokban:

„Miko gondolkodnam serenyen magamban
Az ezer 6 százban 8-van 3-dikban
Experientiam ne legien hijjaban.
Istentül inditvan ne legien hijjaban
Sok bujdosasbeli Conceptioimat
Irtam le Brassoban szep Receptaimat
Corpusbannis vettem Colosvart azokat
Mellyekert mulattam sokszor jo almomat
Azert a ki tülem csalardul elveszi,
Istennek nagi atkat s nem Aldasat veszi.
Avagi hitetlenül magaeva teszi,
Allapottyat rövid Idejüve teszi.
Genelogiamat ha akarod tudni,
Örömmel jelentem en vagiok Gyöngyösi.
Ezer 6 száz 56-ban lettem mai
Nevem sem titkolom vagiok en Pettyeni.”

A fentin kívül még háromszor találkozhatunk a szerző nevével a kéziratban. Az I. rész, számozatlan 3. oldalon levő töredékes bejegyzésben tisztán olvashatjuk: „*nevem Borbely Marton*”. Két ízben pedig elrejtve bukkanhatunk rá a névre. Az I. rész 219—254. oldalain és a II. rész 3—34. oldalain a lap alján, oldalanként egy vagy két betűt, illetve számot találunk. Összeolvasva az alábbi szöveget adják: „*Pettyeni Borbely Marton Alias Gyönggyösi Anno 1685 Mens. Janua. Die 30.*” és „*Pettyeni Borbely Marton Alias Gyönggyösi 1685*”. Annak ellenére, hogy a szerző többször is

¹³ Ld. László Ferenc és Kovacsics Sándor szövegközléseit

¹⁴ Erről az igen értékes kézitról eddig nagyon kevesen írtak. Az egyetlen alapos ismertetés Bothár Dánielé (i. m.). Az alábbi művek csupán megemlítik a kéziratot vagy néhány receptet közölnek belőle: Kovacsics Sándor: XVII. századi orvosi kézirat a soproni Berzsenyi Gimnázium (volt ev. liceum) könyvtárában. *Soproni Szemle* 1962, 272—274.; Kovacsics Sándor: Pettyéni Borbély Márton — alias Gyönggyösi — orvosi kézírata a XVII. századból. *Comm. ex Bibl. Hist. Med.* 1962, 64, 136—147.; Kovacsics Sándor: Orvosi kézirat a XVII. századból. Pettyéni Borbély Márton könyvéből 15 recept. *Comm. ex Bibl. Hist. Med.* 1959. 12. 207—212. László Ferenc i. m.; Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. Bp. 1931. III. köt. 422.; Spielmann József: *A köző szolgálatában*. Bukarest, 1976.

közli, teljes nevét mégsem könnyű egyértelműen tisztázni. Bothár Dániel e hosszú néven eltűnődve így ír: „Egyszerre három vezetéknevet közöl és nevével mégsem vagyok tisztában. Véleményem szerint a Borbély név a szerzőnek csak a foglalkozását jelöli és akkor Pettyeni Gyöngyösi volna a szerző igazi neve. Így van az a XVIII. századi Petényi Gyöngyösi Pálnál, ki talán rokona volt Pettyéninknek s két latin nyelvű orvosi művel szerepel a magyarországi orvosi irodalom történetében. Petényi névvel is csak látszólag van nehézség, mert Petényi Gyöngyösi Pál is „Gyöngyösi a Pettyen”-nak írta nevét s csak az utódok ajkán lett Petényivé. (Pettyén helység Szatmár megyében, Petény Pozsony és Nógrád megyében).”¹⁵ Minden bizonnyal igaza van Bothár Dánielnek abban, hogy a Borbély név foglalkozást jelöl. Az ilyen névhasználat igen elterjedt volt a korban. Kiragadott példaként hagy idézzük a Pápai Sebészmesterek 1609-ből való névsorát: Kanisai Borbély Bálint, Kádi Borbély Tamás, Csepregi Borbély Mihály stb.¹⁶ A fejtegetés további része azonban nem tűnik meggyőzőnek. A kéziratban levő feljegyzések nem jogosítanak többre, mint hogy leszögezzük: egy gyöngyösi születésű férfiú, Pettyeni (Borbély) Márton a kézirat szerzője. Tudjuk azonban, hogy több Gyöngyös nevű helység is volt Magyarországon.¹⁷ Felmerül a kérdés, hogy szerzőnk melyikből származik. A többi életrajzi adat Erdély felé irányít minket, hiszen több helyen¹⁸ olvashatjuk, hogy a kézirat jórészt Brassóban, illetve Kolozsvárott keletkezett. A könyv egyéb utalásaiból — igen gyakran megnevezi a mestert s megjelöli a helyet, akitől és ahol a közölt receptet tanulta — arra következtethetünk, hogy Pettyeni bejárta Erdély nevezetes városait: Gyulafehérvárt, Brassót, Fogarast, Zilahot, Nagyenyedet, Kolozsvárt stb. Ha tehát, amint a fenti versben is írta, 1656-ban született és 1683-ban, 27 évesen már a kézirat nagy részével elkészült, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ifjúkorát Erdélyben s környékén töltötte és csak később, 1687-ben jött át a Dunántúlra, Pápára. Lehetséges, hogy a Szatmár megyei Gyöngyös falu szerzőnk születési helye, de éppúgy lehetséges, hogy a Heves megyei Gyöngyös városban született. Ez utóbbi mellett szól, hogy Gyöngyösről két borbély mester nevét is említi, ami valószínűvé teszi, hogy a városról van szó.^{18a}

Életének 1683 és 1687 közötti időszakáról nem sokat tudunk. 1687-től 1701-ig azonban nyomon követhetjük életét. A „Memoriálék” (1687) első bejegyzése így hangzik¹⁹: „5 Apr Jöttem Papara”. Majd április 16-án „köszönt be” a céhbe és ugyanakkor meg is házasodik. Saját szavaival: „esküttem is háltam is az feleségemmel.”²⁰

¹⁵ Bothár i. m. 105.

¹⁶ A pápai sebészczéh 1609-ből származó szabadalomlevelének aláírói. A kilenc aláíró közül nyolcnak a nevében szerepel a „Borbély” elem.

¹⁷ Vályi András: *Magyarországnak leírása* (Buda 1799. II. köt. 80.) c. művében hármat nevez meg: Szatmár megyei falu, Heves megyei mezőváros, Somogy megyei pusztá.

¹⁸ „Miko gondolkodnam” kezdetű részben I. rész, számozatlan 11. oldal „Iol elmelkeggel” kezdetű rész zárószorai, I. rész, számozatlan 20. oldal.

^{18a} Bár Thury Etele református *Iskolatörténeti adattára* (I—II. köt. Bp. 1887.) szerint ez időben több, Gyöngyösi Márton nevű tanulóra vonatkozó bejegyzés található a debreceni kollégium anyakönyvében, ezek azonban — bővebb utalás híján — nem vonatkoztathatók szerzőnkre.

¹⁹ I. rész, számozatlan 12. oldal

²⁰ I. rész, számozatlan 14—15. oldal

Május 10-én már a céh tagja és így ír: „*Igi állapotom az Czehben Isten kegyelmessege-bül es segicsegebül*”. A további bejegyzések a céhes bevételekről illetve kiadásokról tájékoztatnak az 1688 és 1701 közötti időszakból. 1698-ban igen nagy csapás érhetett, mert ezt írja: „*Volt Istennek nagi Itileti rajtam. Anno D. 1698. Mai. 30.*”²¹ Az utolsó bejegyzés 1701. december 7-ről való, amikor is feljegyezi: „*Jött a Czezbül 15 penz hijjan 4 F*”. Téved tehát Bothár Dániel, amikor úgy véli, hogy az utolsó adat 1701 augusztusából való.²²

A szerző saját tanúsága szerint a kéziratot 1683-ban írta. Ez azonban nem vonatkozhat a kézirat egészére, csupán az I. rész 3—354. oldalain levő receptkönyvre. Mind a recepteket megelőző személyes bejegyzések, mind a 354—404. oldalon levő Pápai Próbák későbbiek, hiszen nem származhatnak 1687, Pettyéni Pápara jövetele előtti időből. Többek közt ezt bizonyítja a 403. oldalon található bejegyzés is: „*Erre a Flastromra tanított egy (Szatler nevű) Mathias Szatler Nemet Borbely Papan. Anno D. 17001 [!] Mens Augusti.*”

A kézirat II. része, minthogy független az I. résztől, nem is biztos, hogy avval egyidőben keletkezett. Mindenesetre itt található a már idézett, rejtett szerzői név s az azt követő dátum, 1685, ami arra utal, hogy ez a rész is vagy 1685 előtti, vagy legkésőbb 1685-ben készült. Az I. résztől eltérően ebben a részben nem találunk olyan utalásokat, amely a szerző tartózkodási helyét vagy egyéb életkörülményeit megvilágítaná, csupán azon szerzők művét idézi (lapszám szerint), melyekből a közölt „secretumot” vagy hasznos tudnivalót merítette. De ha nagyrészt nem is ott írta, azért Pápan is folytatta e tárgyban is feljegyzéseit, mert például a II. rész 144. oldalán levő recept után ez áll: „Papai Varbeli Pinter Miklos”, azaz ezt a receptet már Pápan tanulta, tehát 1687 után.

A kézirat azonban nem csupán dátumszerű életrajzi adatokat tartalmaz Pettyéni Borbély Mártonról, hanem közvetett módon bár, de más egyéb lényeges vonásaival is megismertet. A kézirat olvasásakor nyilvánvalóvá válik, hogy szerzője latinul tudó, tanult kirurgus, aki tájékozott volt a kor divatos külföldi irodalmában is. Tájékozódását igen könnyű tettenérnünk, mert a receptek után mindig megjelöli a forrást, ahonnan merített. Így a külföldi szerzők közül hivatkozik Alexius Pedemontanusra, Brunfelsre, Avicennára, Pliniusra, Dioszkorideszre, Galenusra, Antonius Mizaldusra — hogy csak az ismertebbeket említem. A II. rész szinte egészében átvétel Johann Jakob Wecker, Alexius Pedemontanus és Albertus Magnus műveiből. Ugyancsak „latinos műveltségét” bizonyítja, hogy az egyes orvosságok összetevőit latinul is, magyarul is megnevezi, sőt gyakran éppen a magyar megnevezés hiányzik s csak a latin név szerepel. Pettyéni tartózkodott ugyanis attól, hogy a latin nevek szó szerinti, esetleg értelmetlen fordítását adja olyan esetben, amikor a magyar megfelelő elnevezést nem ismeri.

De Pettyéni Borbély Márton nemcsak tanult, tájékozott kirurgus volt, hanem tipikus figurája is az országban keresztül-kasul vándorló, vándorlása közben a mesterséget kitanuló borbély-sebészeknek. Ha azt nem is tudjuk meg pontosan feljegyzéseiből, hogy inaséveit hol, kinél töltötte (talán szülőhelyén, Gyöngyösön Borbély Mihály és

²¹ I. rész, számozatlan 20. oldal

²² Bothár i. m. 106.

Héder Mihály mestereknel, talán Karasznoi Borbély Mihálynál Zilahon, vagy Dési Péternél Kolozsvárott, hiszen öket idézi legtöbbet), de vándorlását, „bujdosó éveinek” állomásait pontosan nyomon követhetjük és számos magyar borbély-sebész mester nevét is megismerhetjük a kéziratból. Receptkönyvének mintegy előjáró beszédeként arra int mindenkit, hogy okosan és Istenben való hittel használja az általa leírt gyógyszereket²³, majd így folytatja: „Ezeket az egi nehany szep Orvossagokat jobb reszent inkább mind szemeimmel experialtam azoktul a Tudos Mesterember Uraimktul a kiknel tanulo Bujdosasomban laktam, kiknek Neveket is nagio bizon sagul sub jicialtam, mellyeket Isten velem leven leis irtam egy Summaban Brasso varosaban valo lakasomban s el is vegeztem Anno Domini 1683. Augusti 16.”²⁴

A már említetteken kívül, hivatkozik még Karasznoi Borbély Mihály (Zilah), Dési Péter, Sartoris Sámuel (Kolozsvár), Belényesi Péter (Nagyenyed), Borbély Tamás (Fogarás), Köprizi (Gyulafehérvár), Egri Mátyás (Torda), valamint Szakmári Mihály, Görgei Pál, Turoczkai Márton mesterekre, kiktől mindegyiktől egy vagy több receptet idéz. Mind a fenti idézet, mind az a tény, hogy forrásait pontosan megnevezi, bizonyos szakmai öntudatra, büszkeségre utal. Ugyanezt az érzést fejezi ki a sebész-mesterségről írt kis négysoros epigrammája, amelyet műve jelégjeként vagy mottójaként is értelmezhetünk:

„Az jo vitezsegnek ellenség probaja
Gallyas mestereknek szel vesz oskolaja.
Nyavalyaban forog Orvos Tudomanya.
Az erős Flastromis sebünket gyógyította.”²⁵

A KÉZIRAT CÉHES VONATKOZÁSAI

Mint már a kézirat formai ismertetésénél is kiderült, Pettyéni Borbély Márton könyve számos céhes vonatkozású bejegyzést, részletet tartalmaz, amelyek segítségével kitűnően rekonstruálhatjuk a korabeli céhes élet néhány jellemző mozzanatát.

Tudjuk, Pettyéni céhbe állása Pápán történt 1687-ben. Nem tudunk egyértelmű választ adni, hogy e gyöngyösi születésű férfiú, aki ifjú korát Erdélyben és vidékén töltötte, miért jött el szülőhelyéről. Ha a Heves megyei Gyöngyös városban született, akkor valószínűleg református vallása miatt került Erdélybe az 1670-es években, mint a magyarországi reformátusok jelentős része. 1683 utáni Magyarországra jövedele ugyancsak összefüggthetett a református egyház megváltozott helyzetével. Arra a kér-

²³ „Iol elmelkeggel valaki az Szep es Rendes Orvossagokkal es meg ezeken kívül valokkalis akarsz elni: hogy elsőbennis gondold meg amaz nagy orvost a mindenekk orvosat s ugy elly vala mint o Fölsegetül adatott eszközökkel. (mivel maga ő Fölsege rendelte az eszközöket) elsőbennis ő Fölsegenek tulajdonics a Dicsösseget el hagyvan minden varazsló Tudományokat csak egyedül a Mindenható Istenben helyhezetsz minden bizodalmatat s minden munkainkban ő szent Fölseget Dicsöiss, magad szerencsejenek sem penig eszközidnek ne tulajdonics semmit es így mind munkáidat s mind eszközeidet az Isten meg aldgia.”

²⁴ I. rész, számozatlan 19. oldal

²⁵ I. rész, számozatlan 20. oldal

désre, hogy miért éppen Pápán telepedett le, az esetleges egyéni okokat leszámítva általánosabb magyarázatot is lelhetünk. Pápa város története sajátos fejlődésről tanúskodik.²⁶ A 15. század végén a város virágzásnak indul. Első céhlevele, a szabóké 1510-ből való. A portyázó török megbénítja ugyan a város kereskedelmét s elvágja a külvilágtól, de mivel csak két ízben és mindössze négy évig volt török kézen, a vár-, illetve a városfalakon belüli fejlődés, különösen a kézműiparé aránylag töretlen. Pápa földesúri birtokú mezőváros volt. A 16. században Török Bálint a város ura s véle református lett az egész város. Itt alakult ki a reformáció egyik kulturális központja. A 17. században Eszterházy-birtok lett. Ebben az időben meglehetősen elszegényedett, csupán az ipar mutatott folyamatos fejlődést. A 16. században működő céhek mellett újak is keletkeztek (1606 — csapók, 1608 — borbélyok, molnárok, 1609 — vargák stb.) Az iparosok — a 17. század második felétől kevés német keveredéssel — mind magyarok voltak. Jó bizonyíték erre például a molnárok vagy a borbélyok céhlevele is. Eperjessy Géza így jellemzi a 17. századi Pápa céhes életét: „Pápa ekkor nemcsak a Dunántúl, hanem az egész ország egyik legiparosodottabb mezővárosa, s céheinek száma nagyobb mint sok szabad királyi városé. Jelentékeny volt az iparos népesség is, amely azonban — a város többi lakosaihoz hasonlóan — kivétel nélkül zsellérekből állott.”²⁷ Pápa tehát kivételesen vonzó hely lehetett olyan embernek, aki céhes kereteken belül tevékenykedni és hosszabb időre letelepedni kívánt, főként ha magyar és református volt. Pettyéninél okuk van mindkettőt feltételezni. A kézirat ízes magyar nyelve, a szerző neve, az általa idézett mesterek többnyire magyaros hangzású neve Pettyéni magyar származására vallanak, akár az ilyen bejegyzések, mint: „*Erre a Flastromra tanított egy (Szatler nevű) Mathias Szatler Német Borbély Pápán*” (ki emelés tőlem — Sz. M.).²⁸ Református voltát az orvosságos könyv két, Szenczi Molnár Alberttől származó zsoldárfordítása és a „bujdosásra” való többszöri utalása is valószínűsíti.²⁹

Érdekes összevetni Pettyéni céhes vonatkozású feljegyzéseit a pápai sebészek akkor érvényben levő szabályzatával. A Magyar Országos Levéltárban őriznek egy iratot, amely a pápai sebészczéh 1609. október 20-án kelt, Enyingi Török István³⁰ által ki-

²⁶ Gerő László—Sedlmayr János: *Pápa*. Budapest, 1959.; Katona Imre: Történeti adatok Pápa topográfiájához. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények*. 1970. 65—69.

²⁷ Eperjessy Géza: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon, 1686—1848. *Századok*, 1963, 951—984.

²⁸ I. rész, 403. oldal

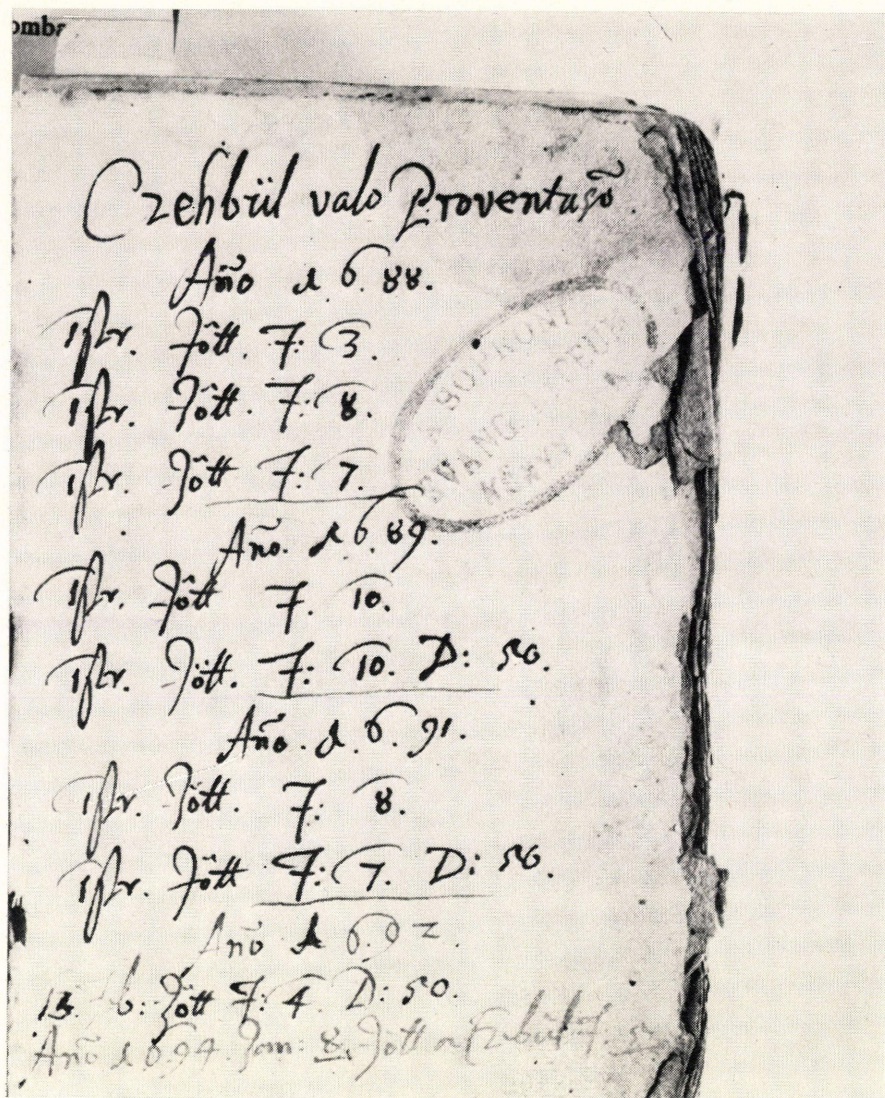
²⁹ I. rész. 161. oldalon: XXXVIII. Sol. IX. 9.

II. rész, 259 oldalon: LVI. Sol. IX. 6.

„Minden mostani keresem
En Istenem
Vagion szemeid előtt.
Es minden fohaszkodasom,
s Ohajtasom
Tüled el nem rejtetött.”

„Fogadasom tartya aszt ennekem
Hogi jo voltodert Neved Dicsirjem.
Mert kegielmesen meg mentéd lelkem
Az Halal kötelebül.
Es labaimat meg tartod esestül
Hogi en elhessek teneked kedvesül.
Az elők világossagan es szentül
Jarjak Te előtted.”

³⁰ Enyingi Török István (1564—1618. jún. 3.), pápai várkapitány, királyi tanácsos. (Nagy Iván: *Magyarország családai*. 11. kötet. Pest, 1865. 293—294.)

3. ábra. Pettyéni bejegyzései céhes bevételeiről a számozatlan 14. oldalon

adott privilégiumának másolata. Helyesebben a másolat másolata, mert a címlapról kiderül, hogy 1708-ban, amikor Rabutin generális felégette a várost, az eredeti szabadalomlevél is elpusztult, így az Eszterházy család tulajdonában levő másodpéldányt másolta le Gyöngyösi Márton, akkori céhmester. (A névmegegyezés lehet véletlen is!) A másolaton dátum nincs, tehát csak annyi bizonyos, hogy 1708 után készült. A jelenlegi másolati példány az 1760-as években íródott, valószínűleg Mária Terézia 1761-es céhrendeletével összefüggésben.^{31, 32} Pettyéni pápai évei alatt (1687—1701) az eredeti szabályzat lehetett érvényben, hiszen az 1609-ben, másolata viszont csak 1708 után keletkezett.

A kiváltságlevél részletesen leírja és szabályozza a céhes élet minden területét. „Az Czehben álló iffjak Punctumi” nyolc pontjában a céhbe-állás feltételeit, huszonöt „Articulussal” a céhbéli működés módját határozza meg a legapróbb részletekig. Ezt követik a különféle esküszövegek: a „Czeh Mester Hitinek formája”, „Atya Mester Hitinek Formája”, „A czéhben beállóknak esküvéseknek Formája”, majd végül hat pontban „A czéh Tábla Járásának Büntetésének Rendj”.

A céhszabályzat és Pettyéni feljegyzéseinek összevetéséből nyilvánvaló, hogy Pettyéni e szabályzat előírásai szerint nyerte felvételt és működött a céhben. Különösen a próbák leírásánál feltűnő a megegyezés.³³ Ez azért is érdekes, mert tudtommal sebész céhszabályzat érvényét és megvalósulását mindeddig nem sikerült korabeli sebészkezírat feljegyzéseivel bizonyítani, sem valamely kézirat céhes vonatkozású feljegyzéseit az akkor érvényes céhszabályzat szövegével megerősíteni. Talán néhány példa is elgondoló bizonyíték a fentiekre:

³¹ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Acta mechanica, Comit. Vespreniensis 359—369.

³² Érdekes megemlíteni, hogy Reizner János: Esterházy család levéltárában őrzött céhlevelekről (*Történelmi Tár*, 1894, 631—655.) c. írásában három pápai borbély-sebész privilégiumot említ:

„1. 1608. nov. 11. Pápán — Enyingi Theöreök Ferenc [!] a pápai borbély céh levelét megerősítve kiadja. [Reizner e céhlevél teljes szövegközlését adja, ott az aláírás: Stephanus (!) Theöreök.]

2. 1741 jún. 24. Pozsony — Gr. Esterházy Ferenc, mint a »pápai nemes borbély czéh... örökös főczéhmestere« a 29 magyar articulust valamint az eskümintát tartalmazó céhlevelet megerősíti. Aláírva egyúttal ns. Szalay B. János főczéhmester, ns. Rohovics B. Ferenc senior és ns. Koeszegi B. Ferenc atyamester által.

3. 1750. jún. 2. Pápán — Gr. Esterházy Ferenc a 38 magyar articulusból álló céh levelet megerősítve kiadja.”

E felsorolásból kiderül, hogy Reizner a fent idézett 1609-ben keletkezett eredeti céhlevélről és annak 1708 utáni első, majd 1760 körüli második másolatáról nem tud.

A céhlevelek elemző összehasonlítása túlnő e dolgozat keretein, csupán az 1608-as és az 1609-es céhlevél azon részét vettem össze, amely a próbákat közli. Igen nagy különbség mutatkozott. Az 1608-ban kelt céhlevél vonatkozó része: „A próba peniglen ez: *Dealdea scrutium falnstroma*, Nagy Érelő, kit *Deaquilumnak* hínak. Sebhez való vörös *flanstrom*. Szederjes *Dekorium*, új sebhez való szürke ír.” Az 1609-ben kelt céhlevél által felsorolt „Tizenkét Próbát” dolgozatomban idézem.

³³ Próbának nevezték azt a vizsgafeladatot (például valamely gyógyszer vagy gyógyszerek elkészítését), amelynek végzése során kiderült a céhbe jelentkező szakmai felkészültsége, rátermettsége.

A céhlevél negyedik és ötödik Punctuma közli:

„Tizenkét Próbákat kell főzni a czéh Artikulussa szerint”

„Mindennap tisztességes ebéddel tartozik a míg a Próbáját főzi”

A „Memoriale” vonatkozó részei:

„5. Mai Kezdtém el főzni a Probamat azon napon voltak ezek a vendégeim Körösi Ferencz Vajda Matko Ferencz Tisztartó Vasarhelyi Nagi Istvan Szolga Biro Czajbert Patikarius”

„Masodik napon voltak Turi Gergely Szolga Biro Horvat Mihaly Eskütt, Szabo Istvan Jurdics Miklos Patikarius.

Harmadik nap voltak az öreg Gadartoi Sreter Janos, Jurdics Miklos, Jurdics Adam Patikarius, papista Mester.

Negyedik napon mutattam be a probat.”

A céhlevél „Hetedik Punctum”-a:

„Ezek végben menvén Mester ebéddel tartozik a melly áll két asztalbul két nap ha penig Pénzül akarja fel váltani húsz forintokat tegyen le a Czéheknek”.

Pettyéni a „Memoriale”-ban:

„10. Mai... Mester ebedert attam P 26”³⁴

A céhlevélben a punctumokat az artikulusok követik, számszerint 25, melyek közül a 6. közli a Tizenkét Próbát:

„Tizenkét próbát kell főzni, mellyek rend szerint ezek: Flastromok F. Diáchyllon magnum, F. Septutium Apostolicon, F. Stich, F. Oxicoceum, F. Diacorium, F. Cino-brium, F. Gyapjas, F. Czibak, F. Gratia Dei. Ungventumok U. Dialthea, U. Regis, U. Potabile.” Pettyéni könyvének I. részében, a számozatlan 21. oldalon megtaláljuk a „Papai Probak Laistroma”-t, amely tételesen is, sorrendiségében is megfelel az idézett artikulusnak.³⁵ Pettyéni azonban nem csupán felsorolja a próbákat név szerint, hanem később, könyvének terjedelmes részében (I. rész, 357—394. oldal) részletesen ismerteti készítésük módját, összetevőiket és azok kívánt mennyiségét is. De ez már áttevet minket a kézirat szakmai-tartalmi ismertetéséhez.

A FORRÁSOK KÉRDÉSE

Dolgozatomban már eddig is említettem néhány külföldi szerző, illetve magyar mester nevét, akiket Pettyéni Borbély Márton forrásként jelölt meg. De a nevek pusztá felsorolása nem ad, nem adhat igaz képet a műről, sem a források jelentőségéről, mert korántsem egyenlő arányban hivatkozik rájuk a szerző. Ellenkezőleg, a kézirat egyes részei között igen nagy eltérések mutatkoznak a források szempontjából is.

³⁴ A bejegyzés kezdete: „Tettem ki az medenczét”, azaz már gyakorolhatta mesterségét.

³⁵ Vissi Zsuzsanna szíves közlése alapján, aki felhívta figyelmemet a győri sebészek 1649-ből való céhlevelére (Győr-Sopron megyei Levéltár: 1 céhlevelek másolati könyve), valamint Magyary-Kossa szövegközlése alapján (i. m. III. 260.) derült ki, hogy a győri sebészek próbái megegyeztek a pápai sebészekével. Erre feltehetően az a magyarázat, hogy a céhek gyakorta kölcsönözték egymástól szabadságleveleiket. A dátumokat figyelembe véve, ebben az esetben feltehetően a pápaiak voltak a kölcsönzők. (Ld. erre vonatkozóan Eperjessy i. m.)

Könyvének legértékesebb, I. részében forrásai kizárólag magyar mesterek. Ezek közül is kiemelkedik kettő: Karasznai Borbély Mihály zilahi, Dési Péter kolozsvári mesterek, akikre a receptek többségénél hivatkozik. A többiek csupán néhány recept végén szerepelnek, leggyakrabban tán Belényesi Péter nagyenyedi borbély és Sartoris Sámuel kolozsvári gyógyszerész. Külföldi szerzőre csak elvétve bukkanunk e részben. Három ízben hivatkozik Alexius Pedemontanusra — „erőtlen es emesztetlen gyomor-rul” és „bűdös szajrul” való orvosságot idéz tőle. Ugyancsak háromszor utal Johann Jakob Weckerre, akitől az égéssel kapcsolatos szereket idéz.^{36, 37} A 275. oldalon találjuk még ezt a bejegyzést a „Szaraz Betegségrrül es Fulladozasrrul” való recept után: „Ezt lattam Fogaras, Borb. Tamas Uramtol. Ez Valerius Doctor munkaja. Lohoc ad Astma”. Ez a Valerius doktor esetleg megegyezhet a Wespriáni által említett, „zsidóból lett keresztény Valerius Dávid orvosdoktor”-ral. Még valószínűbb azonban, hogy Valerius Cordusról, a 17. századi jeles német orvostól van szó, a nürnbergi pharmacopoea szerzőjéről.^{37a}

Ellentétben a korábbiakkal, a 334—354. oldalon levő recepteknél, tehát a könyv végén, a Pápai Próbák részletes leírása előtt csupa külföldi szerző nevével találkozunk. Szinte minden receptnél más forrást említ. Itt találkozunk a klasszikusokkal (Plinius, Galenus, Dioszkoridesz, Avicenna) s még néhány ismeretlen névvel is (Sam. Licht., Constanti, Oswaldi stb.). A neveknek ez a csoportosítása arra mutat, hogy Pettyéni először megírta művének törzsét, s magyar mesterektől tanult receptgyűjteményt, majd alkalmanként egy-két érdekességet még hozzáírogatott. Ez utólag összeszedett, igénytelen, a kor alkimista felfogását is tükröző, babonás receptek nem sok hasonlóságot mutatnak a receptkönyv előző részével. Az a megjegyzés tehát, hogy: „*leis irtam egy summaban Brasso varossaban s elis vegeztem. Ano Domini 1683 Augusti 16.*” valójában csupán a 3—334. oldalig terjedő feljegyzésekre, a magyar mesterektől tanult receptekre vonatkozhat.

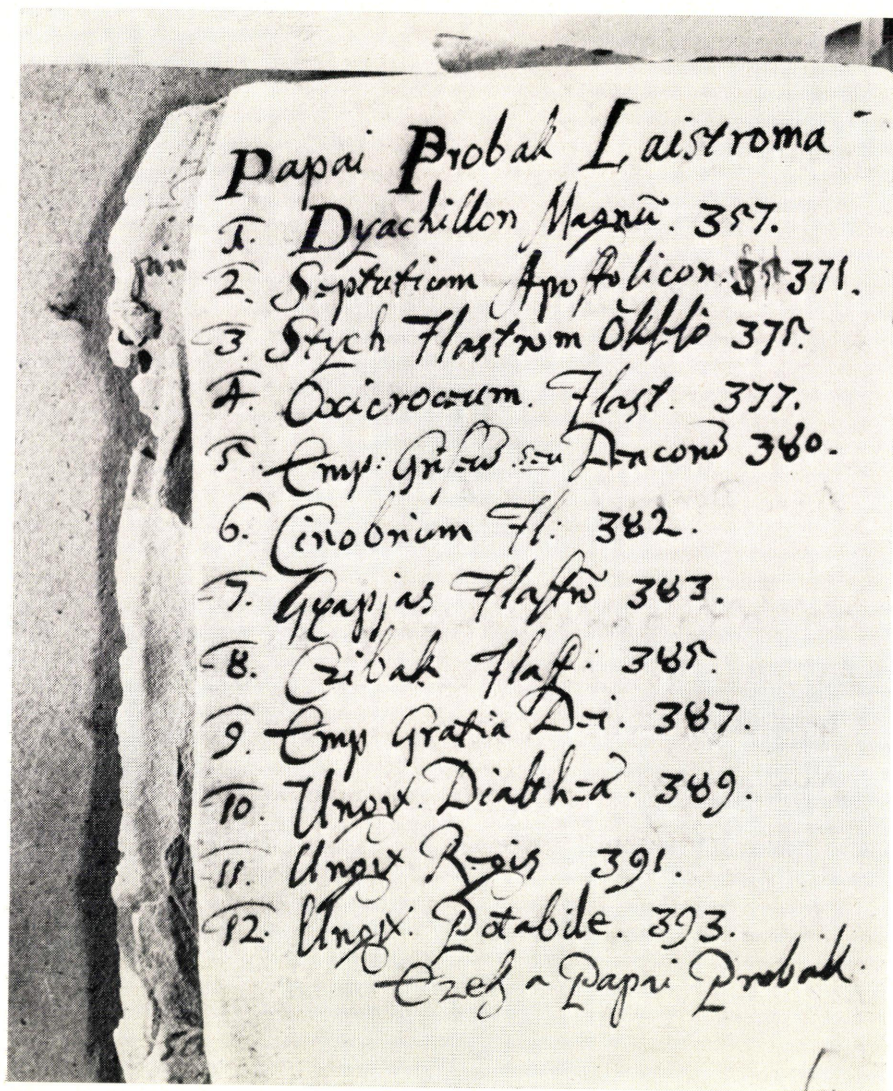
A kézirat II. része teljes egészében elűt az I. résztől. Itt alig találunk magyar mesterre való hivatkozást. Az egész rész három külföldi szerző, Johann Jakob Wecker, Alexius Pedemontanus és Albertus Magnus műveiből való válogatás.³⁸ Orvosinak alig nevezhetők e feljegyzések. Maga Pettyéni is ily címeket adott az egyes részeknek: „*Secreta quadam a Ioh. Iacobo Veccero*” és „*Ex Secretis Alberti Magni*”. Ha orvosi szempontból nem is számottevő, de általános művelődéstörténeti szempontból sok érdekességet tartalmaz ez a rész is. Borbély- és kozmetikai szerek („*Haj Fodorito*”, „*Hajat Feketere festeni*”, „*Orczat pirosito*”, „*kendőző*”, „*Fog Vakaro Feierítő*”, „*Keze Feierítő es Simito*” stb.), számos házi tanács (különböző színű „tentak” készítése, „*Az Papirosbul mint kell ke Venni az Tentat*” stb.), néhány orvosi recept

³⁶ I. rész, 254, 255, 274.

³⁷ I. rész, 269, 271.

^{37a} Wespriáni i. m. III. köt. 611.

³⁸ Albertus Magnus, eredeti nevén Albert von Lauingen (1193—1280), Arisztotelész legnagyobb középkori interpretátora. Alexius Pedemontanus előkelő piemonti család sarja volt. 83 éves korában megírta az utazásai során összegyűjtött adatokból az arcanumokról szóló könyvét, amit J. J. Wecker fordított latinra és adott ki 1563-ban Bázelen. Johann Jakob Wecker (1528—1586), bázeli dialektika tanár (1557—66), majd colmari (Elzász) városi fizikus. Fő műve: *De secretis libri XVII*. Bázél, 1560. 1701-ig hét kiadásban jelent meg.

4. ábra. A Pápai Probák Lajstroma a számozatlan 21. oldalon

(„Viz korsagru”, „Dagadozott Labru” stb.), főlegirtásra vonatkozó tanácsok („Legyet es Pokot, Palczkat Hazbul ki veszteni”, „Moly ellen”, „Bolha ellen” stb.) mellett „Tettes szemszörül”, „Hogy a víz között egien a gyertya”, „Vas Rozsda tisztításul”, „Szömölcsörül” és még sok minden egyéb hasonlórol olvashatunk Wecker és Alexius nyomán. Albertus Magnustól pedig elsősorban babonás mesterkedéseket („Hogi az Embernek a Feje mas allatnak Fejeve valtozzek”, „Hogi három feje lassek an Embernek”, „Almaban hogy mindent meg vallyon” stb.) és gyakran gusztustalan undokságokat tartalmazó recepteket vett át a szerző.

A névsor önmagáért beszél. Híres, nagy nevek, számtalanszor idézett szerzők, de hírnevüket korántsem tudományos szellemüknek, inkább írásaik zűrzavaros zsúfoltságának, áttekinthetetlen „gazdagságának” köszönheték — mindenki talált bennük többé-kevésbé értékes szemelgetni valót. Nem csoda tehát, hogy Pettyéni kéziratának ez a része mögötte marad vagy legalábbis nem emelkedik a korabeli kéziratok könyvecskék átlagos színvonala fölé. A kézirat I., jelentősebb része viszont, amely terjedelmében a II. rész háromszorosa, jelentőségében is kiemelkedő; a kor legjobb gyógyító gyakorlatát tükrözi. A forrásként megnevezett mesterek személyéről ugyan nem sokat tudunk³⁹, összességében azonban igen megnyerő képet kapunk a kor magyar céhbeli borbély-sebész mestereiről. Gyógyító tevékenységük — a kézirat bizonyító erejű tanúsága szerint — nem sokkal maradt el a fejlettebb nyugat-európai országok borbély-sebészeinek átlagos gyakorlatától, inkább elméleti felkészültségükben mutatható ki nagyobb különbség.

A KÉZIRAT ORVOSI SZEMLELETE, ISMERETANYAGA

Pettyéni orvosló könyve — a személyes vonatkozású bejegyzéseket leszámítva — egy terjedelmes, 28 oldalas fejtegetéssel indul. Az antimóniumról értekezik 8 cikkelyben.⁴⁰ Sajnos az „Első Cikkely” — feltehetően az antimónium dicsérete — nagyrészt hiányzik, a fennmaradt töredék azonban igen tömören vall a megírás szándékáról. Érdeemes idézni: „Sok volna elől szamlalni azokat a Doctorokat akik az Antimo-

³⁹ Például Dési Péter kolozsvári sebészről csupán annyit tudunk, hogy a kolozsvári kapitányt, Vér Mihályt ő gyógyította ki a hagymából. (Magyary-Kossa i. m. III.)

⁴⁰ Az antimoniumot az antimonit Sb_2S_3 kőzet hevítésével állítják elő. Ezüstfehér színű, fénylő romboéder kristály. Olvadási hője 430°C . Fehér izzásnál desztillálható. Először Basilius Valentinus írta le e folyamatot a 15. század végén:

A középkorban a szerzetesek előszeretettel használták, mint gyógyszer, de többet ártottak, mint használtak vele, ezért II. Ferenc betiltotta használatát. Innen ered a név is: anti (ellen) + monachos (szerzetes). (Kazay Endre: *Gyógyszerész Lexicon*. Nagybánya, 1900. I. köt. 200.) Az antimonium az alkimistáknak is igen kedvelt alapanyaga volt, de Pettyéni nem ilyen vonatkozásban tárgyalja. Köszönetet mondok dr. Spielmann Józsefnek, aki felhívta figyelmemet Sudhoff kutatásaira, mely szerint Basilius Valentinus nem létező személy. A neki tulajdonított könyvet — *Du curus triumphalis antimonium* (Leipzig, 1604.) — mai tudásunk szerint Johann Köhle thüringiai paracelsiánus, rózsakeresztes írta, a nem létező pap legendáját azért költve, hogy az antimonium felfedezését egy századdal korábbra keltezhesse s a körülötte teremtett misztikus légkört fokozza.

niumot mint egy Istentől adatott ajándékot úgy dicsírik; melyet kiválkepen az szegenyek és közönseges Nepnek javara teremtet a Mindenhato Isten: a ki mivel minden allatnak rendelt orvos füveket; úgy az Embernek is a kit leginkabb szeretett rendelte azt az *Hathato Orvossagot* mint egy minden Nyavalya ellen valo eszközt, a melyet a *Deakok Panaca'nanak* neveznek." Majd a „Masodik Czikkely”-ben így folytatja: „Szam-talan sok orvossagok csinaltatnak az Antimoniumbol, ugyannyira hogy ha ezer esztendeig elne is az tudos Patikarius Ember megis mindenkor talalna ujabb ujabb erőt benne az Nyavalyak ellen. Röviden nemelleyeket közülük elől szamlok azokk kedvekert es hasznokert aiktül tavol vadnak az *Patikak* es az *Orvos Doctorok*.” Ez ajánlásnak is beillő sorokat követi az antimonium külső leírása, majd az antimoniumos bor készítésének igen részletes ismertetése, valamint a nyers antimonium alkalmazásának módjai. A „Harmadik Czikkely”-ben felsorolja azokat a nyavalyákat, amik ellen az antimonium használ. Több mint húsz féle bajt, betegséget említ: tüdőgyulladást, náthát, gyomorrontást, epebántalmakat, álomkórt, fulladást, torokgyíkot, inszugarodást, vízbetegséget, sárgaságot, hasmenést, köszvényt stb. Természetesen „a *pestis es Dög-halal* ellen sincsen hathatobb orvossag az Antimoniummal, minden *Bezoarnal*, minden *Unicornis Szarvanal* erősebb” és „szinten olyan jo az *Hagymaz* ellen is meg akkor is mikor immar a mereges es avagi poklos szeplők kiütnek az ember testin”.⁴¹

Tudjuk, hogy az antimonium készítményeket diaphoreticumként még ma is használják a gyógyszerészetben. Így a Pettyéni által felsorolt betegségek jórésznél valóban hasznos lehetett. (Hánytatóként, mérgező volta miatt ma már nem használatos.) A „Negyedik Czikkely”-ben dietetikai utasításokat és tanácsokat olvashatunk arról, hogy „Mikeppen kellyen magat viselni, mikor Antimoniumot vegyen magához”. Az ötödikben szemfájás ellen javallja: „Ebbül a megnevezett Antimonium üvegbul egy csuda erejű víz csinaltatik az szem fajasokra.” A „Hatodik Czikkely”-ben arról ír, „Hogy az Antimonium minden hanyas nélkül csak purgaljon”, a hetedikben „Hogy csak izzadást szerezzen”. E cikkely végén a még többet tudni kívánóknak „irodalomjegyzéket” is ad, azaz megnevez két magyar szerzőt s műveiket (latinul). „Ez eleg legien az Antimoniumnak sok szam-talan hasznai között, a ki penig többet kivan tudni, olvassa az *Rolandus Martont: Ont.Curat. Empiricar. es Kovacs Petert: in Myrotherio: Spanio*.”⁴² A „Nyolczadik Czikkely” szinte ráadásként a salétromról szól, hogy „Mikent kellyen az *Saletromot* alkalmaztatni, hogi az hevsegeben enyhitest es hivesitest szerezzen.” Értekezését „*Gloria Deo, Venia Reo*” jelmonddal zárja.

E rövid ismertetés alig tár fel valamit Pettyéni dolgozatának gazdagságából, amely kimerithetetlen tárháza a különböző gyógyszerészeti vonatkozású leírásoknak. Ezek elemzése azonban már túlmutat e dolgozat keretein. Inkább csak az értekezés tárgyául választott téma fontosságára és jelentőségére hívnám fel a figyelmet. Ismeretes, hogy a fémek és a különböző kemikáliák használata a gyógyászatban évszázados vitát és harcot eredményezett. A nagy újító Paracelsus volt, aki — többek között — a fémek és sóik belső gyógyszerként való használatával felfrissítette az addigi gyógyszerkészletet. Különösen a higany és az antimon használatát kedvelte. (A higany jelentő-

⁴¹ I. rész, 16.

⁴² Martin Ruland (1532—1602) *Curationum empiricarum centuriae X.* (Basel, 1638.) c. művére gondolhat itt Pettyéni.

ségét például a luesz gyógyításánál talán fölösleges is hangsúlyoznunk.) Paracelsus követői, az iatrokémiai irány hívei, az ásványok és ásványi preparátumok használata mellett szálltak síkra. „Pugna antimonialis” néven vált ismertté és hírhedtté az antimoniumról folytatott vita. A párizsi sebészek Szent Kozma Társasága például kizárta tagjai sorából azokat, akik fémeket használtak a gyógyításban. A vita a 17. század közepéig, sőt tovább is eltartott, s természetesen a fémek gyógyászatban való használatával ért véget. Igen jó példa tehát Pettyéni értekezése annak bizonyítására, hogy szerzőnk a kor haladó irányvonalát képviselte. Sőt az a tény, hogy a vita még el sem ült s Pettyéni hosszú tanulmányt szentelt épp a vitás kérdésnek, arra mutat, hogy tollát nem csupán tudása, hanem meggyőződése is vezette. Bár nevét egyszer sem említi, mégis könyvéből — a klasszikus skolasztika tanai mellett — gyakran paracelsusi, illetve Paracelsusnak tulajdonított tanok olvashatók ki. Ezt a hatást éppúgy mutatják a receptek, mint a mű tagadhatatlan iatrokémikus, humoralpatológiai szemlélete, amint azt például az antimoniumról szóló rész néhány sora is bizonyíthatja: *„Ezeknek az Antimoniumból csinált orvosságoknak oly csodálatos virtusi vadnak, hogy leginkább az ellen a nyavalya ellen munkalodik es annak a tagnak szolgál ahol az aralmas nedvessegek szolgáltatnak es talaltatnak. Azert mint egy természet felett es rendkivul valo erőnek lattatik, noha természet szerint gyógyít.”*⁴³

Az antimoniumról szóló fejtegetést cím szerint az *„Igen szep es probalt ieles orvos-sagok”*, azaz a receptkönyv követné, de még közbeékelődik — közvetlenül az előbbi cím után — egy általános sebészeti bevezetés, ezzel az alcímmel: *„De mivel az sebnek külömb-külobm fele Nemei vadnak Szűkseg ez nehany Regulakat meg tartanunk”*. Ebben a részben írja le a seb tisztításának, a vérzés megállításának, a sebvarrásnak és kezelésnek módját, valamint egy sebösszehúzó flastrom receptjét is adja. Ezekben a regulákban babonáktól mentes, tiszta, szinte mai házi gyakorlatunknak megfelelő sebkezelést ír le. Majd rátér egy-egy speciálisabb probléma ismertetésére, mint például: *„Temerdek husos helyen esett sebrül”* és *„Az ver allitasrul”*. Ezeket követik a különböző törések, majd a koponya- és fejsérülések leírása. Igen érdekes, hogy ebben a részben, más részekről eltérően, a tünetek leírására is kitér. Például *„Az agykeres sebnek halalos ielei”* között az alábbiakat sorolja fel: *„Az szonak meg allasa. Az sebnek parazs [?] volta. Az ajakakk bezsugorodasa. Az csontnak megsargulasa avagi feketülese. Az szemnek megdagadasa. Az etelnek megutalasa. Az Hidegules”* stb. Ésszerű dietetikai tanácsok egészítik ki az általános sebészeti tudnivalókat *„Az sebesnek ételérül s italrul”* címmel, melyeket néhány sebgyógyító recept követ. Ezt követően *„Az Er vagasrul”* olvashatunk, amely az érvágásra vonatkozó szabályok tömör összefoglalása. A kalendáriumok, naptárak megfelelő részétől tartalmában nem különbözik, talán csak tiszta, világos, szabatos stílusa emeli ezek fölé. A sebészeti témát *„Az vall vetesrül”* című fejezet zárja, amelyből megismerhetjük a kar *„Vall-vetőfara”* helyezésének s a beteg részek kötözésének a korban szokásos módjait. Fájdalomcsillapítóként „pópiumot” (ópium) ajánl Pettyéni, így érthető, hogy a receptkönyvben elsőként ennek készítését ismerteti.

A következő, a 48. oldalon az orvosságos könyv tényleges első receptjeként a *„Popium csinálása”*-nak leírását találjuk. A receptkönyv mintegy 100–150 betegség

⁴³ 1. rész, 19.

ellen körülbelül 500 orvosságot sorol fel. (Ez csupán megközelítő jellegű számadat, mert a betegségek és orvosságok többféle párosításban is előfordulnak.) Különösebb rendszer nem található a felsorolásban. Inkább csak tendenciaszerűen érvényesül, hogy a receptkönyv elején a korabeli közismert, híres gyógyszerek leírása található (*Pópium, Cremor Tartari, Rosa lüle, Rosa Pogácsa, Viola lüle, Sárga Flastrom, Zöld Ir, Feier Ir, a különböző Czitrumok, néhány Emplastrom, Ungventum* stb.). Ezt követően hol az egyes betegségek szerint sorol fel néhány receptet, hol az orvosságok neve szerint csoportosít, egymás után ismertetve különböző „víz”-eket, „ír”-okat stb. A gyógyszerek, orvosságok megnevezésénél egyként előfordul a latin és a magyar név is, olykor egyszerre mindkettő. A megnevezés után az ingrediensek, az orvosság alapanyagainak tételes felsorolása következik minden esetben, baloldalt a latin, jobboldalt a magyar név feltüntetésével.⁴⁴ Az összetevők felsorolása után az orvosság elkészítésének módját ismertet, majd használati körét határozza meg. Az egyes receptek végén található a már sokat idézett forrásmegjelölések. A receptkönyvben a külsőleg használatos szerek fordulnak elő túlsúlyban, de azért belsőleg használatos gyógyszerek is gyakorta találhatók. Leggyakoribb készítménytípusok a különböző *Emplastrumok, Ungventumok, Flastromok, Irok, Czitrumok, Pogácsák*, de számos *Por, Culyimaz, Ital, Purgatio, Fördő, Sirup, Víz* stb. receptjét is megtalálhatjuk.

A betegségek megnevezésénél ugyancsak keverve találhatunk latin és magyar kifejezéseket, bár itt a magyar nevek, illetve körülírások az uralkodók. Az alábbi 87 magyar betegségnév fordul elő a könyvben⁴⁵: „Agy keres seb, aszu korsag, belit a kinek ki vagiak es ki esik, büdös szaj, csapos seb, csuklas, dagadozott lab, dagadozott test, dühös eb maras, dőghalal, eges, elvagott inak, elvetemedett seb, emesztetetlenleg, emesztetlen gyomor, fekély, fekete csont, fene seb, ficzamosdas, fogfajas, folyoso, főfajas, franczu, fulladas, kifolyo nedves fül, fülfajas, genyecseseges eves seb, gilisza, golyva, guta ütes, gyomorfas, erőtlen gyomor, hagymaz, halyog, has fajas, az kinek a hasa nem megyen, havi vere kinek meg nem all, hevseg, hidegleles, hideg vett lab, himlő, homalyos es pokhalos szem, horut, kelis, kolyika, kosz, kő, köszvény, lep dagadas, leves apro fakadekos seb, magas eses, az kinek mehe leesik, melly fajas, nyelv csap le eses, nyillalas, nyul ajak, olt var, pestis, orbancz, rothadas, rüh, sargasag, semer, seres, süly, sükeccsig, szaj fajas, szaraz betegség, szem fajas, Szent Antal tüze, sziv fajas, az kinek teje el vesz, tej szaporodas, az kinek minden teste elesik hogy elassz hogy semmijével nem bir, töres, tuos lab, az kinek tüdeje, majja, meg lepe es rothad, tüzes dagadas, vak köröm, varas test, ver allitas, ver folyas, ver has, ver okadas, viszketegseg, vizellet inditas, vizkorsag.”

A fenti felsorolásból képet kapunk egyrészt a korban használatos magyar betegségnevekről, másrészt a betegségek azon köréről, melyeknek gyógyításában egy borbély-sebésznek jártasnak kellett lennie. Ha a kéziratban szereplő latin betegségneveket is figyelembe vesszük, akkor egyértelműen kiderül, hogy a kor gyógyító gyakorlatában nem létezett a „külső” és „belső” betegségek közötti különbségtétel. Tanult

⁴⁴ E módszer könnyítette meg Bothár Dánielnek azt a munkáját, hogy a magyar növényneveket betűrendben kigyűjtse. Sajnos ez a szöszedet korántsem teljes. Bothár i. m. 108—114.

⁴⁵ Bothár Dániel már idézett szöszedetében elvétele előfordulnak ugyan betegségnevek is, de elsősorban csak a növényneveket sorolja fel.

orvosok hiányában, a borbély-sebészek nem csupán külső, de belső bajok, betegségek gyógyításával is foglalkoztak. Köztük és a tanult, egyetemet végzett orvosok között nem a gyógyítandó betegségek eltérő voltában, hanem inkább az elméleti tudás megalapozottságában és esetleg a gyógyító gyakorlat színvonalában kell keresnünk a különbséget.

Végül rátérve a gyógyszerek elkészítési módjára, megállapíthatjuk, hogy a kézirat leírásai széleskörű gyógyszerészeti ismeretekre vallanak. Változatos receptjeiben számtalan eljárással találkozhatunk, leggyakrabban tán a főzéssel, timporálással, desztillálással stb.

Az alapanyagok között a növényi szerek túlsúlyban vannak, ami megfelel a kor általános gyakorlatának, de bőven találunk különféle állati és ásványi eredetű anyagokat is, ami viszont egy, a korban haladóbb szemlélet érvényesülését mutatja. Babonákkal, vagy képzetszülte, babonás szerekkel nem találkozhatunk a kéziratban. (A már említett, külföldi szerzőktől átvett néhány ilyen jellegű „recept” csupán kivétel, de semmiképpen sem jellemezheti a mű szellemét.)

A receptgyűjteményt a Pápai Próbák részletes leírása zárja. A kézirat eddigi gyakorlatától eltérően itt csak az összetevőket és a készítés módját közli Pettyéni anélkül, hogy gyógyjavallatot tenne. Legfeljebb néhány esetben a próba neve utal a használati körre is, például: „*Diachillon Magnum, Nagy Erlelő Flastrom*”. A Pápai Próbák mind külsőleg használatos gyógyszerek, 9 flastrom (tapasz) és 3 unguentum (kenőcs). A receptkönyv többi részéhez viszonyítva, aránylag sokféle alapanyagból álló, bonyolult készítésű szerek. A 12 orvosságban 76 féle alapanyag, összesen 138-szor fordul elő. Ebből

növényi: 40 féle,

ásványi és egyéb: 28 féle,

állati eredetű: 7 féle anyag.

Leggyakrabban, hétszer a tömjén és a terpentín szerepel, majd hatszor a faolaj és a mastix, ötször a glet és a mirha, négyszer a fehér viasz, sárga viasz fordul elő. E rövid felsorolás is mutatja, hogy a próbák alkotórészei között igen sokszor akadunk olyan összetevőre, amit előzőleg szintén el kellett készíteni. Az állati eredetű alkotórészek közül legtöbbször a borz hár, disznó hár, bárány faggyú, szarvas faggyú szerepelnek, az ásványi anyagok közül a leggyakrabban a minium, magnézium, gállickő, kámfor, terpentín, timsó fordulnak elő. A gyógynövények névsorát (az egész receptkönyvre vonatkozóan) Bothár Dániel többször említett cikke végén összeállította. Előfordulásuk gyakorisága szerint az alábbiakat emelhetjük ki: borsfű, útifű, egér-farkfű, fehér üröm, fekete üröm, apró bojtorján, fekete hadfű, rozmarin, rózsa, viola, len, szekfű, csaba íre, sebfű stb. A gyógyszereknél használatos vivő- és kötőanyagok közül Pettyéni leginkább a bort, a fehér- és sárga viaszt, a faolajat kedvelte.

Természetesen Pettyéni Borbély Márton értékes kéziratánál a fenti, leíró jellegű ismertetés csak kiindulópontot jelenthet. A kézirat orvosi és gyógyszerészeti szakmai értékelését csak a kor többi hasonló jellegű művével összevetve, komparatív elemző módszerrel lehet elvégezni. Ennek elvégzése azonban meghaladja a jelen dolgozat kereteit.

Résumé

Il se trouve au Lycée Berzsenyi à Sopron un petit manuscrit in-octavo de 576 pages, c'est le livre médical de 1683 de Márton Pettyéni Borbély. En considérant tant le contenu que l'étendue, ce manuscrit représente une pièce de particulièrement grande valeur parmi les monuments médicaux peu nombreux en langue hongroise au 17e siècle.

L'auteur du manuscrit, Márton Pettyéni Borbély naquit en 1656. A l'âge de 27 ans, en 1683 la grande partie de son oeuvre fut déjà fait. Il passa sa jeunesse en Transylvanie, en 1687 il fixa sa demeure à Pápa, en Transdanubie. Il entra dans la corporation des chirurgiens là, et en même temps se maria. Jusqu'à 1701 il décrivit de nombreux événements de sa vie privée et corporative.

Le manuscrit dans sa forme actuelle est probablement le résultat d'une reliure postérieure de deux manuscrits ensemble. La pagination originale commence deux fois, il y a une partie plus longue de 406 pages et une autre de 143 pages. Le manuscrit est un livre médical mais on y trouve aussi une collection de conseils utiles où se mêlent ensemble les conseils vraiment pratiques (ex. sur la désinsectisation) et les superstitions diverses. En même temps le manuscrit contient des commentaires pharmaceutiques ou chirurgiques au niveau scientifique aussi (sur l'antimoine, sur le traitement des blessures etc.).

Les notes sur le fonctionnement de la corporation des chirurgiens sont particulièrement intéressantes parce qu'elles permettent de comparer la pratique quotidienne aux principes du règlement de la corporation. Entre autres Pettyéni expose en détail le mode de préparation des formules des Douze Épreuves, les ingrédients et les quantités y employés. Le manuscrit reflète la meilleure pratique curative de l'époque. On ne sait pas beaucoup sur les maîtres nommés dans les indications des sources pour les formules, mais en somme nous avons un tableau prévenant des maîtres barbiers-chirurgiens hongrois dont l'activité curative ne reste point en arrière de la pratique dans les pays plus développés de l'Europe occidentale.

L'auteur devait être un chirurgien instruit, d'une formation latiniste, au courant de la littérature étrangère à la mode. Parmi des auteurs étrangers il cite Brunfels, Avicenna, Plinie, Dioskoride, Galene, Antoine Mizalde et autres. Dans sa longue dissertation sur l'antimoine il exprime souvent des avis paracelsiens ou attribués à Paracelse (bien qu'il ne mentionne pas son nom). La seconde partie qui est tout à fait différente de la première, est une sélection des ouvrages de J. J. Wecker, Alexius Pedemontanus et Albertus Magnus. On voit l'épreuve de sa formation classique aussi dans le fait qu'il nomme les ingrédients des médicaments en latin tout comme en hongrois, parfois en latin seulement puisqu'il se garde de traduire les termes latines mot à mot, peut-être inintelligiblement.

La plus large partie du manuscrit est constituée par le formulaire pharmaceutique qui contient à peu près 500 médicaments contre 100—150 maladies. La dénomination des médicaments est suivie par la spécification des ingrédients en latin et en hongrois, puis le mode de préparation, les modes d'emploi et finalement les indications des source sont donnés. La plupart des médicaments sont pour l'usage extérieur mais on peut trouver souvent des médicaments pour l'usage intérieur aussi. Les noms de maladies se figurant dans le manuscrit montrent qu'à l'époque il n'existait pas de distinction entre maladie „extérieure” et „intérieure”. La différence entre barbier-chirurgien et médecin est à chercher non pas dans les maladies qu'ils traitent mais plutôt dans la profondeur des connaissances théorétiques ou peut-être dans le niveau de la pratique curative. Parmi les ingrédients des médicaments les substances végétales sont plus nombreuses ce qui correspond à la pratique générale, mais on peut trouver assez de substances animales et minérales ce qui montre déjà une vue plus avancée de l'époque.

M. SZLATKY, Mrs., M.A., Research Fellow
Simmelweis Orvostörténeti Múzeum
Budapest, Apród u. 1/3. Hungary, H-1013

MAGYARORSZÁGI TÁBORI KÓRHÁZ SZERVEZÉSI ÉS MŰKÖDÉSI ELVE 1692-BEN

TAKÁTS LÁSZLÓ — SZEMKEŐ ENDRE — VÁMOS LÁSZLÓ

Az Esztergomi Primási Levéltárban, hazai szempontból ritka értékű iratanyag található 1692-ből, amely a török háborúban felhasználandó tábori kórház szervezetét és működési elveit tartalmazza. A tanulmány szabályzat jellegű kidolgozás. *Dubourg* nevű szerzőjének szakképzettségéről, beosztásáról, de még nemzetiségéről sem sikerült eddig valamit is megtudnunk. Annyi bizonyos, hogy jól ismerte a magyarországi harctéri viszonyokat, ugyanúgy tisztában volt a tábori kórházak működésével. Megállapítható, hogy a tanulmány összeállításához a szerző felhasználta az akkor érvényben levő francia kórházszervezési elveket is¹. A hazai levéltári anyagot a tábori kórházak 16—17. századbeli fejlődésének tükrében óhajtjuk vizsgálni és értékelni.

I. ÁTTEKINTÉS A TÁBORI KÓRHÁZAK KIALAKULÁSÁRÓL ÉS A 17. SZÁZAD VÉGÉIG ELÉRT FEJLŐDÉSÉRŐL

A katonai orvosi történelemben ma már elfogadott álláspont, hogy szervezett egészségügyi ellátásról az állandó hadseregek megalakulásának idejétől, vagyis gyakorlatilag a 17. század elejétől beszélhetünk. Európában legkorábban Franciaországban és Angliában voltak meg a társadalmi és anyagi feltételek (abszolút monarchia, erősödő polgárság, fejlett manufaktúra) hadseregszintű egészségügy kialakulásához, már a 16. század utolsó harmadában. Ezért mondható természetesnek, hogy szervezett hadseregegészségüggyel először Franciaországban találkozunk. Egyik tanulmányunkban rámutattunk, hogy Magyarországon, az állandósult török háborúk miatt, a végvárakban és azoktól bizonyos mértékig függetlenül is, már az 1560-as évektől létezett állandó hadsereg². Hadseregegészségügy kialakításához azonban nem voltak meg a társadalmi, a személyi és az anyagi feltételek.

Az újkori tábori kórházak keletkezésének okát abban a történelmi szükségszerűségben kell keresnünk, amelyet az állandó és nagyobb hadseregek létrejötte, a hadmű-

¹ Szemkeő E.: Egy magyarországi tábori kórház terve 1692-ből. — Honvéddorvos 1976. XXVIII. 1. sz. — 73—78. p. — *Esztergomi Primási Levéltár*. Acta radicalia X. 1692. Nr. 52. f. — 149—162. p.: Connotatio Requisitorum in nosocomio militari pro Hungaria erigendo necessarium (*Dubourgs Entwurf*)

² Takáts L.: Hazai forrásadatok a katonakórházak 17—18. századbeli fejlődéséhez. I. — Honvéddorvos 1975. XXVII. 4. sz. — 382—395. p.

vészet és a haditechnikai fejlődése váltott ki. A 15. századtól már Európa-szerte fokozottan elterjedő nagyhatású tűzfegyverek alkalmazása a sebesültek számát és súlyosságát felemelte. Korai és hatékonyabb, de egyidejűleg tömeges sebesültellátás megszervezése vált szükségessé. Gondoskodni kellett nagyobb kapacitású központi segélynyújtó helyről, ahol hosszabb-rövidebb ideig a fektetés és ápolás is lehetséges. A hadsereg, vagy „seregtestek” közvetlen alárendeltségébe tartozó segélyhelyekből fokozatosan kórházi intézmények, tábori kórházak alakultak ki.

Tudománytalan lenne azt állítani, hogy a középkor lovagi és zsoldos hadseregeiben a betegek és sebesültek kórházszerű elhelyezéséről nem történt volna gondoskodás. A lovagok társadalmi helyzetüknél fogva igényelték az egészségügyi ellátást. Később, a fejlődő hadművészet és haditechnika miatt, a zsoldosok kiképzése hosszú időt igényelt és nagy anyagi áldozattal járt. A drágán fenntartott zsoldoskatonai egészségének védelméről, gyógyításáról, pusztán anyagi érdekből is, gondoskodni kellett.

A lovagi hadsereg beteget és sebesültjeit a 6–7. századtól működő Benedek-rendi kolostorok, a keresztes háborúk idején pedig az egyházi és különböző lovagrendek (ispotályosok, johanniták, templáriusok) kolostorkórházaiban, hospitiumaiban, infirmariumaiban kaphattak kórházi kezelést (*Szumowsky*). Hazai történelmi emlékeink is a 12–13. századba, a kolostorkórházakig nyúlnak vissza³. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a kórházi kultúra kialakulásának vizsgálatánál a keleti, zsidó, főleg az arab kultúrát. Az arabok nemcsak lefordították és a középkor számára megmentették a görög-római orvostudomány értékeit, de több vonatkozásban gyakorlatiasan tovább is fejlesztették (*doktrina arabum*). A párizsi Collegium chirurgicumot állítólag a Szentföldről ide telepített ispotályos lovagok és arab orvosok alapították. A montpellier-i egyetemen már a 12. században működtek zsidó és arab orvosok (*Benedek*). A 9–10. században az arab területeken fejlett kórházi kultúra alakult ki. Az arab műveltség nyugati fellegvára cordobai egyetem volt (*Schultheisz, Szumowsky*)⁴. A tábori kórházak történelmi gyökereit tehát az állandó hadseregek korát megelőző időben kell keresnünk.

A középkor legrégebbi „tábori kórházának” Ch. Probst a keresztes háborúk alatt, 1190-ben Akkon ostrománál felállított intézményt tartja. A német lovagrend irataiból állapítja meg, hogy a brémai és lübecki polgárok adományokból kórházi felszerelést állítottak össze és hajón maguk szállították a Szentföldre. Akkon alatt, a szárazföldön, a hajó fáiból barakkokat, árbocaiból, vitorláiból sátrakat készítettek. A sebesültek és betegek gondozását a hajón érkezett polgárok végezték. A város elfoglalása után a betegeket beszállították Akkon kolostorkórházába⁵. Ha az orvos- és hadtudomány, valamint a sebészet akkori fejlettségét, továbbá a brémai—lübecki polgárok szakmai ismereteit tekintetbe vesszük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy

³ Linzbauer, X. F.: *Codex sanitario-medicinalis*, I–III. — Buda. 1852–1856. Egy. Ny. — I/2., 4., 25., 45., 69., 83., 109. p. — *Szumowsky U.*: Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve. — Budapest. 1939. MOKT. — 115. p. — *Takáts L.*: Hadigondozás a Rákóczi-szabadságharc idején. — *Honvéddorvos*. 1971. XXIII. 4. sz. 290–304. p.

⁴ *Schultheisz E.*: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. — *Keletkutató*. 1975. — 73–79. p. — *Szumowsky U.*: Az orvostudomány... i. m. 129–131., 172. p.

⁵ *Probst, Ch.*: Das deutsche Feldspital vor Akkon (1190). — *Wehrmed. Mitt.* 1967. 11. 5. sz. — 167–169. p.

az akkori menedék- és segélyhelyet, a legjobb indulattal is, csak a tábori kórház egész kezdetleges megjelenési formájának tarthatjuk.

Az orvostörténeti irodalom szerint, az állandó hadseregek első tábori kórháza az 1477—91 között működő spanyol Hospital de la Reina, vagy ahogy nevezni szoktuk, Izabella kórház lehetett. A spanyol királyi zsoldos sereg kórháza 400 szekéren mozgott; orvosokkal, sebészekkel, betegápolókkal, gyógyszerekkel, sátrakkal és ágyfelszerelési anyagokkal rendelkezett. Működéséről nem maradt fenn hiteles adat, azt viszont tudjuk, hogy Spanyolországban rövidesen bérlők kezébe került a tábori kórházak felállítására, ami nem a tábori egészségügy fejlődését, hanem hanyatlását hozta magával (Poggio)⁶. 16—17. századbéli további fejlődéséről egyelőre többet nem tudunk.

Franciaországban az első, félig-meddig önállóan működő „hospital ambulatorie”-t 1551—1552-ben Metz ostrománál alkalmazták. Néhány szekér szállította sebészeit és azok felszerelését, kötszereit, kenőcseit, tapasztait. A csapatok segélyhelye mögött települt, de önálló fektetési lehetősége nem volt, hanem bekötözött sebesültjeit a közelben kijelölt polgári kórházakban helyezte el. Szervezetéről bővebbet nem tudunk. Az első francia tábori kórház (*Maison de blessés*) teljes levéltári anyaga, Sully emlékirataiban, 1597-ből származik. Az intézmény Amiens ostrománál Longpré-les-Amiensben működött. 100—120 fős személyi állományát és felszerelését nagyobb-részt rekvirált szekereken szállították és az arcvonaltól egy mérföldre települt le. Mayonade ezt tartja az állandó hadseregek első igazi tábori kórházának. Állítását azzal egészítenék ki, hogy legalábbis erről maradt fenn a legkorábbi és teljes dokumentáció⁷.

A kórház a csapatok segélyhelyei mögött nagyobb volumenű sebészi ellátást és kórházi elhelyezést biztosított, mégsem hajlandó Mayonade a francia forradalom híres ambulance volante-jával összefüggésbe hozni. A mi meglátásunk szerint viszont, idáig nyúlnak vissza a későbbi ún. elsővonalbeli kórházaknak is, de a Percy-Larrey féle ambulance-nak is a történelmi gyökerei⁸. Myrdacz azt állítja, hogy a longpréi kórház két képcsőben települt. Tudunk arról, hogy az ellenség egyik sikeres támadása alkalmából a tábori kórház átmenetileg visszatelepült Madeleinbe, arról azonban nincs adat, hogy eredeti helyén működő részleget hagyott volna vissza. Gondolhat Myrdacz az Hôtel Dieu d'Amiens-re mint második lépcsőre, amit azonban csak a város elfoglalása után vettek használatba. Ide települt át, sebesültjeivel együtt, a longpréi tábori kórház⁹.

⁶ Poggio, R. H.: Memoria acerca del Cuerpo de Sanidad del Ejército español. — Közli: Knorr, E.: Entwicklung u. Gestaltung d. Heeres-Sanitätswesens. — Hannover. 1880. Helving. — 733—735. p. — Rozanov, P.: Goszpital voennüj. — Encikl. Szlov. Voenn. Med. I—V. — Moszkva. 1946—1948. Goszmedizdat. — II/153—154. p. — Szemeka, Sz.: Medicina voennaja. — Encikl. Szlov. III/732. — Takáts L.: Hazai forrásadatok... i. m. 385. p.

⁷ Benedek I.: A tudás útja. — Budapest. 1976. Gondolat. — 94. p. — Des Cilleuls, J.: Le Service de Santé en compagnie aux armées de l'Ancien Regime. — Rev. Hist. de l'armée. — 1953. Nr. 3. 7—35. p. — Habart, J.: Unser Militär-Sanitätswesen vor hundert Jahren. — Wien. 1896. Šafář. — 9. p. — Mayonade, J. J.: La maison de blessés de Longpré-les-Amiens (1597). — Arch. de médecine et de pharmacie militaires. 1934. Tom. CI/2. — 603—669. p. — Myrdacz, P.: Das französische Militär-Sanitätswesen. — Wien. 1885. Šafář. — 3., 14—15. p.

⁸ Mayonade, J. J.: La maison de blessés. . . i. m. 646. p.

⁹ Myrdacz, P.: Das französische... i. m. 3. p.

A Myrdacz által jelzett manőverre csak jóval később, 1658-ban került sor. Ekkor a Calais-ben települt tábori kórház egy részlegét a fővezéri harcálláspont közelébe, Mardycqba küldte ki. A részleget *formation sanitaire à l'avant*-nak nevezték¹⁰.

Részletes szervezési adatokat közöl a belga E. Evrard az 1674–77 között Marchienne-au-Pont-ban működő francia tábori kórházról. A cikk voltaképpen nem szervezési tanulmány, hanem, hiteles levéltári adatok alapján, annak megörökítésére íródott, hogy a történelemben első ízben ismerték el hadifogságba került tábori kórház semlegességét. Érdemes itt felfigyelni a hadseregparancsnok veszteségi számvetésére. Átlagosan 4%-os morbiditással, középsúlyos csatanapon 8%, súlyos csatanapon 10% sebesülten számolt. A kórház állományáról kevés korabeli adatot talált Evrard, ezért azokat a flandriai háborúban, 1741–1746-ban alkalmazott (*De Beaumont-féle*) kórház leírásából egészítette ki¹¹. A marchienne-i kórházat csak megfelelő kritikával lehet 17. századbeli típusúnak elfogadni.

A cári Oroszországban a 16. század végén és a 17. század első évtizedében alakult meg az állandó hadsereg. A feudális anarchia korának háborúi az ország területén folytak, így önként kínálkozott a más országokban is alkalmazott megoldás, amely szerint a sebesülteket közeli kolostorok ispotályaiban helyezték el. Kvalifikáltabb sebészi ellátásról homályos utalás 1608-ból és 1611-ből Szapega, illetve Moszkva ostroma idejéből származik. Az első tábori kórházról, közelebbi adatok nélkül, az 1654. évi orosz–lengyel háborúból, valamivel részletesebb leírás pedig az 1689. évi krími háborúból ismert. Az utóbbi hadműveletnél 60 szekér szállította a kb. 25 főnyi orvost, felcsert és patikust, valamint a szükséges kórházi felszerelést. Működéséről mindössze annyit tudunk, hogy a hadtápkörletben, sátrakban települt (*Szemeka*)¹².

Angliában az 1640–1649 között lezajlott polgári forradalmak után a polgárság vette kezébe a katonai hatalmat is. Ekkor jött létre az állandó hadsereg, amelynek idejét N. Cantley 1660-ban jelöli meg. Az új hadsereg Cromwell szellemét és szervezési elveit valósította meg. Az 1689-ben Írországból viselt háborúja után, Anglia az európai szárazföldön kezdte hódító háborúit, a tengeri hegemonia megszerzéséért (Hollandia, Dánia, Belgium ellen). Cantley szerint az első tábori kórházat az írországi háborúban 1689-ben állították fel. A szárazföldön viselt háborúban 1690–1691 között több kórház is létesült. A szerző a tábori kórházakat a hadseregégeszségügyi szolgálat részeként tárgyalja. 1690-ben a mozgó tábori kórházat *marching hospital*-nek nevezték. Az ellátott sebesülteket a városokban levő, ún. *fixed hospitalek*-be szállították. Az utóbbiak azonosak voltak a másutt is igénybe vett polgári és egyházi ispotályokkal¹³.

Szeretnénk megjegyezni, hogy Franciaországban is csak a 18. század közepén jelentkeztek második lépcsőben telepített tábori intézetek (*Hôp. de deuxième zone, Hôp. fixes*), az arcvonal közelében működő tábori kórházak (*Hôpitaux ambulants, Hôp. de tête*) mögött.¹⁴

¹⁰ Des Cilleuls, J.: Le Service de Santé... i. m. 11., 13., 14. p.

¹¹ U. a. 16. p. — Evrard, E.: La première neutralisation par acte juridique d'un hôpital militaire de campagne. — Rev. Internat. Serv. Santé. 1967. 40. 745–753, 833–845, 921–936. p.

¹² Szemeka, Sz.: Medicina voennaja. ... i. m. III/737., 741–742. p.

¹³ Cantley, N.: A history of the army medical department, I–II. — London–Edinburgh, 1974. Livingstone. — I/38., 52. p. — Az egyetemes és magyar hadművészet története. I–III. (Kézirat). — 1959. Zrínyi. — I/1. — 296–297. p.

¹⁴ Des Cilleuls, J.: Le Service. ... i. m. 16., 22. p.

A 17. századbeli harctéri betegellátás jellegzetességének mondhatjuk egyrésről a „hadosztálysegélyhely”-szerű intézmények hiányát, másrésről az arcvonal közelében működő tábori kórházakat. A tartósabb kezelésre és ápolásra szoruló betegeket, állandó kórházak hiányában, polgári ispotályokban helyezték el, amelyeket, menhely jellegük miatt, találóan neveztek a franciák *Hôpitaux de charité*nek.

II. 1692-BŐL SZÁRMAZÓ HAZAI „SZABÁLYZAT” ELŐÍRÁSAI A TÖRÖK HADSZÍNTÉREN ALKALMAZOTT TÁBORI KÓRHÁZ FELEPÍTÉSÉRE ÉS MŰKÖDÉSÉRE

Régebbi kutatásaink alapján már állást foglaltunk arról, hogy sem a hosszú török háború (1592—1606) Sopronban, Pozsonyban, Hainburgban felállított, sem a későbbi háborúk pozsonyi (1683) és esztergomi (1685) hadikórházai nem tekinthetők tábori kórházaknak. Valamennyi polgári kórház talaján, mai fogalmunk szerinti *mély hadtápban* került felállításra, lényegében polgári személyi állománnyal és felszereléssel¹⁵.

Magyarországon az első igazi tábori kórház az 1686-ban megindult nagy felszabadító háborúk idején jelent meg. A háború kulcskérdése volt Buda erős várának visszafoglalása. Az ostromló sereg részére a Margitszigeten állítottak fel egy nagy kapacitású tábori kórházat. A személyi állományt és a felszerelési anyagokat kocsikon és hajókon szállították a helyszínre. A kórház működéséről *Buonvisi*, *Dietz* és *Zanarolla* írásaiiban maradt fenn színes, de a szervezés leírását nélkülöző korabeli adat¹⁶. A Buda visszavétele után tovább folytatódó dél-magyarországi hadműveletek idején Vörös-Mártonban állítottak fel hasonló, de személyi ellátottságában és felszerelésében szerényebb tábori kórházat¹⁷.

Az 1692-ből származó, németnyelvű forrásunk *Dubourg* szerkesztésében készült. A 14 oldalas tanulmányból kitűnik, hogy a kórház szervezetének kidolgozásában felhasználta az éppen folyó háború pár éves tapasztalatait, de a korabeli francia tábori kórház-szervezési elveket is¹⁸. A szerző elgondolása azt tükrözi, hogy Magyarországon a tábori kórház felállításával és működésével kapcsolatban speciálisak voltak a követelmények. A 150 éves török megszállás és a folyó háború pusztításai miatt, a Duna-menti fő hadművelleti irányban lakott helyek csak nagy távolságokban voltak találhatóak. Ez a körülmény tette szükségessé, hogy a kórház hajón mozogjon és működésének bázisa is maga a hajópark legyen. Tudomásunk szerint, a *Dubourg*-féle szervezésben *Európában első* ízben jelenik meg a *vízen mozgó tábori kórház* gon-

¹⁵ *Kirchenberger, S.*: Geschichte d. k. u. k. österr.-ungar. Militär-Sanitätswesens. — Wien. 1895. Safár. — 170. p. — Takáts L.: Hazai források... i. m. 391. p.

¹⁶ *Cardinalis Buonvisi*: közli: *Fraknoi, V.*: Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Ser. I—II. — Ser. II. Tom. II. Relationes cardinalis Buonvisi XCIII—XCVIII. CXXII., CCIII—CCIV. p. — *Dietz és Zanarolla*: közli: *Héjja P.*: A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. — Budapest. 1936. Egy. Ny. — Passim.

¹⁷ *Magyar Országos Levéltár*. Magyar Kancellária. A/14. — 567. rsz. Nr. 505.

¹⁸ L. 1. sz. lábj.

dolata. A hajókorház többé-kevésbé függetleníteni tudta magát a bizonytalan szárazföldi helyzettől. Sátrait és fabarakkjait a harcok közelségében lehorgonyzott kórház a parton állította fel. Mai értelemben vegyes településnek neveznök.

Nyugat-Európában kórházhajóféle először 1741—1743 között jelent meg. Bár a kortárs *Bagieu* mintegy mozgó kórháznak minősíti (*c'est dire faire voyager l'hospital*), valójában mégis csak a Majnán és a Rajnán használt sebesültszállító eszköznek tartható. A szállítás alatt teát, levest kaptak a betegek és a szállítmányt kísérő sebész a szükségessé váló kötözést el tudta végezni¹⁹.

A TÁBORI KÓRHÁZ VEZETŐ ÉS EGÉSZSÉGÜGYI ÁLLOMÁNYA

Az 1597-es francia tábori kórházat lényegében egy háromtagú adminisztratív törzs vezette. Az egyik hadbiztos (*commissaire*), a *chef de l'administration*, a hadsereg intendánsának (főhadbiztos) utasításai szerint mozgatta, telepítette és működtette az intézményt. Helyettese a kórház főelkészze volt, aki nemcsak a betegek lelki gondozására, hanem azok orvosi és hadtápellátására is felügyelt. Egy másik hadbiztos ellátó feladatokat oldott meg, a nyilvántartási és számviteli ügyek felelős vezetője volt. *Evrard*nak az 1670-es évekből származó adatai szerint, akkor már az első *commissaire* lett a kórház igazgatója. A *Cantley* által leírt angol tábori kórháznak az igazgatója katonai vagy időnként papi személy volt²⁰.

A *Dubourg*-féle szervezésben a fentiektől eltérő a kórházi főhadbiztos és a kórház-igazgató (*director*) feladatköre. A hadbiztosé nagyjából az amiens-i hadsereg intendánsáéval egyezik. Közép-Európában a hadsereg főhadbiztosa mellett egy magasabb rangú papi személy működött mint a kórházi ügyek főnöke (*Feldspital-Praesident*). Az intézet telepítéséért viszont már a kórházigazgató volt a felelős. Hazai hadikórházakban 1592—1606 között pl. katonaoorvos (*physicus castrensis*) volt az igazgató²¹. A *Dubourg*-iratból nem tűnik ki, hogy nála az igazgató hadbiztos, katona, orvos vagy pap lett volna. A franciától eltérően, az osztrák szabályzatokban a későbbi évtizedekben sem található hadbiztos jellegű kórházigazgató. A 18. század közepétől a monarchia tábori és állandó katonakórházainak parancsnoka egy idősebb vagy rokkant csapattiszt lett.

*Evrard*nál, *Cantley*-nél és *Dubourg*-nál egyaránt található 2—3 *commissarius*, akik az ellátás és a pénzügyek intézői voltak.

A leírt tábori kórházakban a betegek gyógyításáért közvetlenül az *orvosok*, ill. a sebesülteknél a *sebészek* voltak felelősek. Munkájuk felett a francia kórházakban a *chef de l'administration* tisztet betöltő hadbiztos és helyettese, az angol és a magyar-

¹⁹ *Des Cilleuls, J.*: Le service... i. m. 33—34. p. — *Mayonade, J.J.*: La maison... i. m. 614. p.

²⁰ *Cantley, N.*: A history... i. m. I/32, 38. p. — *Des Cilleuls, J.*: Le service... i. m. 16. p. — *Evrard, E.*: La première... i. m. 750. p. — *Mayonade, J.J.*: La maison... i. m. 626. p.

²¹ *Takáts L.—Takáts E.*: Adalékok a XVII. század fordulójának katonaeegészségügyéhez. — *Honvédorvos* 1966. XVIII. 4. sz. — 322—355. p.

országi kórházban az igazgató gyakorolt felügyeletet. Egyedül *Cantley* utal arra, hogy az orvosok, sebészek és patikusok szakmai előljárója a hadsereg-főorvos, -fősebész és -főgyógyszerész volt (*physician-, surgeon-, apothecary-general*).²²

Az orvosok felváltva tartották a reggeli és az esti beteglátogatást. A viziten az ügyeletes gyógyszerész és a sebészsegédek kötelesek voltak részt venni. Az orvosi rendeléseket az egyik sebészsegéd és a patikus feljegyezte, azonkívül a beteg fejtáblájára is felkerült. A francia utasításban szó van arról, hogy az orvos a beteg diétáját is megjelölte; erre vonatkozó magyar adat nincs.

A fősebész és beosztottjai a műtéteket, a sebek kezelését és kötözését végezték. A szükséges gyógy- és kötszereket a fősebész írta fel a sebesültek számára. A vezető sebésznek gondoskodnia kellett ezen kívül az alsebészek és sebésztanulók továbbképzéséről, anatómiai és orvos-sebészi ismereteik (*Doktorev*) gyarapításáról.

A gyógyszerész csak olyan gyógyszert vásárolhatott és tarthatott a patikában, amelynek állapotáról előzőleg az egyetem meggyőződött. A betegek részére felírt szereket az orvos és sebész rendelése szerint kellett elkészítenie és a beteghez juttatnia. A gyógyszert a sebészsegédnek adták be. A patikusnak a felhasznált egészségügyi anyagokról kimutatást kellett készíteni és az elszámolás ellenőrzése végett az igazgatónak bemutatni. (1. sz. ábra)

(Zu Medicamenten.
 Ob die Medicamente zu
 die selbe werden also bei dem
 Medicamenten gemacht, was zu
 that auch sein wird das 3. od 4. von
 den Medicamenten selbige
 einzeln ob sie unmittelbar in ein
 ganzes Stück und gemacht sein, die Me-
 dicamente in Pulver und
 andere für die folgenden Aufträge
 sollen also gemacht und zu gemacht
 werden damit selbige dem Heiler

1. ábra. A gyógyszerek minőségi ellenőrzése. A gyógyszerész elszámolása

²² *Cantley, N.*: A history . . . i. m. I/32., 38. p.

Az egészségügyi személyek közül még a *betegápolókról* emlékezünk meg. A magyar szervezés szerint férfiak, a franciáknál és angoloknál, a gondnok nővér (maistresse femme) irányítása mellett, ápolónők látták el a betegápolást. A sebesültségforgalomtól függően, 10—40 betegre jutott egy betegápoló. A súlyos betegek étkeztetése is rájuk tartozott²³.

HIGIÉNÉS RENDSZABÁLYOK A TÁBORI KÓRHÁZBAN

A katonák egészségéről történő megelőző gondoskodásnak, a hadsereg higiénés rendszabályainak nyomát már a 16. század végi hazai szabályzatokban megtaláljuk (*Fronsperger, Schwendi*)²⁴. A táborok tisztántartásáról, az emberi és állati ürülékek, hulladékok elföldeléséről, másutt a táborhelyek gyakoribb váltásának szükségességéről találunk a korabeli szerzőknél megállapításokat (*Coberus, Gablman*)²⁵. A magyar hadszíntéren gyakori tábori megbetegedések és járványok okát a higiénés fegyelem hiányára vezették vissza (mértéktelen evés-ivás, ismeretlen gyümölcsök fogyasztása, rossz ivóvíz). A folyók szabályozásának elmaradása miatt a hazai területek elmocsarasodtak; szerintük, ezeknek kipárolgása fertőzte meg a levegőt.

Az 1692-es magyarországi tábori kórház higiénés előírásai részben megegyeznek a *Mayonade* által közöltekkel. A franciák, a betegek és az egész kórház tisztaságán túlmenően, a legnagyobb gondot a megbízható ivóvíz biztosítására fordították. Gondosan körülépített (foglalt) és ápolt, jóvízű forrásokból kocsikra szerelt hordókban, tartályokban szállították a seregnek az ivóvizet. Magyarországon, megfelelő jó kutak hiányában, a víz utanszállítás nem jöhetett számításba. Tudunkkal, *Dubourg* előírásában Európában először fordul elő a víz kötelező forralásának elrendelése (2. sz. ábra). A folyamatos vízforralásra 4 konyhalegény volt beállítva, akik emellett a konyhán is segédkeztek (... 4 Männer auf Siedung der Peissen und Wässer Achtung haben sollen).

A betegek elkülönítésének jelentőségéről már voltak hazai háborús tapasztalatok. Az 1689—1690 között Vörös-Mártonban működő tábori kórházban, az elkülönítés hiánya miatt, állandóan fertőződtek a betegek és a sebesültek (... *infirmi et vulnerati in hospitali Vörös-Martoni, ... Locis ille... ad continuandas infirmitates proclivis...*)²⁶. *Dubourg* az orvosokat teszi felelőssé, hogy a lázas, hasmenéses, vérhasban szenvedő betegek el legyenek különítve a sebesültektől. (3. sz. ábra).

Többször szó esik a betegek és a betegszobák tisztántartásáról, sőt az utóbbiak „fertőtlenítéséről” is. A boróka bogyóval történő füstölés azonban legfeljebb csak dezodorált.

²³ U. a. I/45. p. — *Mayonade, JJ.*: La maison... i. m. 633—634. p.

²⁴ *Fronsperger, L.*: Kriegs-Buch, I—III. — Frankfurt, 1596. Feyerabend. — III/XCVII. p. — *Schwendi, L.*: Kriegs-Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesens und von der Kriegsämptern. — Frankfurt a.M. 1593. Wechel-Marne-Aubri. — 114. p.

²⁵ *Coberus, Th.*: Observationum castrensium et Ungaricarum decades I—III. — Frankfurt, 1606. Coll. Palthenianum. — Dec. I. Observ. Nr. IX. — *Thallóczy L.*: Gablman Miklós császári hadi történetíró emlékezete. — Tört. Tár. 1896. IV. 577., 645. p.

²⁶ L. 17. sz. lábja.

1. so guchter fubm;
keuf fuchardom fuchfom,
uoll guchardom uoll,
uollig fuch uoll;
 2. so guchter fubm;
 3. so guchter fubm;
 4. so guchter fubm;
 5. so guchter fubm;
 6. so guchter fubm;
 7. so guchter fubm;
 8. so guchter fubm;
 9. so guchter fubm;
 10. so guchter fubm;
 11. so guchter fubm;
 12. so guchter fubm;
 13. so guchter fubm;
 14. so guchter fubm;
 15. so guchter fubm;
 16. so guchter fubm;
 17. so guchter fubm;
 18. so guchter fubm;
 19. so guchter fubm;
 20. so guchter fubm;
 21. so guchter fubm;
 22. so guchter fubm;
 23. so guchter fubm;
 24. so guchter fubm;
 25. so guchter fubm;
 26. so guchter fubm;
 27. so guchter fubm;
 28. so guchter fubm;
 29. so guchter fubm;
 30. so guchter fubm;
 31. so guchter fubm;
 32. so guchter fubm;
 33. so guchter fubm;
 34. so guchter fubm;
 35. so guchter fubm;
 36. so guchter fubm;
 37. so guchter fubm;
 38. so guchter fubm;
 39. so guchter fubm;
 40. so guchter fubm;
 41. so guchter fubm;
 42. so guchter fubm;
 43. so guchter fubm;
 44. so guchter fubm;
 45. so guchter fubm;
 46. so guchter fubm;
 47. so guchter fubm;
 48. so guchter fubm;
 49. so guchter fubm;
 50. so guchter fubm;
 51. so guchter fubm;
 52. so guchter fubm;
 53. so guchter fubm;
 54. so guchter fubm;
 55. so guchter fubm;
 56. so guchter fubm;
 57. so guchter fubm;
 58. so guchter fubm;
 59. so guchter fubm;
 60. so guchter fubm;
 61. so guchter fubm;
 62. so guchter fubm;
 63. so guchter fubm;
 64. so guchter fubm;
 65. so guchter fubm;
 66. so guchter fubm;
 67. so guchter fubm;
 68. so guchter fubm;
 69. so guchter fubm;
 70. so guchter fubm;
 71. so guchter fubm;
 72. so guchter fubm;
 73. so guchter fubm;
 74. so guchter fubm;
 75. so guchter fubm;
 76. so guchter fubm;
 77. so guchter fubm;
 78. so guchter fubm;
 79. so guchter fubm;
 80. so guchter fubm;
 81. so guchter fubm;
 82. so guchter fubm;
 83. so guchter fubm;
 84. so guchter fubm;
 85. so guchter fubm;
 86. so guchter fubm;
 87. so guchter fubm;
 88. so guchter fubm;
 89. so guchter fubm;
 90. so guchter fubm;
 91. so guchter fubm;
 92. so guchter fubm;
 93. so guchter fubm;
 94. so guchter fubm;
 95. so guchter fubm;
 96. so guchter fubm;
 97. so guchter fubm;
 98. so guchter fubm;
 99. so guchter fubm;
 100. so guchter fubm;

2. ábra. Rendelkezés az ivóvíz forralásáról és a kenyéradagról (aláhúzás a szerzőktől)

1. so guchter fubm;
 2. so guchter fubm;
 3. so guchter fubm;
 4. so guchter fubm;
 5. so guchter fubm;
 6. so guchter fubm;
 7. so guchter fubm;
 8. so guchter fubm;
 9. so guchter fubm;
 10. so guchter fubm;
 11. so guchter fubm;
 12. so guchter fubm;
 13. so guchter fubm;
 14. so guchter fubm;
 15. so guchter fubm;
 16. so guchter fubm;
 17. so guchter fubm;
 18. so guchter fubm;
 19. so guchter fubm;
 20. so guchter fubm;
 21. so guchter fubm;
 22. so guchter fubm;
 23. so guchter fubm;
 24. so guchter fubm;
 25. so guchter fubm;
 26. so guchter fubm;
 27. so guchter fubm;
 28. so guchter fubm;
 29. so guchter fubm;
 30. so guchter fubm;
 31. so guchter fubm;
 32. so guchter fubm;
 33. so guchter fubm;
 34. so guchter fubm;
 35. so guchter fubm;
 36. so guchter fubm;
 37. so guchter fubm;
 38. so guchter fubm;
 39. so guchter fubm;
 40. so guchter fubm;
 41. so guchter fubm;
 42. so guchter fubm;
 43. so guchter fubm;
 44. so guchter fubm;
 45. so guchter fubm;
 46. so guchter fubm;
 47. so guchter fubm;
 48. so guchter fubm;
 49. so guchter fubm;
 50. so guchter fubm;
 51. so guchter fubm;
 52. so guchter fubm;
 53. so guchter fubm;
 54. so guchter fubm;
 55. so guchter fubm;
 56. so guchter fubm;
 57. so guchter fubm;
 58. so guchter fubm;
 59. so guchter fubm;
 60. so guchter fubm;
 61. so guchter fubm;
 62. so guchter fubm;
 63. so guchter fubm;
 64. so guchter fubm;
 65. so guchter fubm;
 66. so guchter fubm;
 67. so guchter fubm;
 68. so guchter fubm;
 69. so guchter fubm;
 70. so guchter fubm;
 71. so guchter fubm;
 72. so guchter fubm;
 73. so guchter fubm;
 74. so guchter fubm;
 75. so guchter fubm;
 76. so guchter fubm;
 77. so guchter fubm;
 78. so guchter fubm;
 79. so guchter fubm;
 80. so guchter fubm;
 81. so guchter fubm;
 82. so guchter fubm;
 83. so guchter fubm;
 84. so guchter fubm;
 85. so guchter fubm;
 86. so guchter fubm;
 87. so guchter fubm;
 88. so guchter fubm;
 89. so guchter fubm;
 90. so guchter fubm;
 91. so guchter fubm;
 92. so guchter fubm;
 93. so guchter fubm;
 94. so guchter fubm;
 95. so guchter fubm;
 96. so guchter fubm;
 97. so guchter fubm;
 98. so guchter fubm;
 99. so guchter fubm;
 100. so guchter fubm;

3. ábra. A lázas, hasmenéses és vérhasbetegek elkülönítése a sebesültektől (aláhúzás a szerzőktől)

Higiénés profilaxisnak tartjuk azt a követelményt és lehetőséget, hogy minden betegnek külön kórházi tányérja, kanala és pohara legyen. Itt említhetnénk meg azt is, hogy minden beteg rendelkezett éjjeli edénnyel.

Az ételmezéssel kapcsolatos higiénés előírások minimálisak. Egy figyelemre méltó rendszabályt azonban meg kell említenünk, nevezetesen a betegek részére közvetlenül történő gyümölcsbehozatal megtiltását (... Es sei dann, man habe selben Bauer visitiert aus Ursachen, dass diese zum öfters Obst hineinbringen, welches nothwendig verboten werden muss...)

HADTÁPELLÁTÁSI KÉRDÉSEK

Egy betegnek naponta fél font hús (kb. 23—25 dkg), 1/3 pint bor (0,47 l) és fél katonakenyér (*Commiss-brot*) járt. Egy katonakenyér, a 16. század végi profuntmes-teri utasítás szerint, 1,3 kg²⁷. Ezt hat részre (portio) kellett vágni és minden étkezéshez egy-egy ilyen adagot kapott a beteg.

Az étkezési rend szerint reggel levest, 11 óra tájban levest, az elkészített napi hús-adagot és a bor felét, délután 5 órakor újból levest és a boradag másik felét szolgál-tatták ki.

Az 1597. évi francia tábori kórházban már határozott diétás előírások voltak. Ott az étkezést a gondnok nővér, a szakács és az ételmezési hadbiztos állította össze. A súlyos betegek (plus malades) erőlevest, csirke- és galambhúst kaptak. *Dubourg*-nál mindössze annyi említés történik, hogy a rizs és a tej a súlyos betegnek nagyon jó tápláléka, valóságos orvosság (*... natürliche Nahrung und göttliche Arzney...*).

A főzést 3 szakács végezte, akik mellett kisegítő asszonyok voltak. A szabályzat 8 asszonyt ír elő, akik azonban a mosást is ellátták.

Az étel utánpótlásáról a hadsereg-hadbiztosság gondoskodott. Az igazgató kötelessége volt, hogy valahol a parton, megbízható helyen, 2—3 napi ételmentartalékot tároltasson. Az ételraktár őriztetése a hadbiztosság hatáskörébe tartozott.

A rendszeresített 3—3000 szalmazsák, takaró és fejkendő azt jelenti, hogy maximá-lisan 3 ezer beteget lehetett elhelyezni a kórházban. Minden betegnek külön fekhelye volt. Lepedőből ágyanként 1—1 párat számítottak, de ezer pár tartalékot is képeztek, váltás céljából. A betegek részére 6 ezer db. női szabású kórházi ing szolgált (*... auf weibsbildeter Arth...*), tehát teljes megterhelés esetére is egy váltás. A mosatást saját erőből oldották meg az ételmezésnél már említett 8 konyhai kisegítő nő útján.

A betegek elhelyezésére, a hajókon kívül, 3 fabarakk és 6 nagy sátor szolgált. A tisztek részére külön 4 kis sátor volt.

Fűtésről és világításról nincs említés.

Négy ismertetett tábori kórház főbb szervezési adatait táblázatban mutatjuk be.

*

Nincsenek megbízható adataink arról, hogy a *Dubourg*-elv szerinti táborikórház-szervezés mennyiben valósult meg. *Kirchenberger* szerint a 18. század eleji, további török háborúkban többször használtak hajókat, elsősorban a betegek és sebesültek szállítására. Kórházszerű felszereltségükről azonban nem tesz említést²⁸.

Az első hazai tábori kórházról szóló lelet értékét azzal is szeretnénk aláhúzni, hogy a 150 éves török hódoltság és egyéb háborús dúlások miatt régi levéltári anya-gaink nagy része megsemmisült. A közel háromszáz éves levéltári okmány, már csu-pán emiatt is, megbecsülést érdemel.

²⁷ *Bogdán I.*: Gabonamalmaink a 16 — 17. században. — Agrártört. Szle. 1967. IX. 3—4. sz. 312—313. p.

²⁸ *Kirchenberger, S.*: Geschichte... i. m. 166. p.

Szervezetszerű állomány		Mayo- nade 1597	Evrard 1674	Cantley 1689	Du- bourg 1692	Szervezetszerű állomány		Mayo- nade 1597	Evrard 1674	Cantley 1689	Du- bourg 1692
Egészségügyi személyek	Hadbiztos	1	1	—	1	Nem egészségügyi személyek	Ellenőr- Ellátó- biztos (comm)	2	2	2	2
	Igazgató (pk. h.)	1	1	1	1		Szakasz-, részl. pk.	?	3	1	3
	Orvos	3	3	1	2		Altiszt, katona	?	6	?	—
	Sebész	3	3	1	2		Kerékgyártó	—	3	?	—
	Sebész-segéd (alsebész)	5—6	6—20	8	30		Szijgyártó	—	3	?	—
	Sebész-tanuló (Század-sebész)	4—8	24—30				Hajómester	—	—	—	1
	Gyógyszerész	1	1	1	2		Hajóslegény	—	—	—	4
	Gyógyszerész-segéd	1	2	3	6		Hajóács	—	—	—	2
	Gyógyszerész-tanuló	—	3—4				Bognár (pintér)	—	—	—	2
	Gyógyfüves-mester	—	1	—	—		Mesteremberek	7—8	—	+	—
	Gondnok-nővér	1	1	—	—		Egyéb: lelkész, írnok, szakács, mosónő stb.	18—20	20—30	+	30
	Betegápoló (-nő)	40	30	+	30		Teljes személyi állomány		100— 120	115— 140	?

Szervezetszerű állomány		Mayo- nade	Evrard	Cantley	Du- bourg
Szállító és elhelye- zési anyagok	Szállítószekér	+	42	+	3
	Könnyű kocsi	—	—	—	3
	Folyami hajó (nagy)	—	—	—	3
	Fabarakk (fészér)	15—16	—	+	3
	Sátor (nagy)		—	+	6
	Sátor (kicsi)		—	?	4

Kórház	Férőhely
Mayonade	500—1500
Evrard	1500
Cantley	300 <
Dubourg	1500—3000

Jelzések	
Nincs adat	?
Számszerű adat nincs	

Az 1597—1692. évek közötti tábori kórházak főbb szervezési adatai.

Résumé

Sur la base d'un document de 1692 qui se trouve aux Archives Primatiales d'Esztergom, les auteurs exposent les principes d'organisation et de fonctionnement d'un hôpital militaire de campagne au temps des guerres contre les Turcs. Ils encadrent leurs constatations dans le système de développement des hôpitaux ambulants européens des 15—16e siècles. Ils font mention des hôpitaux plus anciens aussi (l'Hospital de la Reina en Espagne, celui d'Akkon en Terre Sainte, etc), mais ils constatent que la première institution qu'on peut vraiment appeler hôpital ambulant ne fut établie qu'en 1597 à Longpré-les-Amiens (*Des Cilleuls, Mayonade*). Ils détectent l'influence française dans le cas de l'hôpital établi en Angleterre en 1689 (*Cantley*). Pour comparer, ils se sont servis aussi des précisions de 1674 de l'hôpital français en Marchienne-au-Pont (*Evrard*). Les auteurs estiment l'étude de *Semeka* aussi concernant les premiers hôpitaux ambulants en Russie.

Les auteurs ne considèrent pas les hôpitaux établis en Hongrie pendant les 150 ans des guerres de répétition contre les Turcs comme de vraies institutions de campagne, puisqu'ils fonctionnaient dans les hôpitaux civils des villes à 70—100 km du front avec un personnel civil. Les premiers hôpitaux de campagne furent établis pendant les guerres de libération à partir de 1686. Les documents sont relativement nombreux sur l'hôpital établi sur l'Île Marguerite lors du siège de Buda, malheureusement ils ne font pas connaître les principes d'organisation. On ne sait pas beaucoup sur l'hôpital ambulant établi quelques ans plus tard au Sud du pays, à Vörös-Márton.

La conception d'organisation marquée par le nom de *Dubourg*, exposée par les auteurs, reflète les expériences des 4—5 dernières années de la guerre contre les Turcs, mais sans doute on peut constater que les principes d'organisation français exercèrent une influence sur la formation de ce règlement. Rien d'essentiel n'est encore découvert sur l'affectation, la qualification professionnelle ou même la nationalité de l'élaborateur du règlement. Ce qui est sûr, c'est qu'il se rendait compte non seulement des caractéristiques des opérations militaires en Hongrie, mais aussi des exigences fondamentales de l'organisation des hôpitaux.

L'organisation personnelle de l'hôpital ambulant de *Dubourg* correspond dans le fond à l'organisation française: le chef de l'hôpital c'est le commissaire. Pour contrôler le travail des médecins et de chirurgiens et tout le fonctionnement de l'hôpital, le commissaire nommait un directeur (*Director*), chez les Français cette tâche était remplie par un prêtre.

Ce qui est une nouveauté dans l'organisation, c'est qu'on se servait de 3 grands bateaux pour le transport et l'installation de l'hôpital. Le motif de cette organisation était le dépeuplement et la destruction des villes au long du Danube pendant les 150 ans de la guerre. Le Danube était toujours la ligne principale des attaques. Les auteurs constatent que c'était *le premier hôpital ambulant à bord* en Europe. Selon les documents d'équipement on y pouvait recevoir 3000 malades. Comme il n'y avait pas assez de place à bord pour tant de malades et blessés, on pouvait encore installer 3 baraquements en bois, 6 grandes et 4 petites tentes sur la rive.

Les prescriptions d'hygiène de l'hôpital correspondent à peu près à celles que *Mayonade* fait connaître. Dans la zone des actions de guerre il n'y avait pas de bons puits ainsi on a ordonné que l'eau d'alimentation doit être bouillie préalablement, ce qui marque un développement en considérant la pratique suivie jusque là. D'après une mesure moins originale, mais qui était la conséquence des expériences sinistres de l'hôpital de Vörös-Márton, on a séparé les malades et les blessés. Les médecins étaient responsables de la séparation complète des malades fiévreux, diarrhéiques et dysentériques des blessés.

Les mesures concernant le traitement médical, chirurgical et médicamenteux correspondent à celles de Longpré et les autres hôpitaux du 16e siècle. Le règlement insiste que les médicaments soient acquis des lieux de confiance.

La pitance se composait de 3 sortes de vivres: un demi Comis-Brot (0.65 kg) de pain, une

demie livre (0.23—0.25 kg) de viande et le tiers d'une pinte (0.47 l) de vin. Il y avait deux repas principaux par jour, à 11 heures du matin et à 5 heures de l'après-midi. Quant au régime, on ne trouve que la remarque que le lait et le riz sont des aliments excellents, presque des médicaments pour les grands malades (... natürliche Nahrung und Göttliche Arznei...). En même temps, à l'hôpital français on a donné aux plus malades, déjà en 1597, du potage fricassé, du poulet, du pigeon dont la préparation était à la responsabilité de la maîtresse femme.

La lessive était fait par 8 femmes qui appartenaient à l'hôpital. Elles donnaient assistance aussi à la cuisine. Quant aux autres approvisionnements (allocation, chauffage, éclairage), le règlement n'en fait pas mention.

Le supplément de cet écrit se compose des photocopies concernant le buillage de l'eau, la séparation des fiévreux et le contrôle des médicaments. Un tableau informe sur l'état civil et l'équipement de 4 hopitaux ambulants.

En outre des documents hongrois, les auteurs se sont servis des sources suivantes: *Des Cilleuls, J.*: Le Service de Santé en campagne aux armées de l'Ancien Régime, *Mayonade, J. J.*: La maison de blessés de Longpré-les-Amiens (1597), *Evrard, E.*: Le première neutralisation juridique d'un hôpital militaire de campagne, *Cantley, N.*: A history of the army medical department, *Semeka, S.*: Medicina voennaja.

Les auteurs constatent que l'hôpital décrit sur les 14 pages du document de *Dubourg* est non seulement conforme au système de développement des hôpitaux ambulants des 16—17e siècles, mais il montre des aspects originaux aussi.

L. TAKÁTS, Dr. med., C.Sc.

Budapest, Fürst S. u. 3. Hungary, H-1136

E. SZEMKEŐ, M. A.

Research Fellow

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

Budapest, Apród u. 1/3. Hungary, H-1013

L. VÁMOS, Dr. med.

Budapest, Attila u. 37. Hungary, H-1013

AZ EGÉSZSÉGÜGYI KULTÚRA HIÁNYÁNAK OKAI A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

FRIEDRICH ILDIKÓ

ORVOSHIÁNY

Az ország egészségügyi helyzetét, kultúráját a 18. században több tényező határozta meg. Mindenekelőtt az orvoshiány jelentett nagy nehézséget — a képzett doktorokban szűkölködő ország könnyű prédája lett a kuruzslóknak, a tudatlan borbélyoknak, a külföldről beáramló, magukat orvosnak mondott csalóknak.

Egy 1747-ből származó kimutatás szerint több vármegyében nem volt egyetlen sebész sem, aki akár egy érvágást elvégezhetett volna vagy egy fellépő járvány jellegét megállapíthatta és jelenthette volna.¹

Az a kevés orvos, aki volt az országban, rendszerint a városok lakója volt. A vidéken élő embernek betegség esetén több napos kocsi vagy szekérútra kellett vállalkoznia, ezek az utazások nemcsak kényelmetlenek voltak a járhatatlan utak, hanem veszélyesek is az útonállók rablótámadásai miatt. Ha a beteg a kísérőjével szerencsésen célba ért, előfordult, hogy az orvos nem volt otthon. „*Én még itt nagy hiába töltöttem az időt nagy külséggel, mert doctor uram nincsen benn [Brassóban]. Bizony édes ngos aszszonyom, nem jó kedvemből ülök itt, ha kétélen nem volnék véle*” — írja báró Apor Éva az édesanyjához 1742-ben.²

A helyzet egyre tarthatatlanabbá vált. 1751-ben Perliczi János Dániel, Nógrád megye tiszti orvosa emlékiratot terjesztett Mária Terézia elé egy hazai orvosi főiskola létesítésének tárgyában. Az orvosképzés megoldatlanságának beláthatatlan következményei vannak és lesznek — írta Perliczi. „*Szükségből teljesen képzetlen, vagy jobb esetben az iskolákból alig kikerülő kezdőkre kell nagy területek gondozását bízni. A vásári oculisták, chirurgusok korlátozás nélkül üznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül okoznak helyreépíthetetlen kárt az emberi életben. A gyógyszerárak nem állanak kellő ellenőrzés alatt; idegen, a mi viszonyainkat figyelembe egyáltalán nem vevő dispensatoriumokat használnak. Az igazságszolgáltatásra nézve fontos törvényszéki orvosi vizsgálatokat nincs kinek teljesítenie.*”³

Még a század végén is ábrándnak számított az ország jobb orvosi ellátottsága: „*A valóban jó volna, ha minden harmadik, negyedik helységben egy egy Orvos és Seb orvos*

¹ Korbuly György: Az állami egészségvédelem felé. Magyar művelődéstörténet. 4. köt. Barokk és felvilágosodás. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n.

² Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. IV. köt. Bp. 1940. 126. p. 318. pont.

³ Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története. Bp. 1894. 440—441.

lakna; s azokat az Ország olly gazdag fizetésen tartaná: hogy soha senkitől osztán ne vennének pénzét a' gyógyításért; ez mondom ollyan jó és szükséges volna: a' milyen jó és szükséges a' templomokban Papokat, az iskolákban Tanítókat, s a Vármegyékben Tiszteket tartani."⁴

A hazai orvosképzés ügye Perliczi sürgetése ellenére is csak majd két évtized múlva valósult meg. A jobb egészségügyi ellátást szorgalmazó orvosainknak más lehetősége nem lévén, különböző terveket, javaslatokat kovácsoltak a tarthatatlan helyzet enyhítésére. Felmerült az a gondolat, hogy az egészségügy alapvető tudnivalóit az iskolai oktatók és az oktatásban résztvevők sajátítsák el. „*A' Tanulásnak helyein nem volna é szükséges az Egésség' reguláit szorgalmasan tanítani?*” — kérdi Vásárhelyi Sámuel, erdélyi orvos.⁵ Marikowszki is ír arról, hogy az iskolamestereket meg kellene tanítani az érvágásra és a klistélyozásra (beöntés), valamint a sebkötözésre és a hólyaghúzó flastromok alkalmazására, mert országszerte kevés a sebész. „... *Sőt ezen foglalatosság ellentállana a' dolgotlanság miatt meg-szokott mértéktelen italnak is*” — teszi hozzá nem minden él nélkül a Szatmár megyei orvos.⁶

Egyes szerzetesrendek (johanniták, Erzsébet-apácák, Lázár-rend, irgalmas rend, bencések, ciszterciták) már a középkorban foglalkoztak betegápolással, gyógynövénygyűjtéssel, orvossággal. A 18. század mostoha egészségügyi viszonyai következtében a papságra terelődött a figyelem. Néhány orvos azt javasolta, hogy minden pap részesüljön orvosi oktatásban, tudjon beteget ápolni, ellátni, értsen a házi orvosok előállításához. „*Igy lenne osztán: hogy midőn a' beteg hivatná az Egyházi Szolgát, ... az hitből származott imádsággal egygyütt az olajjal való megkenés a' beteget meg tartaná.*”⁷

A század végén, majd a 19. század elején, elsősorban a himlőoltás bevezetésekor jelentkező ellenállások idején az orvosok javaslatára elrendelték, hogy a papok a szószékről hirdessék a vakcináció szükségességét.

Az orvosokban szűkülő országban jelentős gyógyító tevékenységet láttak el a nők is. „*A gondos háziasszonyok valóságos kincsként őrizték orvosságos könyveiket, vagy «receptá»-ikat, melyek sok emberöltőn szerzett tapasztalatok eredményei voltak, s egyes családoknak voltak saját külön «arcanum»-aik is. Az Illésházy-családnak pl. titkos gyógyszer volt a lithiasis (kőbántalmak), a Pálffy-családnak a pestis ellen.*”⁸ A gyógyítással foglalkozó asszonyok tudása sokszor egy nagyobb közösség — egy egész falu vagy megye előtt ismeretes volt.

Nem volt hát érdektelen a 18. században az az elképzelés, hogy a „kellemetes Nem” is részesüljön az „egészség regulái”-nak elsajátításában. Marikowszki Márton meg is

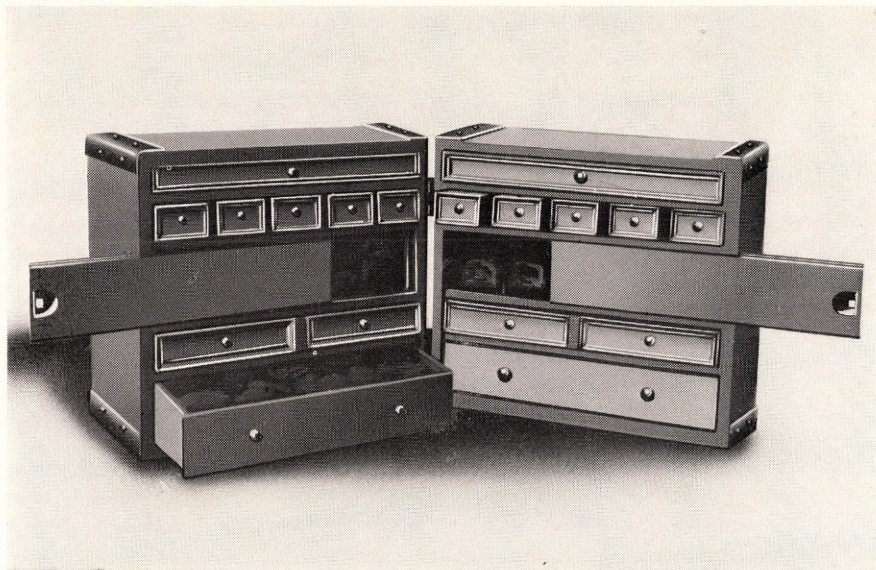
⁴ *Szükségben segítő könyv.* Német nyelvből magyarra ford. Kömlei János által. Pest, 1790. 358—359.

⁵ Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hosszú életéről való szabad elmélkedések...* Kolozsvár, 1792. 78.

⁶ *A néphez való tudósítás.* Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni. Irattatott Tissot által. Ford. Marikowszki Márton. Nagykároly, 1772. Elöl-járó igazgatás 17.

⁷ Vásárhelyi i. m. 83.

⁸ Héjja Pál: *Az egészségügy. Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. A kereszténység védőbástyája. Bp. é.n. 400—401.

Úri házakban használatos házi patika (1700-as évek eleje)

índokolta, hogy miért bízik az „asszony rend”-ben: „az elevebb felebaráti szeretet, állandóbb türelmesség, szüntelen való házok őrzése...” figyelmük és „szemességük” alkalmassá teszik őket az ápolásra.⁹

Az orvosok által gyakorolt gyógyítás népszerűsítésében mindenekelőtt a földesuraknak kellett volna elől járniuk. Nemcsak Marikowszki doktor gondolt erre, hanem Benkő Sámuel is, aki megemlíti a himlőről írott könyvecskéjében, hogy ha valahol valamilyen járvány üti fel a fejét, elsősorban „a’ földes Urak, és elől járó tiszték’ kötelessége volna erről az Orvost mindjárt meg-inteni. Szép, és ditséretes példát adott másoknak az elmúlt esztendőben a’ Nemes Egri káptalannak Nagy Méltóságú Nagy Prépostja, mostan pedig Erdélyi Püspök, Gróf Battyáni Ignácz Úr Ő Excellentziája; mihelyt meg-hallotta, ... hogy Szomolya nevű helységben a’ kisdedek a’ himlőben számosan meg-halnak, nem tsak hirt adatni méltóztatott, hanem Orvosságot-is a’ betegek’ számára ingyen parantsolt, vólt-is haszna; mert tsak hamar szoros rend-tartással, és kámforral a’ kisdedeken a’ halált meg-állítottuk.”¹⁰

Tissot, ill. Marikowszki azon véleménye, mely szerint a földesurak, a nemesség felvilágosultabb volt, mint a tudatlan pórnép, mert szívesebben és bizalommal fordult bajában az orvoshoz, semmint a kuruzslókhoz, nem felelt meg a valóságnak. „Jel-lemző, hogy még maga Károlyi Sándor gróf is inkább bízott a kuruzsló asszonyok tudományában, mint az orvosokban. Szatmári Sámuelnek, az úrfi (Károlyi Ferenc gróf)

⁹ A’ néphez való tudósítás... Elöl-járó igazgatás 16.

¹⁰ Benkő Sámuel: A’ hójagos himlőről való tanács adás. Kassa, 1781. BÉ-vezető tudósítás.

gondviselőjének szívére köti: «Ha midőn pedig emberi gyarlóság szerint egészségébe valami változás lenne... Tolvay Gáborné, vagy Balogh Györgyné asszonyomnak hírül adván, az mennyire javallják, külső orvossággal orvosoltassék.»¹¹ Halmágyi István is megemlítette naplójában, hogy hiába fordult orvoshoz a skorbutjával, végül is kénytelen volt Szöcs Mihálynét, a híres gyógyító asszonyt felkeresni.¹² Számos főúrnak, „nagy házat vivő” nemesnek volt ugyan háziorvosa, ennek ellenére reménytelennek tűnő betegségekből, vagy a betegség súlyosra fordultával nem egyszer előfordult, hogy javasasszonyt vagy kuruzslót hívtak a kastélyba.

A jobb egészségügyi ellátás érdekében született meg az az elképzelés, hogy „minden helységnek az ő jóvédelméhez képest a' szegények' számára különös ispitálja volna. Ezt könnyen meg-tehetnék, ha azt az alamisnát, melyet országunkban sok haszontalan, hamis, ingyen élő, dolog kerülő koldusoknak osztanak, illy hasznos végre fordítanák. De ebben hazánkknak állapotja siránkozásra méltó.”¹³

A megoldás korántsem bizonyult ilyen egyszerűnek: a kórházak építéséhez és fenntartásához nem volt elegendő anyagi alap a koldusoknak szánt alamizsna, de nem lehetett kórházakat létesíteni szakemberek nélkül sem, mert az ilyen „ispitályok” legjobb esetben is a köznép által rettegett, kétes hírű intézmények maradtak, ahol már csak meghalni lehetett, meggyógyulni semmiképpen sem.

A régi Pest-Budáról olvasván, igazat kell adni a borulató orvosnak, aki hazánk egészségügyi intézményeit „siránkozásra méltó”-nak találta: „A kórházakról semmi jót sem mondhatunk. Az egyetemi kórház ugyan kifogástalan, itt azonban csak 12—15 személyre van hely. A városi, vagyis polgári kórház, azt hiszem, a legrosszabb egész Európában. Ha nem láttam volna, nem hinném el, hogy ilyen is létezik e városban. Épület, butorzat, szolgaszemélyzet, szóval minden nyomorult, bűdös és piszkos. Egy kis dohos szobába nyolcz ágy volt betuszkolva, az egyetlen ablak is be volt téve, pedig a hőség különben is elviselhetetlen volt.”¹⁴

A mindennapi orvosi gyakorlat során is számtalan nehézség merült föl. Előfordult, hogy a beteg ember hozzátartozója a faluból elment a városba a doktorhoz, de fáradságos és költséges útja legtöbbször hiábavalónak bizonyult, mert az orvost az „együgyű parasztember” nem tudta kellőképpen tájékoztatni a beteg állapotáról. A népnek írott orvosi könyvekben ezért gyakran olvashatunk olyan fejezeteket, ahol azokat a kérdéseket sorolják föl, „mellyekre szükség képen meg-kell tudni felelni annak, a' ki az orvoshoz tanácsot kérni küldetteik.” Mindenekelőtt tudni kell a beteg korát, egészségi állapotát: fekszik-e, föl tud-e kelni, járni, van-e láza, étvágya jó-e vagy rossz, milyen gyógyszereket szedett. Külön kérdéscsoportokat állítottak össze az orvosok arra az esetre, ha a beteg nő vagy gyermek volt. Kiss József, gróf Széchényi Ferenc háziorvosa azt javasolta, hogy „írás által is lehet tudósítani az Orvost, hogy ha okosan le-tudja valaki írni állapotját a' betegnek.”¹⁵ A Kömlei által fordított „Szükség-

¹¹ Magyary-Kossa i. m. IV. köt. 19. p. 52. pont

¹² U. o. 46. p. 120. pont.

¹³ A' néphez való tudósítás... 583—584.

¹⁴ Robert Townson utazása Magyarországon 1793. Közli: Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Bp. 1891. 478.

¹⁵ Kiss József: *Egészséget tárgyazó Katechizmus*... Minden nem orvosnak... Sopron, 2. bőv. kiad. 1796. 110.

ben segítő könyv"-ben szó esik arról, hogy a parasztember nemigen tudja megállapítani, meghatározni, milyen állapotban is van a beteg, így hát az írásba foglalás eleve nehézségekbe ütköznék, még akkor is, ha esetleg nem állna fenn az analfabétizmus akadálya. Reális megoldásnak tűnt, hogy az orvost egy írástudó, művelt ember, a pap tájékoztassa.

Papnak, tanítónak és más tanult embernek természetesen jelentősebb, sokszor hivatását meghaladó szerepköre volt az olyan közösségekben, ahol az elemi ismeretek hiánya volt a jellemző, ugyanakkor a tanulatlan ember jóval kiszolgáltatottabb volt, mert minden ügyében-hajában közvetítőre volt szüksége.

Könnyen belátható, milyen tortúrát jelenthetett egy falusi embernek papot keríteni, vele levelet íratni a házban fekvő beteg állapotáról, a levéllel szekéren, lovon vagy gyalog a legközelebbi orvoshoz menni, aztán a patikust kivárni, majd újra hazatérni, kipróbálni a gyógyszert, segít-e a betegen, s ha nem, folytatni a jövés-menést paptól orvosig és vissza. Ilyen időt, pénzt és fáradságot igénylő „gyógyítás”-nál többnyire a halál kerekedett felül.

A rendkívül mostoha egészségügyi viszonyokat mindenekelőtt a hazai szakemberképzés megindításával próbálták orvosolni. Mária Terézia 1769 novemberében adta meg az engedélyt a magyarországi orvoskar alapításához. Az oktatás 1770-ben kezdődött meg a nagyszombati egyetemen. A Kolozsvárott működő orvos-sebészi és szülészeti iskola természetesen továbbra is jelentős szerepet töltött be a szülésznek és sebész mesterek képzésében.

Nyolc évvel az orvosegyetemi képzés megindulása után Rácz Sámuel, az egyetem rendkívüli tanára, az anyanyelv buzgó istápolója már múlt időben írt mind az orvoshiányról, mind a képzetlen kontárok áldatlan ügyködéséről: „*Tekintsük bár egy kevésbé az Orvosi Tudományra, Boldog Isten, melly sőhajtozva szűkölködött e' nélkül Hazánk! ámbár a' külső Országok mindenkor voltak olyan hajlandósággal Nemzetünkhöz, hogy ebben a' mesterségben-is tudós embereket költsönöznének; de ezek leginkább a városokat lakták. Azonban pedig a' borbélyok tudatlansága miatt, kiknek gond-viselésére biztattott egyedül a' szegénység, a' falusi temetőhelyek szűnet nélkül tellyet-tek!*”¹⁶

Ugyancsak Rácz Sámuel volt az, aki az 1780-as évek végén elsőként írt a magyar orvostudomány fejlődéséről. Mátyus István 1762-ben adta ki 2 kötetes *Diaetetica*-ját, mely az egészség megtartásának módjait tárgyalja. Rácz az 1789-ben kiadott *Physiologia*-jában a többet és jobban tudó szakember fölényével tekint öregedő kollégájára és annak orvosi tudományára: „*Ez az Orvos sok tanításokban mi töllünk külömböz, mivel még akkor azok a' dolgok vagy tudva nem voltak, vagy legalább közönségesen bé nem vétettek, a' miket a' későbbi idők vagy egészszen újra kijelentettek, vagy nagyobb megvilágosítottak, és megerősítettek.*”¹⁷

A 18. század folyamán valóban fejlődésnek indult az orvostudomány Európá-szeri. 1733-ban Stephen Hales angol orvos *Haemodynamics* c. munkájában ismerteti

¹⁶ Rácz Sámuel: *Orvosi oktatás*, melyet a' leg-gyakrabb, és leg-közönségesebb belső nyavalyáknak jeleitől, és orvosságairól... magyar nyelven ki-adott —. Pozsony, Kassa, 1778. 2. kiad. [Ajánlás Ürményi Józsefnek.] 2—4.

¹⁷ Rácz Sámuel: *A' physiologianak rövid sommája*. Pest. 1789. 231—232.

a vérnyomást. Albrecht Haller, Svájc szülötte néhány év múlva kikutatja az epe szerepét a zsírok emésztésében. A század közepén már tudnak szemhályogot operálni. Ugyanekkor van Swieten, Mária Terézia udvari orvosa, bizalmas tanácsadója megszervezi Bécsben a klinikai orvosképzést. Pinel, francia orvos leoldja a láncokat az őrültekről és az elmebetegekről; közismert lesz a kopogtatás módszere az orvosi vizsgálatoknál. Sor kerül az első vakbéloperációra. A láz, számos betegség kísérő tünete mérhetővé válik a hőmérő segítségével. Sürgető feladatként jelentkeztek a járványok és a fertőző betegségek elleni hatásos gyógymódok, védekezési eljárások kidolgozása is. A pestisjárványok alkalmával bevezetik a fertőzött területek szigorú elkülönítését, meggátolva ezáltal a járvány terjedését. A himlő elleni védőtás felfedezése az angol Jenner nevéhez fűződik, az eljárás széleskörű alkalmazása, törvényessé tétele a következő század orvosgenerációira hárul.

A felvilágosodás idején az orvostudomány a ráció jegyében fejlődik — a kísérletileg bizonyítható eljárások, fejlődő műszerek, boncolások útján nyert tapasztalatok avatják tudománnyá. Tekintélyét növelik az újonnan alapított egyetemek, kórházak, az új eljárások, a városokban kialakuló egészségügyi hierarchia, élén a főorvossal (physicus), majd a borbélymesterekkel, sebészekkel, fürdősökkel, a patikusokkal és a bábákkal.

A fejlődés azonban éppen egy lényeges pontnál akad meg: a racionális úton járó orvos nem tudott kapcsolatot teremteni a babonás szemléletű, az új eljárások iránt bizalmatlan, gyanakvó néppel.

Rácz István, végzős orvosnövendék 1816-ban, latin nyelvű disszertációjában (Planimetologia Jatrices...) leírta az orvosi tévedések tanát, történetét. A szerző szerint az orvostudomány történetének 3 korszaka van:

1. a pusztá intuición és a nyers képzelet, azaz a naiv tapasztalat és a babona kora;
2. az értelmes tapasztalat korszaka az értelem törvényei alatt;
3. az orvosi elmélet korszaka az ész világánál.¹⁸

A felvilágosodáskori medicina tudományát mindenképpen a második, esetleg — fejlődési irányát tekintve — a harmadik korszakba kell sorolnunk. A köznép azonban egészségügyi kultúráját tekintve a „pusztá intuición és a nyers képzelet, azaz a naiv tapasztalat és a babona” fokán állott, és ez a tény elvi, eszmei síkú különállást, kölcsönös bizalmatlanságot és gyanakvást eredményezett.

Az orvos tudta, hogy a nép nagy része egyszerűen nem hisz az orvosnak, tudományát, gyógyító tevékenységét megkérdőjelezi, nem ért egyet vele. „A természet szerint való hólyagos fejér himlőkben gyakorta még a tudós jó orvosoknak sem hiszen a köz nép: hanem ezeknek hírek nélkül alattomban a paraszt orvosoktól, vén aszszonyoktól, sok próbán forgott (mint magokról monlják) koporodott kofáktól... orvosságot adnak a betegeknek...”¹⁹, panaszkolta Anton Haën, bécsi orvosprofesszor. Az orvos keserűen tapasztalta azt is, hogy utasításait semmibe vették, de ennek következményét, a beteg

¹⁸ Réti Endre: Másfél évszázados pesti doktori értekezés az orvosi tévedésekről. *Orvosi Hetilap*, 1974, 8, 462.

¹⁹ Haën Antal: *Oktatás, miképpen lehessen a hólyagos fejér himlőket legkönnyebben... meggyógyítani*. [Ford.] Szelei Károly. Bécs, 1775. 16—17.

állapotának súlyosbodását az orvos hanyagságának, hozzá nem értésének tulajdonították: „Nagyobb gyötrelme az eszes orvos Doctornak nem lehet, mint midőn ostoba és goromba beteg körül álló személyekkel pörlenie kelletik, kik az ő helytelen gondviselések által a' nyavalyát nevelik, még-is osztán annak halálos ki menetelit nem az önnön magok esztelenségének s hibájának, hanem az ártatlan orvos bõlts rendelésének, (melyet meg sem tartottak) s tanácsának, oktanul és latrul tulajdonítják. Nagy szeretetből a' beteget enni kényszeríteni, nem de nem annyit téssen-e, mint azt nagy szeretetből meg ölni? Így tselekszik a' majom is!”²⁰

SZEGÉNYSÉG

A bizalmatlanság azonban nem csupán a betegségről és a gyógyításról vallott tudományos elméletek és népi hiedelmek különbözőségében gyökerezett, hanem anyagi okokban is. Az orvos pénzért gyógyított, ki többet, ki kevesebbet kért a ténykedéséért, a köztudatban azonban elterjedt az a nézet, hogy a doktor mindenekelőtt a maga hasznát lesi, kérlelhetetlen anyagiasságában nem nézi, ki fizetőképese és ki nem; aki hozzá fordul, attól elvárja az ellenszolgáltatást. Nyulás Ferenc erdélyi főorvos sem nyilatkozott kedvezően e kérdéssel a himlőoltásról írott könyvében: „Az orvos készségének rugója a nyereség, a hol e' megszűnik, ott többnyire az orvos kezének ina szakad.”²¹

Az ország népességének nagy része nem tudott fizetni szegénysége miatt, más részük nem akart fizetni fősvénységből.

A betegség az ún. szegényember legnagyobb ellensége volt, egyrészt, mert a gyógyításhoz szükséges orvos és patika nemcsak a 18., hanem a későbbi századokban is árucikk volt, megfizethetetlen fényűzés az alacsony jövedelműek számára, másrészt, mert a beteg ápolása, ellátása súlyos, sokszor megoldhatatlan gondot okozott: „Gondolja meg az ember, ha a Paraszt, vagy felesége, vagy gyermeke beteg, kivált a' mezei dolognak idejekor. Mit tselekedjen az egészséges? A' betegnek udvaroljon, vagy a' mezőn dolgozzon? Egynek el kell maradni, vagy a' betegnek, vagy a' mezei dolognak. Az embernek magának kell az illetén jajt és bajt a' nyomorult Paraszt kalyibában érezni, ha arról nyilvánosságos akar lenni, hogy a' betegségnek minémű szomorú következtetése lehetnek, lesznek is, ha az csak két hétig fog is tartani.

Hát még ha a' Beteget a' Rák, vagy a' Magyar- és Tsehországi Parasztnak olly szokás szerént való közönséges, igen sokáig tartó iszonyu kelevénye kínozza: mitsoda nehézséggel kötelőztetik itt a' betegnek esztendeig tartó gond viselése? Némelly faluban míg azt sem tudják, hogy mit neveznek Ispitálynak.”²²

A köznépnél írott orvosló könyvek szinte kivétel nélkül számoltak a szegénységgel, egy részük úgy, mint a füveskönyvek, melyek erdőn-mezőn föllelhető gyógynövényeket ajánlottak. Nem volt olyan „nyavalya”, melynek 3—4 féle ellenszere ne lett

²⁰ A' néphez való tudósítás... 49.

²¹ Nyulás Ferenc: *Kolozvári tehén himlő*. Kolozsvár, 1802. 29.

²² Tessedik Sámuel: *A' paraszt ember Magyarországon, Mitsoda és mi lehetne...* Németből magyarra ford. Kónyi János. Pécs, 1786. 452, 454, 456.

volna, és mindez ingyen, megadva a hitet a szegény embernek, hogy helyreállíthatja ő maga az egészségét orvos és patika nélkül is. Lényegében ugyanez a hit sugárzik a népi gyógyításból is — a fűben-fában orvosságot kereső és találó ember reménye a gyógyulásban és a gyógyítás lehetőségében.

A század végén írott könyvekben újra és újra visszatér a mérsékelt árú, ill. ingyenes orvosi kezelés kérdése: „*Igaz é az, hogy az Orvos-Doctornak Javaslásáért, Retzeptyéért sokat kell fizetni?*”

Nem igaz. Az igen szegénynek szivessen ingyen javasol a' Doctor. A' kitől kitélik, attól egy Retzeptyéért nem kíván többet 20—30 Krajtzárnál. Az Orvosnak-is élni kell; az az ő kenyér-keresése.”²³

Az e téren történt rendelkezésekre, törvényhozásokra enged következtetni ugyan-ezen mű azon kijelentése, hogy „*A' Városnak Orvossa minden városbéli szegény embernek tartozik ingyen szolgálni; a' Vármegyének Orvossa pedig, és Borbélyai minden falusi szegény Polgárnak. Ezért veszik ők esztendei fizetéseket az adózó népnek Adójából.*”²⁴

Valóban, már a 18. század elején voltak különböző intézkedések, melyek a szegények ingyenes orvosi ellátását igyekeztek megoldani — így pl. az orvosok a nincstelenek gyógyításáért külön tiszteletdíjat kaptak. Városi tisztviselői (physicus) állást azonban csak 1724-ben alapított a helytartótanács.

A városi physicus feladata volt, amint Kiss József, gróf Széchenyi Ferenc háziorvosa írta könyvében, a városbéli szegény embert ingyen gyógyítani, orvosi tanáccsal ellátni.

A jótékony orvos (litográfia)

²³ Kiss József i. m. 109.

²⁴ U. o. 104—105.

1752-ben újabb királyi rendelet született az alsóbb néposztályok ingyenes gyógyításának érdekében. Nyilvánvalóan a megyék hiányos egészségügyi ellátottsága tette indokolttá az újabb intézkedést, amely elrendelte, hogy ahol chirurgus céh nincs, ott a megye tartson chirurgust, aki a szegényeket ingyen gyógyítja és mérsékelt árú gyógyszerrel látja el. *„A sebészeket a kormány az orvosok hiányának pótlására szolgálókul, olyanokul tekinti, akik eléggé alkalmasak arra, hogy a szegényebb néposztálynak segítségére lehessenek.”*²⁵

A század végén, 1782-ben II. József szorgalmazta, hogy a megyei főorvosoknak szolgálati szabályzatot készítsenek, s e szabályzatban többek között hangsúlyozottan szerepelt a szegények ingyenes gyógyítása. A megyei physicusoknak évenként jelentést kellett készíteniük arról, hogy az adott időszakban hány szegényt gyógykezelttek. Amennyiben nem tettek eleget az előirt kötelezettségnek, elvesztették hivatalukat.

1786 májusában az uralkodó újabb instrukciót adott ki a vármegyék orvosainak ugyanebben a tárgyban: *„A’ szegényeket minden külömbség nélkül ingyen tartozik gyógyítani a vármegye fizikusa, egyáltalán pedig semmiféle betegen, a’ kit gyógyított, kemény fenyíték alatt felette való pénzbeli huzást, vonást ne tegyen, és mivel a’ Vármegyétől arra a’ végre fizetése volna, szinte úgy a’ szegényeknek az ő betegségeiben hasonló szorgalmatossággal és igyekezettel, valamint a gazdagabbaknak szolgáltni tartozik.”*²⁶

A kérdés megoldatlanságára enged következtetni az a tény, hogy az e tárgyban kiadott rendeleteket újra meg újra meg kellett erősíteni. Az állam feltételezhetően éppen az orvoshiány miatt nem tudta érvényre juttatni rendeleteit, ennek következtében a közegészségügy terén semmiféle előrehaladás, minőségi változás nem történt. A helyzet aggasztó voltát elsőként a hivatásukat szerető s a nép egészségügyi helyzetét ismerő doktorok ismerték fel, ők természetesen nem hatalmi szóval, hanem racionális ötletekkel kísérelték meg a nyomasztó gondot megoldani.

A pénztelenek egészségügyi nyomorúságának javítása érdekében orvosaink egyrészt a közösséghez, a falu vagy a város lakosságához fordultak, másrészt a társadalom tehetősebb osztályához és csoportjaihoz, a földesurakhoz, a papsághoz, rájuk hárítva az állam által egyelőre megoldatlan egészségügyet: *„Ha a’ beteg olly szegény, hogy épen semmi orvosságra való költsége nintsen: ott ... okvetetlen a’ gyülekezet annak segedelmére köteles, vagy pedig a’ földes Uraság, egyházi szolgálk és más tehetősb emberek.”*²⁷

Az orvos és a beteg megromlott viszonyának hátterében azonban nemcsak anyagi és szellemi okok húzódtak meg, hanem társadalmi jellegű ellentétek is. A doktor „úr” volt, tanult ember, szokásait, életvitelét, jövedelmét tekintve rangosabb helyet foglalt el a társadalomban, mint a szántó-vető paraszt vagy a szintén kétékezi munkából élő iparos. E társadalmi különállás folytán természetesen nem jöhetett létre bizalmas kapcsolat orvos és parasztbeteg között, mert az „úr és pór” viszony majd minden esetben elnyomta és kizárta a kívánt kontaktus létrejöttét. A németből fordított „Szükségben segítő könyv” egyik tanmeséje arról szól, hogy miért idegenkedik a falu népe

²⁵ Demkó i. m. 505.

²⁶ Linzbauer, Franciscus: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Buda, 1853. III. köt. 1. rész 973. pont 248. p. (Tiszti Oktatás a’ Vármegyék Orvos Doctorainak részére.)

²⁷ A’ néphez való tudósítás... Elöl-járó igazgatás 19—20.

az orvostól: „Némellyek ellenben így szólottak: mi örömebb mennénk igen is a rend szerént való Orvosokhoz, tsak hogy olly nagy Urak, s ollyan drágások ne volnának.”²⁸ A falu előljárói, a pap és a tiszttartó — a könyv „szereplői” — igyekeznek meggyőzni, felvilágosítani a népet, hogy az orvosok között sok a könyörtületes szívű, „ezek többnyire örömet szolgálnak a' szegény betegeknek minden pénz nélkül is...”, sőt a továbbiakban kiderül, hogy az orvosnak kötelessége ingyen szolgálni. A „szegény együgyű” népnek azon aggodalmát, hogy ti. a doktorok „olly nagy Urak”, azonban nem cáfolja meg senki, a könyv írója sem, mert hiszen tanító jellegű könyvének nem ez volt a célja — nem a társadalmi különbségek egyengetése —, hanem csupán egészségügyi felvilágosítás.

Bár a köznép úrnak tartotta a tudományából élő orvost, ugyanakkor a nemesi osztály korántsem volt hajlandó elismerni a mesterségéből élő ember „úri mivoltát”. sőt megvetette és elítélte azt a nemesembert, aki esetleg gyógyításra adta volna a fejét az akkoriban divatozó jogáspálya helyett.

Ilyen helyzetben természetesen az orvosnak sem volt könnyű dolga, hiszen hogy munkáját elláthassa, ahhoz társadalmi előítéletekkel is viaskodnia kellett, és ez a ténykedés egy feudális-hierarchikus államrendszerben nem volt egyszerű.

És végül még egy legyőzhetetlen akadály, mely megbénította a gyógyítást és útját állta a segítő szándéknak: a fősvénység. A szegénység mentő körülmény volt, de a módos parasztok konok elzárkózása méltán keserítette el a jőszándékú doktort. „A' parasztok nagyobb része később a' halálnak adni gyermekét, mint az orvosnak fizetni, kit névről se szeret” — panaszkolta még a 19. század elején is Nyulas Ferenc a himlőoltásról írott könyvében.²⁹

A tiszti orvosok által írott jelentésekből ugyanez derült ki. A legtöbb beteg nem szerezte be az előírt orvosságot, részint szegénysége, részint fősvénysége miatt. Előfordult, hogy bizalmatlanságból csupán egyszer vagy kétszer vették be az előírt gyógyszert. A lakosság nagy része egyáltalán nem fordult orvoshoz.

E jelentések nyomán a helytartótanács felszólította a megyéket, hogy világosítsák föl a népet a megyei orvosok és sebészek rendeltetéséről: valamennyien kötelesek a szegény néposztály ingyenes szolgálatára.

A megyék felvilágosító munkáját egészítették ki az anyanyelven írott oktató jellegű orvosi könyvek is.

A JÓSZÁG ÉRTÉKESEBB AZ EMBERNÉL

Ha a paraszt, vagy bármely családtagja megbetegedett, igencsak megfontolták, hívjanak-e orvost hozzá, költsenek-e pénzt a gyógyítására, orvosságokra. Rendszerint a fősvénység diadalmaskodott.

Tíz éven aluli gyermeket vagy koros szülőt, aki dolgozni már nemigen tudott, csak „kenyeret pusztítani”, halála esetén tisztességgel megsiratták, de hamar feledték a gyászt, és beletörődtek „Isten akaratába”.

²⁸ Szükségben segítő könyv. 357.

²⁹ Nyulas i. m. 29.

Ellenben, ha a gazda lova, tehene, hízója vagy más jószágja lett „nyavalyás”, egyszerűen vége lett a nyugalomnak s a béketűrésnek. „*Akár melly meszsze lakjon a' marha orvos ... sem költségét, sem fáradságát nem sajnálván [a paraszt] még is vagy hozzá mégyen, vagy magához elhozatja. Nem drágálja a' hozzá való szereket s eszközöket...*”³⁰

A paraszt tudott állatainak egészségére vigyázni, a magáéval vagy háza népével azonban mit sem törődött: „*Tsudálkozásra méltó, hogy a' paraszt ember jobban vigyáz marhájának egészségére, mint sem a' magáéra. Senki meg hevültt lovait hirtelen hideg kut vízzel nem itatja, kivált midőn nyugatni akarja, tudván ezt veszedelemnek lenni, de önnön maga ettől nem irtózik. De nem tsak ez az egy példánk vagyon a' hol a' balgatag emberek egészségeket kevesebbre betsülik mint sem más alább való marhájokat.*”³¹

Egy-egy himlőjárvány alkalmával a falvakból a gyermeki holttestek tömegét hordták ki a temetőkbe. A „szapora gyermekhalandóság”-nak az oka, hogy „*némellyek a' szükséges segedelmek' nem léte miatt, némellyek a' sokféle ártalmas és rendeletlen gyógyítás miatt, némellyek pedig önként az halálra fel-áldoztattak.*”³² Benkő Sámuel, Borsod megye főorvosa jogos haraggal támadt mindazokra, akik közönyösen nézték végig gyermekeik halálát, orvost hívni csúkkba sem jutott, bezzeg a baromorvoshoz azonnal szaladtak, ha szükség volt rá. „*En meg-nem foghatom némelly emberek' gondolatját, a' kik ha marhájoknak valami baja vagyon, nagy szorgalmatos gondnal minden orvosságokat egybe szednek.*” Majd Tissot szavaival folytatja: „*Akár melly meszsze lakjon a' marha-orvos, sem költségeket, sem fáradságokat nem sajnálván vagy hozzája mennek, vagy magokhoz el-hozatják. De ha önnön magok, vagy feleségek, s gyermekek megbetegszenek, keveset gondolnak az orvosló eszközökkel, mindjárt azt kiáltják: tsak meg-kell egygyyszer az embernek halni; kiknek én-is azt felelhetném: a' marhának is egygyyszer meg-kell döglöni.*”³³

A jószágának szánt megkülönböztetett figyelem és az emberi élet semmibevétele a köznép körében általánosan elterjedt nézet volt. Ezt a vulgáris „prakticizmus”-t nem ingatták meg a nagy eszmei áramlatok, sem a humanizmus, sem a felvilágosodás — nyomai még a 20. század elején is fellelhetők voltak. Eredőjük egyfajta szellemi elmaradottság volt, mely egyfelől anyagi meggondolásokba, másfelől vallási tanokba torkolt.

Az állatállománynak pontosan meghatározott pénzértéke volt. Ha egy igásló vagy egy tehén elhullott, a paraszt tudta, mennyit veszített ezzel, s azt is tudta, mennyit kell dolgoznia, míg pótolhatja a veszteséget, pótolhatja-e egyáltalán. Az embernek nem volt pénzértéke, legfeljebb a munkabírása alapján lehetett őt valamiféle értéktagozóba besorolni. Ilyen meggondolás alapján a legértéktelebb az öregek csoportja volt, majd a kicsiny gyerekeké, végül az asszonyoké.

A vallás tételei azt tanították, hogy Isten akaratába bele kell nyugodni. Isten akarata volt a betegség is, a halál is.

Betegség esetén várakozó álláspontra helyezkedtek — hátha meggyógyul, jobbra

³⁰ A' néphez való tudósítás... 578—579.

³¹ U. o. 27.

³² Benkő i. m. Bé-vezető tudósítás.

³³ U. o.

fordul a beteg állapota. Megkísérelték a házi orvosságokkal való gyógyítást, ez nem került pénzbe. Ha súlyosabb lett a helyzet, javasasszonyt hívtak, ami már bizonyos anyagi megterhelést jelentett. Orvosra azonban a legvégső esetben sem gondoltak — a vizsgált kiadványok tanúsága szerint sem — ez beláthatatlan kalandnak tűnt, egyrészt mert nem volt szokás, tehát mit szöl a falu közvéleménye, másrészt a feltételezett anyagi megterheléstől való félelem miatt. Hogy helyesen cselekedtek, afelől nemcsak a vallási és anyagi meggondolás győzte meg őket, hanem az a tudat is, hogy így volt ez apáik és nagyapáik idejében is — vagyis a rögzödött szokások. „Éltünk s élünk úgy, mint egymás hibás szokásából láttuk és tanultuk”³⁴ — jegyzi meg keserűen Mátyus István, miközben arról panaszkodik, hogy Erdélyben az egészségügyi kultúra milyen alacsony fokon áll: a doktorokat bizony senki meg nem kérdezi, hogyan kellene megelőzni a betegségeket a helyes életmóddal. „Mikor jó egészségünk vagyon, úgy élünk mintha Nyavalya sem volna e' Világon: ha le-betegszünk, sirunk-rivunk, fához fűhöz ragaszkodunk hogy meg-gyógyulhassunk: de ha meg-gyógyulhatunk, miből jött volt reánk a' nyavalya, és hogy lehetne azt mászszor elkerülni, arról olly módon senki nem-is gondolkodik.”³⁵

A század végén fölmerült már az a gondolat, hogy az egészség „természetét”, vagyis az egészségtant oktatni kellene, mert „az Ember” egységéről való tudomány” mind a köznép, mind „a’ nagy elméjű Tudós emberek között” ismeretlen, sőt, nem egyszer megvetendő dolog: „boldog Isten! mi az oka, hogy így annyira meg-vettetik az Ember’ Egységéről való tudomány? melly bizony e’ világi böltsességnek egyik rész-nél se alább való...”³⁶

BALVÉLEKEDÉSEK, BABONÁK AZ EGÉSZSÉGRŐL ÉS A BETEGSÉGRŐL

Az ember boldogulásának, elégedettségének egyik legfontosabb feltétele mindenkor az egészséges állapot volt. Az egészséget megőrizni, betegség esetén pedig visszanyerni azt, az ember leghőbb vágya volt régen is, ma is.

Míg a kor orvostudománya a ráció nevében kutatta egyes betegségek okait s a betegségeket az egészséges, ésszerű életmóddal kívánta megelőzni, a nép a babonák kusza szövevényében kereste és találta meg az egészséget „megrontó erőket” és e misztikus, rosszindulatú hatalmat természetesen ugyancsak babonával, körmönfont mágiával övezett „gyógymódokkal” igyekezett leküzdeni. És bár a népi gyógyászat sem nélkülözte az empiriát, hiszen a használatos gyógynövények nagy része hatásosnak bizonyult — olyannyira, hogy idővel az orvostudomány is elismerte és felhasználta egy részüket —, de a nép az önmaga által szerzett tudásban is csak akkor bízott, ha azt titokzatos erőkkal, babonás eljárásokkal „megerősítve” alkalmazta.

A 18. század könyvkiadása hűen tükrözi a kor jellegzetes kettős szellemi arculatát:

³⁴ Mátyus István: *Diaetetica*, az az a’ jó egészség megtartásának módját... elő-adó könyv... 1. darab. Kolozsvár, 1762. Az olvasóhoz.

³⁵ U. o.

³⁶ Vásárhelyi i. m. 73—74.

Szülés bába és szomszédasszonyok segédletével (Jost Amman metszete)

a racionalizmus térhódítása a tudományokban, a babonák virágzása a mindennapi életben.

A kalendáriumok, a legkelendőbb népkönyvek, mit sem törődve a rációval, kitarító következetességgel közölték az érvágásra alkalmas napok dátumait, ismertették a bolygók állását s ezek hatását a földi élet különböző jelenségeire: aszály vagy árvizek, járványok, marhavész, háború, éhínség, sáskajárás vagy drágaság várhatók-e.

A babonákkal és téves hiedelmekkel szembeni harcot a 18. század folyamán mindenekelőtt a felvilágosító jellegű egészségügyi kiadványok kezdték meg. *„Tsudálkozom, hogy mostanság is, midőn a' világi böltesség szintén déli fényességgel tündöklék, még is olly sűrű sötétségben vakoskodik ez aránt a' köz nép, hogy tudni-illik az orvosságoknak ereje a' tsillagzatoktól, vagy a' nap és hóldnak külömb-külobb féle égi jegyekben való forgásától függ. Azonban annyira meg-gyökerezet ezen bal itélet a' kösség elméjében, hogy sok ezer együgyü ember tsak a' miá hal meg, mivel a' kalendáriumhoz ragaszkodván, megvetette annak idejében szükséges orvosság' bévételét, melyet a' kegyes égi jegyeknek jelentésétől haszontalan állított erőt venni. Mások olly orvosságot vészenek bé, melyet a' kalendárium, nem azt, melyet a' betegség kíván s javasol; illy formán az ostoba kalendárista élet birájává leszen, s azt meg-rövidíti a' mikor akarja.”*³⁷

A naptérkészítők felelőtlen jóslásai veszélytelen manipulációknak tűntek mindaddig, míg egyszerű „prófécia”-at tartalmaztak az időjárással, a várható terméssel, az árvizekkel és más, többnyire természeti csapásokkal kapcsolatban. A jóslatok ugyanis vagy beváltak, vagy nem — a szerzők igyekeztek úgy fogalmazni, hogy „jövőbelátásuk” ne legyen túlságosan egyértelmű.

A kalendárium befolyása akkor vált veszélyessé, amikor a vélt bajok megelőzésére vagy orvoslására biztatott — ezt mindenekelőtt az emberi egészség megőrzésének vagy a betegség orvoslásának érdekében tette. Így vált megszokottá az érvágásra alkalmas napok megjelölése vagy a kétes értékű gyógymódok leírása a legkülönbözőbb eredetű bajoknál. A kalendáriumok ezen évszázados szokása, az orvosi tanácsadás természetes velejárója volt a kor egészségügyi analfabétizmusának, mely az ember életét, épségét felelőtlenül kockáztatni merte.

Az orvosoknak minden ezzel kapcsolatos tiltó szava, ha el is jutott akár a városban, akár a falun lakó emberekhez, hiábavalónak bizonyult. Az érvágáshoz konokul ragaszkodtak öregek és fiatalok, vármesek és gyöngélkedők — követelték, mint apáik és nagyapáik, hozzátartozott a gyógyítás rítusához, ez volt a kezdő lépés vagy a végső menedék, ha már ez sem használt, „nem volt mit tenni.” *„Azt tartja a' köz nép, hogy az első ér vágás emberi életét, akár minémü nyavalyában-is meg-tartja; de az illy vélekedésnek párt fogóit a' minden napi példák meg torkolják, holott sok ezer ember az első ér vágás után is meg-hal. Ha ez igaz volna, egy ember sem halhatna-meg első nyavalyájában, azonban ez minden nap megtörténik. Igen szükséges az illy bal itéleteket a' nép elméjéből ki-irtani, mivel iszonyú sok gonosz következik belőle.”*³⁸

Az 1765-ben közzétett királyi rendelet azonban ha nem is véglegesen, de számottevően csökkentette az érvágó kedvet. Orvosaink örömmel üdvözölték a bölcs intézkedést, mely eltiltotta a kalendáriumoknak a hajnyírásra, purgációra, köpölyözésre, érvá-

³⁷ A' néphez való tudósítás... 565.

³⁸ U. o. 555.

gásra, gabonavetésre alkalmas napok közlését, „a' Kerestyén Vallásnak, mind a' józan Philosophiának igen nagy tisztességére” — Mátyus István szerint.

Marikowszki nem kisebb lelkesedéssel ír erről Tissot-fordításában: „.... hasznos rendelés, melyet már Fölséges Aszszonyunk Annjai szeretetétől indítván, az egészség dolgában szokott régi ártalmas tévelygéseknek el-bontására kegyesen parantsolni méltóztatott, hogy tudniillik a' kalendariumokból ki hagyattassanak az orvosságok s ér vágásokról tölt astrologiai jóvállások vagy tiltások s jóvendölések, mivel ezek által csak helytelen vélekedéseket költenek a' nép között, melyek az orvostudományban mindenkor veszedelmesek.”³⁹

A betegségek okait keresve, kutatva a 18. sz. embere többnyire mindig a rontás titokzatos, félelmetes fogalmához jutott el. Megrontani embert és állatot egyaránt lehetett. Magát a műveletet csak ember tehetné, ártó szándékkal, bosszúból, rosszindulatú erők által támogatva. Akinek a megrontás, a szemmelverés hatalmában állott, az boszorkány volt. E vád áldozatai többnyire idős nők voltak, sok bába is akadt köztük, akik hiányos szakmai tudásukat misztikus színezetű ügyeskedésekkel igyekeztek helyettesíteni, ezáltal sikerült gyanuba keveredniük. Akadtak azonban férfi boszorkányok is.

Bár a királynő e kérdésben is a töle megszokott eréllyel intézkedett: 1756-ban eltiltotta a boszorkánysággal vádolt egyének elleni peres eljárásokat, maga a babona azonban minden józan érvelés ellenére tovább virágzott. A század végén a népet tanító könyvek azt állították, hogy az jár pórul, aki boszorkánysággal vádol valakit, nem a vádlott: „A' mai időben pedig immár hálá Istennek nem hiszik a' bírák az ilyen bolondságot, s koránt sem a' boszorkányt büntetik meg: hanem azt, mint rágalmazót, a' ki más boszorkánysággal vádol. Mert már ma minden okos ember tudja, hogy boszorkány soha se volt, s nints is ezen a' világon! ámbár holmi eszközök vagynak a' természetben, melyek az emberben s a' marhákban betegséget vagy más kárt okozhatnak.”⁴⁰ Ezen „eszközök” egyáltalán nem misztikus eredetűek, hanem evilági rosszak: mérges füvek, gyökerek, törött üvegek és más bajt okozó holmik — hangzik a „Szükségben segítő könyv” felvilágosult szellemű tanítása.

„Nem kell hinni semmi boszorkányosságot;
Nem teremtett Isten ilyen bolondságot.”⁴¹

— osztatja el az esetleges kételyeket a könyv egyik együgyű versikéje. Hasonló fölényes okossággal nyilatkozik az egyéb hiedelmekről is, így pl. a lidércekről: „A' repülő tüzes sárkányokról való beszéd, melyek lidértzeknek is hivattatnak; s felölők azt tartják, hogy néha a' kéményeken bé repülnek s jó esmerőseiknek tojást, szalonnát, sajtot s egyéb efféléket hordanak: tsupa gyermeki mese; mert azok a' tüzes tsomók, melyek olykor repülni láttatnak, nem egyebek, hanem holmi 'siros nedvességek, melyek a' földből ki gőzölögvén, fel mennek, mint a' füst a' levegő égbe...”⁴² és még az is megmagyaráztatik, hogyan kerülnek ezek a kéményekbe. Ez az ok-

³⁹ U. o. 583.

⁴⁰ Szükségben segítő könyv. 417—418.

⁴¹ U. o. 413.

⁴² U. o. 419.

fejtés jellegzetes felvilágosodáskori buzgalom: minden jelenséget „tudományosan” akartak megmagyarázni, bár sokszor a tudós értelmezés ugyanolyan rejtélyes volt, mint a nép körében elterjedt babonás hiedelem. 1724. aug. 23-án följegyezték, hogy „... reggeli 7 is 8 órakor Erdélyben széllal és a Partiumban egy időben sok Égi tüzes Meteorum (Draco volans — röptülő Sárkány) mint egy röptülve Napkelet felé hol hosszabbán két ölnyre, hol rövidebben szivárványszínekkel és szikrázással láttatnak.”⁴³ Az ilyen látványos jelenségek nyilvánvalóan országszerte ámulatot és félelmet keltettek, és a kedélyeket nem csillapították az olyan okoskodások, hogy ezek „holmi” siros nedvességek.”

A nép bizalma a „hamis” orvosokban szintén nagy mértékben a titokzatosság, a misztika iránti áhítat eredménye volt: „Mivel azt hiszi, hogy a hamis orvosok nem természet szerint való eszközök által gyógyítják a betegeket...”⁴⁴ Az évszázados hiedelmeket az újképletű tudományok nem tudták egykönnyen kiszorítani. A vallás tanításai benépesítették az eget és a földet jó és rossz szellemekkel — ezek kezében volt az ember sorsa, élete. A betegség vagy egyenesen Isten büntetése volt, vagy valamely rontó szellem ármánya, ennek megfelelően imával, vagy „bűvös bájos kentetítéléssel” lehetett védekezni ellene.

A tudomány a jelenségek racionális okait kutatta, ennek megfelelően az eljárásai is — pl. a gyógyítás — a racionalizmuson alapultak. A néptől azonban mind világnézetileg, mind érzelmileg távol állott a felvilágosodás észuralma, így elutasította azt és konokul elzárkózott előle. A babonában hitt, nem a tudományban.

Előfordult, hogy a praktizáló orvosok is idegenkedtek egy-egy új eljárástól, gyógymódtól: maradiságból, vagy mert féltek a közvéleménytől: „Mint hogy imár lehetetlennek lenni látszik, azt mondják, hogy a bé rögzött hibás vélekedéstől az orvosok meg szabaduljanak, és mivel a köz nép is többire ebben az orvossal meg egyez: minden reménység csak haszontalan volna, a gyógyításnak életet meg tartó és jó tanácsos módját meg erősíteni.”⁴⁵ A himlő gyógyítására irányuló kísérletek egyikéről volt szó, az ún. variolizációról, vagyis emberi himlőnyirokkal való oltásról. Az új eljárástól nemcsak a nép rettegett, hanem számos orvos is óvakodott tőle, félvén „pedig a köz népek tudatlanságától”, valamint magától az új módszertől, s annak kimenetelétől. Így vált lehetségessé az a sajátos helyzet, hogy az orvosok is kerékkötői lehettek a modernebb gyógyítási eljárásoknak.

KURUZSLÁS

A hazai orvospépzés megoldatlansága döntően meghatározta az ország egészségügyi helyzetét: az orvoshiány szükségszerűen a kuruzslók malmára hajtotta a vizet, az ország könnyű prédája lett a külföldről beáramló, diploma nélküli „ámító orvosoknak”, az ugyancsak tanulatlan javasoknak, sőt, az orvoslás mesterségét nem egyszer a hóhérok is üzték.

⁴³ Linzbauer i. m. I. köt. 523. pont, 586. p.

⁴⁴ A' néphez való tudósítás... 596.

⁴⁵ Haën i. m. 23.

*Az emberi testnek mesterséges alkotványáról, a
Orvosi tudománynak nagyságáról, és a' bű-
vös bájos gyógyítóknak álnokságairól.*

*Az ámitók, pénzért, merő hazugságot
Adnak, nem valami hasznos orvosságot;
Es így, mint a' szegény halak a' hálóban,*

18. századi, népek írott könyv kuruzslókat ábrázoló metszete

*„Az ámitók, pénzért, merő hazugságot
Adnak, nem valami hasznos orvosságot;
És így, mint a' szegény halak a' hálóban,
Ugy fogódik itt meg a' beteg valóban”⁴⁶*

— hangzik az óvatosságra intő példabeszéd mindazon együgyűeknek, kik hitelt adnak a csaló, hazug kontároknak.

A Marikowszki által fordított, francia nyelvű, népet oktató könyv külön fejezetet

⁴⁶ Szükségben segítő könyv. 350.

szán „A' kuritoló országjáró, széllyel kóborló orvosok”-nak. A 18. század riasztóan elmaradott egészségügyi helyzete, a nép tanulatlansága, babonákba kövesedett hiedelmei, a „hites” orvosok iránti bizalmatlansága s a szélhámos orvoslásokat meggátló bármilyen törvény hiánya olvasható ki a könyv ezen egyetlen fejezetéből — mintegy kiáltó mementóként, jobbító intézkedéseket sürgetvén és javasolván.

„Kimondhatatlan nagy tudatlanságtól viseltetik a' nép az orvos választásban, nem tudván ki-hez folyamodjon szükségében, sem a' tudós orvost a' tudatlantól meg különböztetni.”⁴⁷ E tájékozatlanság újra csak a kontároknek, kuruzslóknak kedvezett, akik a mesterségüket igazoló papírt, ügyességüket, hozzáértésüket dicsérő iratokat pénzen vásárolták, s hízelt szöveggel nyerték meg a nép bizalmát. „Ezek [a nép] inkább hisznek a' sokat fetsegő, tséltsap, házról házra járó, magát Orvosnak nevező hízeltkedésének, és annak szavát inkább fogadják, a' ki nekik inkább hízeltkedik; a' hízeltkedőt kedvesen fogadják, de az igazmondóval igen keveset gondolnak.”⁴⁸ A kuruzsló konkurrenciát jelentett a képzett orvosnak, akinek viszont emberi és szakmai önértékét sértette, hogy méltatlanokkal kell harcolnia. És e csatározások kimenetelét tekintve többnyire a tudós doktor maradt alul, a beteg nem fogadta meg a tanácsát, „nehéznek tartván”, „tudományosnak”, követhetetlennek, esetleg szokatlannak, vagy értelmetlennek — a bizalmatlanság kirekesztette az orvost a gyógyítás folyamatából, és a megfelelő törvény hiánya arra kényszerítette, hogy tehetetlenül szemlélje a kuruzslók kártevéseit.

„Az ország szerte járó orvos nem tekintvén a' nyavalyára, orvosságot ad a' betegnek; a' külső ugyan nem igen, de a' belső sok kárt téstén. Ezt magam szemeimmel sokszor láttam, nem-is mégyen az illy kóborló orvos az országon keresztül, hogy sok ezer embert meg-ne öljön. Ezen kívül nem tsak egészségétől, hanem pénzétől is meg-fosztják a' szegény embert. Gyakorta tapasztaltam, hogy paraszt és mester emberek, kiknél a' kenyér-is szűk volt, költsön vettek pénzt-fel, hogy az illy tsalárd embereket, kik őket egészségek s javaiktól hamisan meg fosztották, betsülettel ki-fizethessék.”⁴⁹

Tessedik Sámuel a javasokban a parasztot büntetlenül szipolyozó és gyilkoló bűnözőket látott és ádáz haraggal kelt ki ellenük: „Mit tselekszik az együgyű Paraszt, midőn beteg vagy maga, vagy felesége avagy gyermeke? Lót-fut a' javasokhoz, reá-olvasókhöz, hohérokhoz, és kenyő-fenyő vén aszszonyokhoz. — Az uton-álló haramiák és nyilvánvaló gyilkosok ingyen sem követnek-el olly iszonyu károkat, mint ezek a' kenyő-fenyő javosok okoznak főképpen a' Parasztok között. Ha jól vagy rozszzul téstén e' Tissot, Unser, Sander, — midőn ezt bizonyítják? Amazok meg-büntettetnek, ezeknek pedig fenyegetés nélkül is meg-engedik az ő gyilkosságokat, mellyért a' szegény Paraszt embernek még előre meg-kell fizetni, minekelőtte őtet a' javos az ő hitván mestersége által a' világbul ki-végezi.”⁵⁰

Tessediknél is fölmerült az a gondolat, mely nem egy orvos kortársánál is — gróf Széchényi Ferenc háziorvosa, Kiss József a „köz-népnek és az Oskolába járó Gyer-

⁴⁷ A' néphez való tudósítás. . . 572.

⁴⁸ Benkő i. m. Bé-vezető tudósítás.

⁴⁹ A' néphez való tudósítás. 569—570.

⁵⁰ Tessedik i. m. 42, 44.

mekeknek” ajánlja németből fordított egészségügyi könyvecskéjét⁵¹ — hogy a gyógyítás alapvető tudnivalóit az iskolákban kell tanítani: „Ez a természet adományának olly szép és a’ Parasztnak olly elkerülhetetlen képpen szükséges tudomány, ez az ő gyarapodására olly hasznosan munkálódó tudomány a’ falusi Oskolákban éppen nem tanítatik.”⁵²

Valamennyi felvilágosító jellegű orvosi kiadvány kemény szavakkal bélyegezte meg a kontár gyógyítókat, akik felelőtlenül ártották magukat az egészség és a betegség dolgába és szemérmetlenül tartották a markukat a fizetségért. Az orvosok nagy része a kuruzslókat ítélte el, s mintegy lázította ellenük a népet, ön maga védelmében: „Mit tarthatunk tehát a’ Javós aszszonyokról, a’ szem hólyag-mettző tsavargókról; azokról, a’ kik tsak az egy Vízellenek látásából-is gyógyítanak?”

Azt, hogy azok tsak hitegetők, szegény embert vakítók, s tsalók. Hogy tehát ne higgyünk nékiek: hanem mint ártalmas embereket vádoljuk-be őket az Előjáróknak.

Az okos, és jó lelkű Előjárók tartoznak rendeltést tenni, hogy mindennek, a’ kinek tanulásáról nints bizonyosság levele. büntetés alatt megtiltasson a’ gyógyítás.”⁵³

A kuruzslók azonban az emberek vak bizalma, babonás hite nélkül aligha létezhetek volna, így hát jogos volt a népet, ill. annak hamis nézeteit ostorozó vélemény is: „Az ollyan emberekről is, oh mit kell itélnünk? a’ kik, midőn betegségbe esnek, a’ hóhérral, vén aszszonyokkal, tudákos emberekkel, s más illetén ámitókkal gyógyíttatják önnön magokat; mind ezek együgyű el tsábíttatott teremtések, kik a’ pénzt a sárba tsapják, s magok egészségekkel, sőt életekkel is keveset gondolnak. Mert ha egyszer meg esik is, hogy az efféle pénz tsalóknak orvoslások után meg gyógyvul a’ beteg: nem az ő semmire kellő orvosságok használt ott koránt is; hanem a’ természet maga segít magán...”⁵⁴

Minden mesterségnek megvolt a becsülete, a céhekben lehetőség volt az egyes szakmák elsajátítására, céhen belül megvédték a tagok szakmai becsületét, kirekesztették a kontárokat. A sebészcéhek hasonló rendeltetéssel működtek, a kuruzslás mértékét azonban a jelek szerint egyáltalán nem tudták sem befolyásolni, sem csökkenteni. Az egészségügy szabad préda volt, feltehetően a szükség is létrejárt ebben — nem lévén sem sebész, sem tanult orvos megyényi területeken; a kontárok buzgólkodását megtorlás helyett hála övezte.

A paraszt, aki patkolni vitte a lovát, igencsak megnézte, jó munkát végzett-e a kovács, aki hordót készítetett, házat építtetett, dolmányt varratott, szemügyre vehette, mit kapott a pénzéért. A kuruzsló ténykedésének eredményét azonban nem mindig lehetett rögtön felmérni, előfordult, hogy a beteg állapota javult, függetlenül a beavatkozástól — ezt természetesen a javasasszony „tudásá”-nak, érdemének tulajdonították.

A kor emberének egészségügyi tájékoztatlansága, tudatlansága következtében a laikusok nem tudták fölmérni, mit kell tudnia annak, aki embert akar gyógyítani. A közhit szerint elegendő volt hozzá egyfajta „érzék”, jobb esetben némi tudás — gyógy-

⁵¹ Kiss József i. m.

⁵² Tessedik i. m. 44.

⁵³ Kiss József i. m. 106—107.

⁵⁴ Szükségben segítő könyv. 354.

növények ismerete, néhány igen gyakran előforduló betegség felismerésének képessége — ez rendszerint öröklődött apáról-fiúra az ún. „parasztorvosok”-nál.

A felvilágosító könyvek lépten-nyomon hangsúlyozták hogy az orvoslás mestersége tudomány, az egyik legnehezebben elsajátítható tudás, nehezebb, mint a csizmadia vagy a varga vagy a tímár mestersége, mert hiszen az emberi test a legbonyolultabb, legösszetettebb „holmi” a világon. „Mit lehet tartani a Tudákos emberekről, vagy-is azokról, a kik nem tanulták az Orvosi Tudományt, és még-is gyógyítani mernek?

Azt, hogy ők csak kotrkáznak az embereknek életével, a midőn vaktába valakin segítvén, elhitetik magokkal, hogy ők valamit tudnak.

De ha valamelly Tudákos több emberen segítet, elég e' az arra, hogy reája bizhassuk Életünket?

Nem elég. Mert ha jól megvizsgállyuk, sokkal több emberen nem segített ő, inkább megrontotta. Elég jele az már a vakmerősködésnek, hogy ő majd minden betegének, ha ezer volna-is, és ugyan annyi féle betegségben, mindég azon egy szerekből álló Orvosságot osztogatgya.”⁵⁵

Tissot könyvéből hű képet nyerhetünk a 18. század kontár gyógyítóinak szellemi szintjéről: „...miképen lehetne tehát azon drága kintset [az egészséget], olly gaz s tudatlan emberekre bízni, a kik ostobaságban felneveltetvén alig tudnak csak írni-is vagy olvasni, és az orvos tudományhoz annyit értenek, mint a legvadabb Asiai Tatárok... s csak azért üzik iszonyú kár tevő mesterségeket, hogy borra való pénzét nyerhessenek; a kik csak azért adták az orvoslásra magokat, mivel minden más hivatalra alkalmatlannok valának.”⁵⁶

A felvilágosodás orvosa a mindennapi életet irányító józan észre hivatkozik annak a célnak az érdekében, hogy az ember az egészségének kérdéseit is értelemmel, tudással, ne babonával és sarlatánsággal oldja meg: „A' legeggyűgyűebb mesterséget sem tudhatja ember, ha csak nem tanulta; senki nem tudhat sarut varni, sem bőrt ki készíteni, ha csak a' varga vagy tímár mesterséget nem tanulta... senki nem adja óráját igazítani olly ember kezébe, a' ki annak mesterséges össze szerkeztetését ... nem érti; miképen lehet tehát az emberi testnek mesterséges alkotmányát olly emberekre bízni, a' kik annak tsudálatos egybe szerkeztetését elegendő képen nem vizsgálták, sem rendes vagy rendetlen mozgásának okait s hibáit nem értik, következendő képen azt sem tudhatják minémű eszközökkel lehet azt épségben meg-tartani, avagy hibáit meg orvosolni.”⁵⁷

Észokokkal érvel a németből fordított „Szükségben segítő könyv” is. Mindenki kitanul egy-egy mesterséget, s azt műveli, nem pedig azt, amit nem tanult és amihez nem ért: „Ha a' kovás tsizma tsináláshoz, a' szabó ló patkoláshoz, a' tsizmadia szövéshez ... fogna ... minden azt mondaná, hogy fel fordult a' világ, vagy azt, hogy: a' mi nem a' te kötelességed, ne avasd abba magadat!... Sokkal vigyázóbbnak kellene pedig lenni kinek kinek az orvosság és gyógyítás körül, mivel ebben az ember élete s egészsége forog, és mivel ezt olly igen nehéz jól megtanulni. E' részben hát, valósággal

⁵⁵ Kiss József i. m. 106

⁵⁶ A' néphez való tudósítás... 577.

⁵⁷ U. o. 575.

százzserte jobb semmivel se orvosolni inkább magát az embernek: mint rossz orvos-sággal élni.”⁵⁸

Ezen bölcs tanácsot támasztja alá Tessedik Sámuel is, visszaemlékezvén egyik kellemetlen betegségére, s annak gyógyítására: „*Debreceni diák koromban rühöt kaptam. Sehogysem birtam tőle szabadulni. Végre gazdaasszonyom 17 krajcáron hozott valami kenőcsöt, egy Zagyva nevezetű borbélytól. Ezzel kentem be egész testemet, s egy pár nap alatt csakugyan elvesztettem a rühöt, de utána oly erős anginát kaptam, hogy majd megfultam. Elhívtam a híres Hatvani doctort, aki amint meglátta bajomat, rögtön kitalálta az okát. Egy chirurgus operálta a torkomat, melyből két nyíláson igen sok geny folyt ki. A sebhelyek most is láthatók a nyakamon; de legalább életem meg volt mentve. — Ez legven intőpélda a fiataloknak, hogy ne bízzák magokat értelmetlen asszonyok kenőcseire, melyek kisebb bajokat elháríthatnak ugyan, de nagyobbakat okoznak.*”⁵⁹

„*A’ kuritoló ország-járó, szélllyel kóborló orvosok*” ténykedésének veszélyeit minde-nekelőtt a tanult doktorok ismerték fel, s a népnek írott könyveikben intő szóval figyelmeztettek a kuruzslásból eredő bajokra: „*Ezen pusztító ostor nagyobb kárára vagyon az emberi nemzetnek, mint valamennyi betegségekről eddig szóllottam; melly-től míg Isten ő Felsége meg-nem szabadítja a’ népet, mindaddig a’ szokott tévelygések-ben megmarad . . . A’ kóborló tsalárd orvosok . . . pedig két nemre osztattatnak, úgy mint kontár és kuritoló orvosokra, imizek ország szerte bujdosnak, amazok pedig rész szerént asszonyi, rész szerént férfi nemből állván, a’ helységekbe szerte szélllyel lakoz-nak, és a’ népet ölik.*”⁶⁰

Tissot is, mint Tessedik Sámuel, a javasok és ámitó doktorok ügyködését büntetendő eljárásnak nyilvánította és sürgette a törvényt, mely gátat vet az áldatlan „praktizálás”-nak. A nép bizalmát élvező kontárok ellen a józan ész szava mit sem használt, a kulturált, a felvilágosult egészségügyet államilag kellett rendszabályozni, törvények-vel érvényre juttatni: „*A’ tudatlan tsalárd ember mindenkor meg-tsalhatja az ostoba kösséget, melly az egésség dolgáról nem tehet helyes ítéletet. Annak okáért valameddig a’ kuritoló s kóborló orvosok szabadon járhatnak az országban, mind addig értelmes gondolatokra lehetetlen lészen a’ köz népet hozni. Vallyon nem kelleneé az ország Birá-inak ebbe belé tekénteni, és az illy gaz gyülevész embereket az országtól el-tiltani, holott a’ nép élete bötsösebb, mint sem a’ pénz, az illyetén tsalárd emberek pedig a’ népet is ritkíthatják, s a’ pénzt is hazánkából ki-hordják. Leheté az illy herét tovább közöttünk szenvedni . . .*”⁶¹

Magyarország egészségügyének első ízben való rendezése Mária Terézia nevéhez fűződik. A Bécsben kiadott gazdasági, kulturális és politikai rendeletek gyakran az ország önállóságának, lehetőségeinek a korlátozását voltak hivatva szolgálni. Hasznosak, haladó jellegűek, „pozitív töltésű”-ek voltak viszont a közegészségügyet szolgáló utasítások, rendelkezések.

⁵⁸ Szükségben segítő könyv. 354—355.

⁵⁹ *Theschedik Sámuel önéletirása.* Eredeti német kéziratból ford. és kiad. Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. [Facs. kiad.] Bp. Mezőgazd. Kiadó, 1976. 97.

⁶⁰ A’ néphez való tudósítás. 569.

⁶¹ U. o. 570.

Mária Terézia uralmának idején került sor az orvosképzés és az orvosi gyakorlat szabályozására. 1754-ben a helytartótanács első alkalommal iratta össze az ország orvosait, s uralkodói rendeletre csak azok folytathattak gyógyító tevékenységet, akik oklevéllel rendelkeztek. A megyei és városi tisztviselői orvosi (főorvosi) hivatalát csak a promoteáltak tölthették be.

Weszprémi István az elsők között volt, aki külföldi tanulmányútjáról hazatérően vizsgát tett a hazai orvosbizottság előtt tudásáról: „*Ámde mostanában, amióta az áldott uralmú Mária Terézia ül Magyarország kormányrudjánál, állami törvénnyel gondoskodtak arról, hogy ezentúl külföldről hazatérve senki se gyakorolhassa az ország határvonalán belül az orvoslást, míg be nem mutatja az egyetem hivatalos bizonyítványát és meg nem állja helyét a királyi megbízással kirendelt orvosok szigorú vizsgáján. Ekönyv írója volt a legeslegesítő, aki szerencsésen magától engedelmeskedett a Kegyelmes Pozsonyi Helytartótanács ezen 1756. aug. 3-án országsszerzte közzétett rendeletének.*”⁶²

A helytartótanácsi összeírás során derült fény arra, hogy igen sok a külföldről ideáramló, képzettség nélküli, kétes egyén, aki gyógyításból él, sőt nem egyszer meg is gazdagodik e ténykedése során.

A kuruzslók elleni hadjárat nem ért véget a századfordulón sem. Az orvosok számának és tekintélyének gyarapodása lehetővé, sőt szükségessé tette a kitartó és következetes harcot a sarlatánság ellen — e küzdelem eredményeként a képzetlen „gyógyítók” egyre inkább a társadalom alsóbb rétegeibe szorultak, ahol a szükség, a szegénység és a tudatlanság még mindig a javasasszonyt részesítette előnyben.

„*Hogy a polgárok egészsége a családoknak vagy tudatlanságnak tárgyául ne tétessen, rendeltetik az: hogy senki más a rendszerént megpróbált Doktorokon, az Ország, úgy Stabok és Regementek számára apróbb Chyrurgusokon kívül a betegek gyógyításában ne merészellen magát avatni. Az okáért a Vármegye Doktorának a maga megyéjében ezen rendelésre vigyázással kell lenni, hogy valaki alattomos orvoslást ne tegyen.*” — hangzott ez ügyben az 1786-os kormányrendelet.⁶³

Az erélyes intézkedések ellenére a hatóságok sokszor tehetetlennek mutatkoztak; így pl. 1795-ben Csongrád és Csanád vármegye főorvosa, dr. Székér jelentette, hogy egy Pernyész nevű ember veszettség elleni gyógyszerrel árul 12 aranyért. Pernyész nemes ember lévén, a vármegye erélye azonnal megszűnt, így a nemesi cím védelme alatt üzetett a kuruzslás mestersége.⁶⁴

A sarlatánság, a kontár orvoslás elleni harcot a felvilágosult abszolutizmus kezdte meg, megoldani azonban csak a kórházakkal, klinikákkal, képzett és megfelelő számú orvosgárdával rendelkező kor tudta, mely egyúttal lehetővé tette, hogy az orvosi ellátás a társadalom tagjainak ne jelentsen megoldhatatlan anyagi terhet.

⁶² Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Második száz, első rész. Ford. Kövári Aladár. Bp. 1962. 53.

⁶³ Linzbauer i. m. III. köt. 1. rész 973. pont, 246 p. (Tisztviselő Oktatás a Vármegyék Orvos Doctorainak részére) 9. pont, 1786. máj. 16.

⁶⁴ Magyar-Kossa i. m. IV. köt. 201.

„Fájdalom nélkül”. Foghúzás a piactéren (litográfia)

Falusi sebész (Cornelius Dusart rézmetszete)

Zusammenfassung

Ärztemangel, Armut, Aberglaube und Quacksalberei können mit Recht als die „Krankheiten“ des XVIII. Jh.-s genannt werden. Die hygienische Kultur der europäischen Länder, unter ihnen auch jene Ungarns war von sehr niedrigem Niveau. Vor allem bedeutete der Ärztemangel eine unbezwingbare Schwierigkeit — wurde doch in Ungarn erst im J. 1770 mit der Ärztebildung an der Universität begonnen. Kurpfuscher, Quacksalber, hergelaufene Stümper, bestenfalls Barbieri „kurierten“, der Begriff eines Krankenhauses war sozusagen unbekannt unter der Bevölkerung.

Die Dorf- und Meierhofbewohner wurden mit ihren Krankheiten auf sich belassen, von den in Städten wohnenden Ärzten wurden sie nicht nur durch die unpässierbaren Wege abgeschnitten, sondern auch infolge ihres Armuts, Geizes, Mißtrauens und ihrer abergläubischen Weltanschauung, die durch den gelehrten, einen empirisch-rationalistischen Weg beschreitenden Doktor nicht bezwungen werden konnten.

Die aufklärerisch absolutistischen Monarchen der Epoche haben es im Interesse der tributpflichtigen Untertanen als notwendig erachtet das Gesundheitswesen des Landes durch Gesetze, Verordnungen zu regeln: 1754 hat die Statthalterei die Zahl der Ärzte im Land zusammenschreiben lassen, man schrieb vor, daß nur diejenigen, die ein Diplom haben, eine Heiltätigkeit ausüben dürfen. Es war ebenfalls Maria Theresia, die verordnete, daß man in den Kalendern die für Aderlaß, Schröpfen und sonstige „gesundheitliche“ Tätigkeit günstigen Tage nicht mehr anzeigen darf.

Josef II. gab Instruktionen über die unentgeltliche ärztliche Versorgung der Armen heraus. Die Bestrebung, daß man die Heilung der ärmeren Volksschichten an gebildete Chirurgen anvertraue, diente auch der Linderung des Ärztemangels.

Die schlechten gesundheitlichen Verhältnisse des Landes haben aber nicht nur die Herrscher beängstigt, sondern auch die besten unter den ungarischen Ärzten. Die in der Muttersprache verfaßten Bücher versuchten die Zurückgebliebenheit, die Generationen hindurch eingewurzelten Vorurteile zu zerstreuen; ihr Streben zielte auf die Einbürgerung einer gesundheitlichen Kultur von höherem Grad.

Die Studie untersucht im Spiegel der zeitgenössischen Publikationen die Krankenversorgung der einfachen bäuerlichen Bevölkerung, ihr Gesundheitswesen, zeigt jene Vorstellungen auf, mit Hilfe derer man die unhaltbaren Verhältnisse zu verbessern trachtete. So z. B. ging man im Interesse einer besseren Krankenversorgung daran, die Frauen, Priester, ja sogar die Lehrer an einer intensiven Teilnahme in der Heilung zu veranlassen. Unsere Ärzte dachten auch an eine Spitalsgründung: die finanzielle Grundlage dazu wollten sie aus den an die Bettler verteilten Almosen verschaffen.

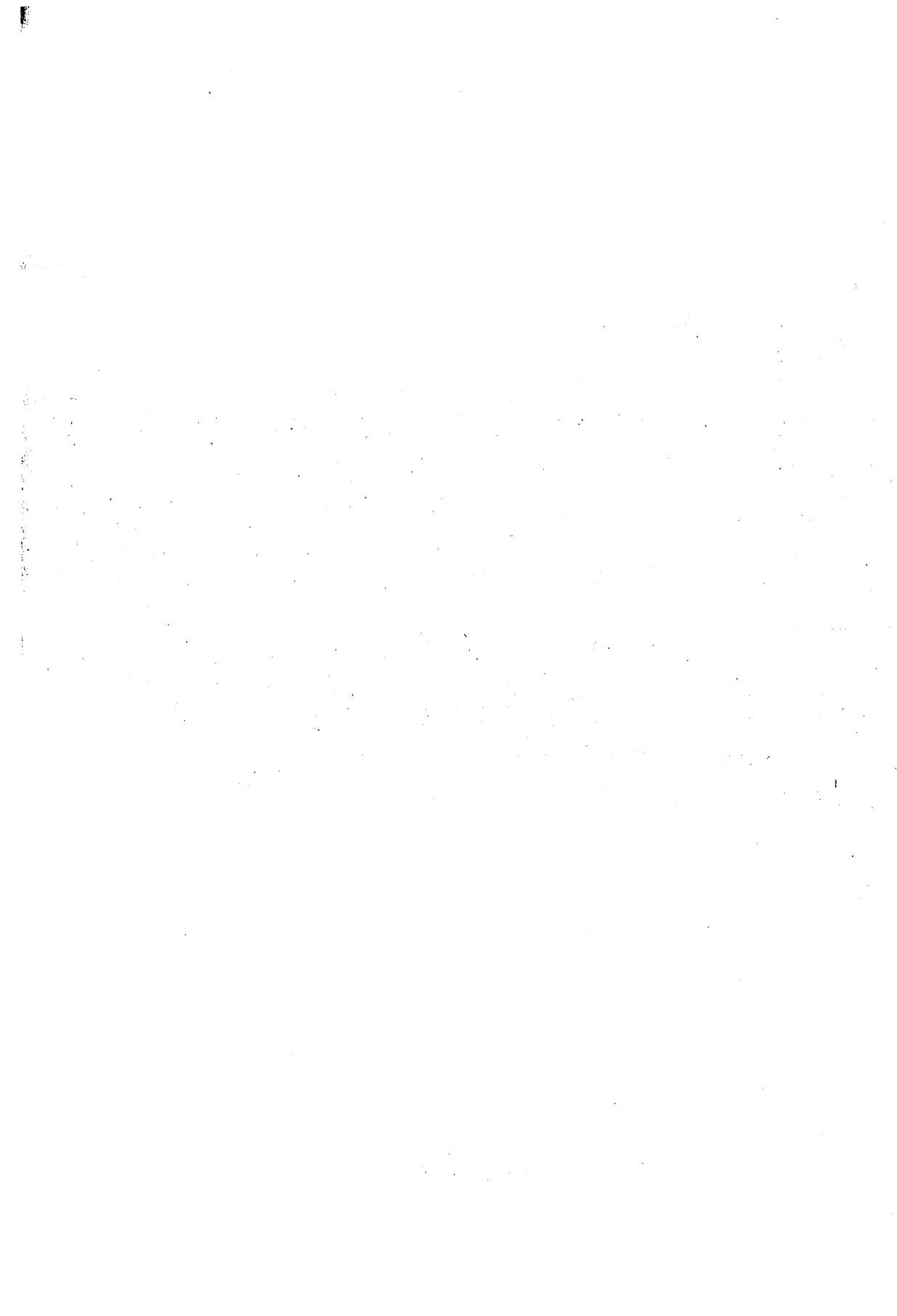
Das Jahrhundert der Aufklärung hat zuerst ein Augenmerk der sozialen Lage des Volkes geschenkt. Mit der Organisierung eines staatlichen Gesundheitsschutzes, durch die Armen- und Waisenfürsorge war man bestrebt der im Namen der Ratio vordringenden humanistischen Idee Geltung zu verschaffen: „*einem jeden ein gleiches Maß an körperlich-geistigen Gütern*“.

Ihre Zielsetzungen wurden in der Tat erst in den späteren Jahrhunderten verwirklicht worden.

I. FRIEDRICH, Mrs., M. A.

Research Fellow

Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
Budapest, Török u. 12. Hungary, H-1023

MAGYAR KUTATÓK A KLASSZIKUS CITOLÓGIA KORSZAKÁBAN

LAMBRECHT MIKLÓS

A „klasszikus citológia” fogalma nem tekinthető hivatalos tudománytörténeti kategóriának. Önkényesen vontam meg homályos kontúrú határát és határoztam meg, amit beletartozónak vélek. Az alkalmazott metodika és az ennek révén megismerhető mikrodimenzió szabja meg azt, hogy kik tartoznak ide.

Természetesen nem nyúlhatok vissza a *mikroszkópia* korai időszakára, a leeuwenhoek-i kíváncsiszkodás korszakára, amikor magyar kutatók ilyenekkel nem is foglalkoztak, talán az egyetlen (porosz születésű) *Paterson Hain János* kivételével. A múlt század közepe felé születtek az első említésre méltó magyar citológusok és hisztológusok.

Az elsők még inkább csak közvetítő-referáló tevékenységet folytattak: Scheut-hauer Gusztáv és Török Aurél; Mihalkovics Géza tan- és kézikönyvíróként szintén referensnek tekinthető. Originális citológusoknak Lenhossék Mihály és Apáthy István bizonyultak, akik azonban a sejt fogalmával mindig szöveti keretek közt foglalkoztak. Id. Entz Géza viszont szinte hivatásosnak mondható protisztológus volt, tehát vizsgálatai tárgyát eleve „egy sejtből” álló lények képezték. Rövid ideig, de igen produktívan mellette dolgozott Francé Rezső, a későbbi Raoul Francé, míg Péterfi Tibor Apáthy nyomdokain haladt. Daday Jenő izomrost-tanulmányai miatt említhető itt. Entz tanítványának számított Abonyi Sándor és saját fia, ifj. Entz Géza is. Ő és az előbbi iskoláktól függetlenül nevelődött Huzella Tivadar már átmenetet képeztek a klasszikus és modern problematika és metodika művelésében egyaránt. Végül Gelei József klasszikus módszerekkel elért eredményeiről kell szólni.

A *fénymikroszkóp* volt mindannyiuk vizsgáló eszköze és csak Péterfi, valamint Huzella lépett tovább új módszerek alkalmazásával, sőt kidolgozásával is. A felsoroltak munkássága nagyrészt citológiai jellegű volt, ezért nem említek másokat, akik inkább hisztológusként alkalmazták a mikroszkópiát.

Többségük orvosi területen kívül dolgozott, bár alapképzettsége — szintén a többségnek — orvosi volt. Munkásságukból itt csak a biológiai vonatkozásokat ismertetem, röviden utalva egyéb tevékenységükre. Együttesük is bizonyítja a *biológia* mint alaptudomány és a külön szakosodott *medicina* egységét.

Elsőként *Scheuthauer Gusztáv* (1832—1894) említendő, aki Rokitanskynál tanult, majd 1874-től budapesti kórboncnok professzor volt. Mestere halála után megírta életrajzát 1879-ben. Bevezetőként vázolta a patológia történeti fejlődését és ennek keretében ismertette a század közepén kibontakozott, nemzetközi méretű „sejtelméleti vitát”. Így közvetítette a hazai közönségnek a lényegesebb citológiai ismereteket. Dolgozatának érdeme, hogy rengeteg művelődéstörténeti adatot tartalmaz, a század-közepe Bács szakmai miliójét személyes benyomásokkal érzékelteti, de nyomasztó hátrány az érthetlenség határát súroló, kerékbe tört magyar nyelvezete (német anyanyelvű lévén). [20]

Lényegében hasonló jellegű, de alaposabb, részletesebb és szakszerűbb volt a majdan antropológus professzor *Török Aurél* (1842—1912) korai szakirodalmi működése. Még kolozsvári professzorként 1876—78 között 3 füzetben foglalta össze az élő anyagra és annak elemi szerveződési formájára, a sejtre vonatkozó ismereteket. Rövid, az ókori görögökig nyúló visszaemlékezés után a reneszánsz anatómiai megújulásán át saját koráig terjed irodalmi beszámolója. Nyomon követi egyes fogalmak és műszavak kialakulását, de helyes érzéssel elveti az akkori magyarosító törekvések egyik torzszavát, a „göröcsöt”, a nemzetközileg elterjedt mikroszkóp helyett. Felismerte történeti áttekintésében, hogy a sejtelmélet kialakulása előtt már érvényesült az a feltevés, amely szerint az állati és növényi szervezet „bizonyos törvényszerűséggel ismétlődő és meghatározott számú elemi alakrészből van összetéve”. [21, 22, 23]

A *Schleiden és Schwann-féle elmélet* sok (főleg Schwann cytoblastema-tana feletti) vitában kikristályosodott végkövetkeztetéseit gazdag irodalmi anyagot (német, angol és francia nyelven) idézve ismertette, *Virchow*, *Köliker* és *Goodsir* állásfoglalásaival együtt, 1861-ig.

Ez a fordulat éve, amikor német nyelvterületen *Max Schultze* („Über Muskelkörperchen und das was man eine Zelle zu nennen habe”), angolul pedig *Lionel Beale* („On the structure of the simple Tissues of the human body”) meghatározták a *sejt fogalmát*, kritériumait; eszerint a sejt *protoplazmával* körülvelt *magból* áll, de elvetették Schwann 3. kritériumát, a *sejthártyát* mint jellemző alkatrészt.¹

A bécsi *Brückét* is idézte 1862-ből („Die Elementarorganismen”), aki a sejtet „elemi szervezet”-nek nevezte el.

Végül *Beale* 1865—70 közötti 3 fontos tanulmányát is részletesen ismertette, az angol bűvár protoplazmára vonatkozó kifejezéseit és feltevéseit foglalva össze. Ilyen, ma is használt szavai: „*elementary part*” = elemi rész, „*living matter*” = *bioplasma* = élő anyag. Maga *Török* is helyesebbnek tartotta a hazai szaknyelv számára az „élő anyag” kifejezés használatát a „protoplasma” helyett, az utóbbi szó más fogalmakra is átvitt értelmezése miatt.

Bár *Török* semmivel se járult hozzá a sejtre és a protoplazmára vonatkozó ismeretek gyarapításához, referátumai a kor ismeretanyagát kritikusan foglalták össze és csak egy idézettel próbálom jellemezni előre látását: „*Föltéve, hogy Beale nézeti valósulást nyernek, a szövettani bűvárlat egy új szakmával fogna gyarapodni, ti. a*

¹ Megjegyzendő, hogy a modern szubmikroszkópos vizsgálatok igazságot szolgáltatnak Schwann-nak, u. i. valamilyen „határhártya”-*membran* minden sejtnak külső rétegeként fellelhető.

bioplasma molecular-physikájával”. Beale zseniális sejtése és Török érzékeny reagálása korunkban igazolódott, amikor a tudományok rendszerében a *biofizika* és a *molekuláris biológia* kialakult.²

Végül külön érdeme Töröknek, hogy nagy táblázatban foglalta össze kora különböző szövettani felosztásait, amelyekből Kölliker 1865-ös *szövetrendszere* máig is érvényesnek bizonyult.

Törökhöz hasonló részletességgel később *Mihalkovics Géza* (1844—1899) foglalta össze monografikus tankönyveiben a rohamosan bővülő sejtteni ismereteket 1881- és 1898-ban [15, 16] etimológiai részleteket és rendkívül gazdag irodalmi forrásanyagot nyújtva.

Lenhossék Mihály (1863—1937) már szinte kortársunknak számít, míg a vele egy évben született *Apáthy István* (1863—1922) korábban meghalván inkább vált történeti érdekességű emlékké. Lenhossék kortárszerűségét és az ezzel járható korszerűségét a *neurontan* máig ható érvényessége magyarázza, amelynek kiépítésében társalapító szerepe van. Citológiára korlátozódó kutatással nem foglalkozott, bár maga a neuron sejtteni fogalom. Ennek értelme és jelentősége csak szöveti kötelékben mutatkozik, így mellőzhető ismertetése. Az mégis megemlítené, hogy a Nissl-féle szemcséket thioninnal festve (1895), tarka foltos rajzolatot kapott az idegsejt plazmájában, és ezért *tigroidnak* nevezte el (1896). Lenhossék általános szövettani tankönyve 1922-ben [14], az akkori modern ismereteket és problémákat foglalta össze, sajnos még mindig csak rajzos dokumentációval és irodalmi utalások nélkül.

Apáthy István orvosból lett zoológus professzor. Zseniális, de extravagáns egyéniség volt. Zsenialitása *problémameglátásban* és új módszerek kidolgozásában nyilvánult meg. Extravaganciája vitatkozó, heves természetében, amely külön utakat tört magának. Az egyéniségre ugyan jellemző a külön úton járás, de Apáthynál ez néha zsákutcába vezetett. Így szembenállása a neurontannal vagy a származástanban a „létért való küzdelem” darwini elve helyett inkább a „kölcsonös segítség” megható, de sokkal kevésbé érvényesülő krapotkini elvének hangoztatása. Szinte elméletileg megalapozott hazafisága viszont a mának példát mutató, áldozatot vállaló következetes magatartásra vallott.

A témát illetően, a citológiában oktatóként hirdetett különös nézeteket. Amikor Entz Géza utóda lett a kolozsvári egyetem zoológiai tanszékén, 1890—92 közt megjelent előadássorozatában külön foglalkozott a sejtfogalommal és a 80-as években felismert sejtosztódási jelenségekkel, főleg *W. Flemming* nyomán. A már akkor meghatározott és ma is érvényes magoszlási stádiumokat pontosan ismertetve furcsa konklúziót vont le. Még érdekesnek tekinthető az a kijelentése, amely a magot „elektromotorikus erők székhelyének” tartja. De nem feltétlenül hiszi el *Weismann* nézetét, amely a magot tekinti a sejt faji tulajdonságai hordozójának. Végül is szerinte „a mag inkább a nyugvó sejtnél és nem a szaporodásnak fontos szerve”. Az ide vágó 4 tanulmány [2—5.] történeti anyaga Törökhöz és Mihalkovicsához viszonyítva szegényes. Meglepő viszont, hogy már 1892-ben használta az *ingerület* kifejezést, ami —

² Török 1876-ban utalt a Molecular-physikára, mint a jövőben kialakuló új szakmára [21: 41. p]. Érdemes megemlíteni, hogy *Balogh Kálmán* „Általános Kőr- és Kórjelzéstan” c. könyvében (Pest, VII. p.) már 1865-ben használta a „Molecularphysik” kifejezést, mint a „parányok természetét”.

szövege szerint — a plazma ingerfelvevő pontján jön létre. Ez egyben a „receptor”-fogalom megsejtését és körülírását jelenti. A neurofiziológia történetének érdekes kérdése lehet, hogy mikor vezették be a magyar nyelvű szakirodalomban az „ingerület” szót mint műszót és fogalmat.

Apáthy hírnevét megalapozó *neurofibrilla*-kutatása szintén az idegszövet alkatrészeire vonatkozik, így itt bővebb tárgyalása nem szükséges. Csupán negatív értékeléssel természetesen nem lehet Apáthy jelentőségét méltatni, de adott témakörömben ez nem is tartozik. Élete tragédiája, hogy legtöbb műve torzó maradt.

Entz Géza sen. (1842—1919) személyéhez érve végre egy igazi protisztológussal, vagyis citológussal foglalkozhatunk. Pesten végezte orvosi tanulmányait, de utána zoológusként dolgozott és 31 évesen lett Kolozsvárt professzor, később Budapesten. Szakmai munkássága nagyrészt a protistákra, az ő mesterszavával: a *véglényekre* korlátozódott és csak oktatói, valamint nagysikerű tudománynépszerűsítő tevékenysége során foglalkozott magasabbrendű állatcsoportokkal is. Elméleti téren a származástant darwinista, később inkább lamarckista felfogásban értelmezte. 1876-ban Kolozsvárt előadott felfedezése [25], már citológus-mivoltának megnyilvánulása volt. Felismerte ugyanis, hogy a protistákban és az alsóbbrendű metazoákban látható zöld testecskék nem csupán festéktestek, hanem egysejtű moszatok, amelyek a nagytestű protozoonnal, vagy más gazdaállattal — kifejezése szerint — *consortialis* („házas”) viszonyban élnek, egymás életműködéseit kiegészítve. Magasabb rendű lények hasonló kötelékét nevezte el *de Bary* strassburgi német orvos-botanikus és mikológus *szimbiózis*nak, vagyis *együttélés*nek 1879-ben. Az Entz-féle észleléshez hasonlót közölt 1881-ben Karl Brandt német zoológus és a magyar nyelvű közlés nem-ismertében a nemzetközi irodalomban természetesen ez terjedt el. [24.] Entz már 1882-ben — prioritása érdekében — németül is közzé tette eredményeit, a jelenséget azonban még mindig csak „*Consortialverhältnis*”-nek nevezve. [26, 27.]

Az élet alapproblémáit a protoplazma tulajdonságaival kapcsolatban tárgyalta, és így e területen is citológusként gondolkozott. Számos állatfaj-meghatározása mellett élete fő témája a protoplazma alapszerkezetére vonatkozó kutatás volt. Rengeteg megfigyeléséből, művészi kivitelezésű rajzdokumentációjából sajnos csak keveset közzétett. A probléma megoldatlanságának érzése tarthatta vissza az elvárhatóan bővebb beszámolótól.

Problémája a következő volt: az 1861-től többszörösen definiált protoplazmáról és annak *sejtje* *organizált formájáról* kezdettől fogva feltételezték, hogy a sejt nál kisebb *alapegységekből* épül fel.³ E plazmaegységek azonban a korabeli *láthatóság* határán túl esvén, a biológusok változatos feltevéseket fogalmaztak meg ezen egységek morfológiai *megjeleníthetőségéről* és funkcióiról. Számos ismert biológus foglalkozott e feladattal: Nägeli, Frommann, Heitzmann, Leydig, Flemming, Altmann, Bütschli, Schultze, Beale, később Verworn, stb. Többségük *metastruktúrás egységeket* tételezett fel, vagyis eleve nem látható méretű szerves molekulákat, amelyek csoportosulásából, ma azt mondanánk: *szerveződéséből* állna össze a mikroszkóppal látható, homogénnek tűnő

³ Ennek a múlt században sokat vitatott problematikának története még bővebb feldolgozást érdemel. I. előzetes közl. Lambrecht M.: „A protoplazma szerkezeti egységeire vonatkozó hipotézisekről”. Orv. Hetilap, Horus 1975. 116, 1776—1781. pp.

sejtplazma és benne a sejtorganellumok. A „mikrostruktúra” nézeteket vallók a láthatóság alsó határán formálódott szemcsékben, fonalacskákbán, vagy éppen a plazma habos szerkezetében vélték meglátni az alapegységeket. Ezeknek változatos neveket adtak: micella, tagma, biogen... stb.

Mindezek a fogalmak Entz korában ismertek voltak és az is — inkább sejtésszerűen —, hogy a láthatóvá tett alkatrészek részben műterméknek tekinthetők.⁴ Entz az általa tapasztalt, sejten belüli finom szerkezetet sokáig össze is egyeztette az itt felsorolt tényezőkkel.

Egyik nevezetes vizsgálati objektumának: a csillangós infusoriumok közé tartozó Vorticella=harangállatocska mozgást végző organellumának elemzésekor azonban olyan finom szerkezeti elemeket ismert fel, amelyeket már nem tudott azonosítani az előbb felsorolt, részben hipotetikus egységekkel. Ezzel az egysejtű állatkával már sokan foglalkoztak és *contractilis*, vagyis összehúzódni képes rostszerű képleteit *Haeckel myophanrost*-nak (vagyis „izomnak látszó”-nak), *Bütschli* pedig *myonemá*-nak (izomszálacskáknak) nevezte. E szerkezeti alkatrészek helye a mikroszkópikus lény sejttetének külső rétege: a *kéregplazma* = *ektoplazma*. Entz ezt a réteget vizsgálta (sajnos legtöbbször meg nem nevezett mértékű nagyítással) és részben az addig ismert myonemákat, részben azok mellett még le nem írt képleteket látott meg. Az egyik típust „*caryophan*”-nak nevezte (karyon: mag, faino: látszó), azaz sejtmagnak látszó alkatrésznek. A sejt felszíni rétegében sok kariofán lenne és mindegyikhez kis plazmaterület tartozik, amelynek szélén apró sejtekhez hasonló gömböcskeszerű képleteket is látott. Ezeknek a „*cytophan*” nevet adta (kytos: sejt, faino: látszó), vagyis „sejtnak látszó”-nak. A gömböcskéknak is lenne finomabb szerkezete: „spirális csavartalakba szedett fonál” hyalinszerű alanyanyagba ágyazva. A citofának egy része a kéregplazma alatt a sejt belső részében: a *bélplazmában* = *entoplazmában* is látható.

Természetesen megpróbálta funkcionálisan is értelmezni a mikromorfológiai elemeket és feltételezhetőnek tartotta, hogy közülük van a harangállat mozgását végző organellák összehúzódásához, ill. elengedett rugóhoz hasonló lökészerű megnyúlásához. A kéregplazma myonémái összefutnak a perdülő mozgást végző kocsanyszinegben, amelyben Entz, részben irodalmi adatok alapján is, háromféle fonaltípust különböztetett meg: *spasmonemát*, *spironemát* és *axonemát*.

Akadémiai székfoglalójában 1891-ben [8.] összefoglalva a protisták mozgását végző szerkezeti elemekre vonatkozó ismereteket, először említette a citofánokat és ma is korszerű megfogalmazásban tűzte ki a célt: „A szerkezeti részletek ismeretének, bármily érdekesek is azok, végre is csak annyiban van igazi értéke, a mennyiben a kiértékelte morfológiai részletek a physiologiai működés megértését lehetővé teszik”. Az egységes *morfofunctio* mai értelmezési követelményét tökéletesen kielégítő megfogalmazás. A továbbiakban élettani szempontból latolgatta, hogy milyen erő (izomerő, vagy rugalmassági erő) hozza létre ezen rugalmas elemek összehúzódását, majd rugószerű kilökődését.

Másik idevágó dolgozata „A protoplazma szerkezete” [9.]. Ebben saját tapasza-

⁴ A „láthatóvá tétel” technikai nehézségeivel szorosan összefügg a kimutatathatóság és az azonoság-bizonyíthatóság ismeretelméleti problematikája, pl. *Nissl aequivalentia*-elve. Az idevágó morfológiai téma történeti fejlődése szintén külön feldolgozást igényel.

lataira alig utal, inkább az ide vonatkozó irodalmat és hipotéziseket foglalta össze. Jellemző, hogy idézi Fayod francia botanikus 1 évvel előbb megjelent feltevését [28.], amely szerint a plazma általa *spiropart*-oknak nevezett (vagyis csavart fonalakat képző) egységeket tartalmazna. Saját hasonló észleléséről itt hallgatott. Érdekes, hogy az élő anyag egyes képződményeinek *spirális szerkezetét* egyre többen ismerték fel akkoriban.

Entz Géza élete végéig folytatta finom szerkezeti kutatásait, de leírt képleteiről többet nem közölt. Magyarázatot ad erre egy kijelentése élete utolsó évéből, amelyet Dudich Endre idézett Enztről tartott centenáris emlékbeszédében [7.]: „*amíg lett volna erőm a protoplazma szerkezetét megírnom, nem voltam vele tisztában, most, azt hiszem, tudom milyen az, s most nincsen már hozzá erőm.*”

Több tanítványa is foglalkozott hasonló szerkezeti elemekkel. Így említeni kell *Dayad Jenőt* (1855—1920), aki Kolozsvárt végzett, később a Műegyetem akkor még működő állattani tanszékén volt professzor. Inkább rendszertani jellegű munkássága során főleg a rákfélékkel foglalkozott, de éppen a „kagylósrákok harántcsíktolt izomrostjainak finomabb szerkezetét” is elemezte [6.]. Úgy látszik, polarizációs optikát is használt és az izomrostokban ő is észrevett spirális szerkezetet. Hasznosnak tartotta a rákok izomműködésének értelmezéséhez a Vorticellinák kocsányának összerpődülését és kipattanását analógiaképpen felhasználni, Entz nyomán; ma azt mondanánk, modellnek tekinteni.

Közvetlen Entz-tanítvány volt Francé Rezső is (1874—1943), akit később Raoul Francé-ként jobban ismertek. Manapság alig emlegetik, az elítélő kritikák óta szinte nem illik róla beszélni. A helyes magatartás vele kapcsolatban — úgy vélem — az, ha elkülönítjük a múlt századvég egzakt szakemberének induló Francé Rezsőt a későbbi, neovitalista filozófiát hirdető Raoul Francé-tól. Bár e téren is, *harmoniót* kereső és feltáró irodalmi munkássága során nem ártott senkinek, ignorabimust boldogan hirdető miszticizmusa haragos kritikák nélkül is feledésbe merül.

A monarchia tisztviselőcsaládja fiaként Bécsben született, de Budapesten tanult Entz Géza és Bíró Lajos mellett. 1892-ben 18 évesen közölte első dolgozatát, amely már a finom szerkezet alapos és kritikus ismeretéről tanúskodott, gazdag irodalmi bázisra támaszkodva [11.]. A Scenedesmus nevű algafeleség mikromorfológiáját elemelve Entz cytophanájához és Fayod spirospartjához hasonló képleteket észlelt, valamint regisztrálta, hogy a moszat kloroforjának, vagyis festékes testének szerkezete spirális alakú.

Néhány év múlva egy másik egysejtű növényi lény, a Chlorogonium szintestéinek finom szerkezetét írta le [12.]. Más, az állat-és növényvilág határán álló mikroorganizmusokról inkább rendszertani, fajmeghatározó dolgozatokat közölt. Jóval később az *edafonelmélet* néven ismert, termőföld-mikrobiológiának egyik úttörőjévé vált. Már népszerűsítő íróként hangoztatta a *biotechnika* elveit, amelyek a formagazdag élővilág szerkezeti tulajdonságaiban rejlő, technikailag értékesíthető mintákra mutattak. Ezt az irányzatot ma — egzaktabb formába öntve — *bionikának* hívják.

Máig sem ismeretes, hogy századunk elején miért hagyta abba a szakszerű laboratóriumi munkát és Münchenbe szerződve biofilozófiai íróként játszotta el szakmai tekintélyét. További, kétségtelenül nagy népszerűségnek örvendett írói tevékenysége itt minket nem foglalkoztathat.

Abonyi Sándor (1881–1930) zoológus itt azért érdemel figyelmet, mert Entz G. tanítványaként örökségnek tekintette a citofán formára vonatkozó Entz-féle eredményeket. 1925-ben megpróbálta erre felhívni a szakkörök figyelmét [1.]. Részben Entz régi készítményeit és néhány rajzát használta fel, de frissen reprodukált készítményekben is sikerült citofánjelenséget találni és ezekről mikrofotogramokat készíteni. Ez a dokumentáció nagy előrelépésnek számított az elődök rajzillusztrációihoz képest. Kezdeményezése — sajnos — közönybe fulladt és a hagyaték — tudtommal — ma is feldolgozatlan, bár ma már tényleg csak historikus érték.

Péterfi Tibor (1883–1953) alakja — több mint 50 éve külföldre kerülve és itthon elfelejtve — túlságosan a történelmi múltba merült. Kolozsvárt tanult, később — távolról is — lelkes Apáthy-tanítványként Budapesten dolgozott, majd 1920-tól a weimari Németországban, végül Törökországban. Hisztológusként inkább a neurofibrillák jelentőségét kiemelő *continuitastan*hoz vonzódott, mint Lenhossék neuron-tanához, de 1909–11 közt megjelent három szövettani könyvében tárgyilagosan ismertette az ellentétes nézeteket. [17, 18, 19.]. Németországban biológiai referáló folyóiratokat szerkesztett [32, 33.], és konstruált egy *mikromanipulátort*, amely neki a citológia történetében is helyet biztosít. [34.]

A magyar tudománytörténetben jelenleg 5. generációban is tudományt művelő Entz-család másik jelentős tagja *E. Géza jun.* (1875–1943). Zoológia, majd ált. élettan professzorként és a Tihanyi Biológiai Intézet igazgatójaként önmagát „simplex Naturae observator”-nak vallotta. Egyszerű megfigyelőnél sokkal többet tett ökológiai tanulmányai során, amelyek a Balaton természetes életjelenségei leírása mellett a ma környezetvédelemnek nevezett irányba mutattak. Lehet, hogy apai örökségként, de ő is intenzíven foglalkozott a protozoonokkal és azokon jól tanulmányozható protoplazma-tulajdonságokkal. Témái közé tartozott a *contractibilitas* — differenciált fibrillaris apparatus nélkül is, továbbá mechanikus ill. ozmotikus tényezők alkalmazásával vacuolisatio előállítása és természetesen a *spiralisatio* jelensége. 1938-ban már utalhatott [10.] mások észlelésére per analogiam, amely szerint a kromoszómák, továbbá egyes fehérjemolekulák spirális szerkezetűnek bizonyultak.⁵

Huzella Tivadar (1886–1951) anatómus, később hisztológus professzor egyénisége Apáthyhoz hasonlóan szintén sok vitát váltott ki, főleg utólagos értékelésében. Túlzottan szigorú bírálóinak fő érve az ő holistikus felfogása volt, de ennek tárgyalása nem tartozik a témához. Sokkal lényegesebbek *mikromorfológiai* eredményei, amelyek alapján az 1928-ban megalapított Nemzetközi Sejtkutató Társaság első elnöke lett. Ezek az eredmények a sejtközi állományra vonatkoztak. Főleg az argirofil rácsrostokkal foglalkozott, amelyek összességét *rendszer szerűen* értékelte és lényeges tulajdonságuknak tartotta az „*elastomotoros mikromechanizmust*”. Ez a rugalmas rostrendszer befolyásolná — véleménye szerint — az általa átszőtt szervek funkcionális megnyilvánulásait. Kísérletileg és szövettényészetben kimutatta, mikrokinema-

⁵ A probléma modernségét mutatja, hogy azokban az években *Astbury* kimutatta Röntgen-diffractio módszerrel a nukleoproteid molekulák szerkezetének periodicitását, *Pauling* és *Corey* a fehérjék *alfa-helix modelljét*, később pedig *Watson* és *Crick* a nukleinsav *kettős spirális szerkezetét* bizonyította be. Az a tény, hogy évtizedekre visszamenően különböző kutatók különféle spiralizációs jelenségeket mutattak ki, nem jelent azonos vizsgálati szubsztrátumokat, de a közös jelenségben rejlő feltűnő érdekességet igen.

tográfiaival regisztrálva, e rostrendszer szerepét a rákos infiltráció alapfolyamatában és e téma felvetésével az orvostudomány aktuális problémáival tartott szoros kapcsolatát bizonyította. Tematikája a tágabb értelmű *plazmológia* művelését jelentette, bár meglepő módon az intercelluláris állományt holt anyagnak tekintette, kolloidikai és biokémiai tények ismeretében is. [30.]

Végül *Gelei József* (1885—1952) szegedi zoológus professzor citológiai eredményeit kell ismertetni. Egyik észlelése szerint [29.] a sejtoszlásban tapasztalható a kromoszómák hosszanti párosodása. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni egy irodalmi tényre: a ma *meiosis*-nak nevezett redukciós sejtoszlás egyik fázisát *Moore* amerikai zoológus leírta gaméták conjugatiojával kapcsolatban 1896-ban és ezt a jelenséget *synapsis*-nak nevezte el [31.] Ez megfelel a Geleitől később leírt jelenségnek. Érdekes, hogy *Moore* után 1 évvel *Sherrington* angol fiziológus a neuronok egymáshoz kapcsolódását szintén *synapsis*-nak nevezte [35.].

Gelei sokat tanulmányozta a véglények ingerlékenységi életjelenségeinek organelumait. Így leírta a *subpellicularis neuroid rácsrendszert*, amely a kéregplazma alatt helyezkedik el. A felszíni csillók receptorait összekötő finom rostokat *neuronema-rendszernek* nevezte és ennek feladatát a sejtműködés koordinációs egységének biztosításában látta [13.].

*

Felsorolásom végén érdemes összefoglalóan jellemezni az alkalmazott módszereket. Sajnálatos, hogy a régi eredményközlésekben nem tartották fontosnak a technikai adatok megadását, így a mikroszkóp típust, a nagyítási fokot. Meglepő, hogy a századforduló körüli kutatók nem használták fel az újabb technikai vívmányokat, így a polarizációs mikroszkópiát, *Zsigmondy* ultramikroszkópiát, amellyel pedig a plazma kolloidális állapotát lehetett volna tanulmányozni.

A hisztológiai anyaggal foglalkozók mint *Lenhossék* és *Ápáthy*, a már kidolgozott fixálási, beágyazási előkészítés után készült festett metszeteket vizsgáltak, tehát eleve holt struktúrát. A protisztológusok viszont főleg *natív*, tehát élő készítményeket, esetleg beszárítottakat néztek; ritkán kezelték ezeket kémiai anyagokkal.

Vitatható — nem csak mai szemmel — a régi szerzők illusztrációs anyaga. Általában rajzokat közöltek, amelyek ugyan sokszor művészileg szépek voltak, de a reális kép visszaadása szempontjából szubjektívek és pontatlanok, bár alkalmasak a fontosabb részletek kiemelt ábrázolására. Mindez azért kifogásolható, mert a múlt század második felében a *mikrofotografálás*nak már utat törtek, többek közt *Gruby Dávid*, a Párizsba szakadt magyar mikológus és gyakorló orvos, valamint *Gerlach*, a német neurohisztológus.⁶ 1880 körül *R. Koch*, a bakteriológia egyik alapvetője is próbálkozott a mikrobák fotografálásával. Később *Huzella* az első kezdeményezők között alkalmazta a *mikrokinematográfiát*, így a szövettényeszetek eseményeit kronológiusan rögzítette.

Röviden fel kell sorolni mindazokat, akiknek ugyan van közükhöz a citológiai kutatás-

⁶ *Gerlach, J. von*: Die Photographie, als Hilfsmethode der Mikrosk. Untersuchung.-Leipzig 1863.

hoz, mégis — a tudománytörténet más fejezetébe jobban illeszthetők lévén — nem tértem ki munkásságuk részletes ismertetésére. Így kimaradtak a botanikusok (Francé kivételével), továbbá: *Tellyesniczky Kálmán* (1868—1932) anatómus professzor, aki új rögzítő eljárást vezetett be a histotechnikába, és ezzel a fixált sejtsztruktúra vizsgálatát előmozdította. Ő egyébként művészeti anatómiai tankönyvével vált ismertté. *Schaffer Károly* (1864—1934) neurológus professzor fiatalkori műve (1897) az idegsejtről és idegszövetről a legfrissebb adatok monografikus összefoglalója a neurotan kihangsúlyozásával. Hiányossága, hogy csak rajzolatot közölt, viszont úgy szólván semmi irodalmat. *Krompacher Ödön* (1870—1926) pathológus professzor a bazalsejtes rák (carcinoma basocellulare) felismerésével és pontos histogenetikai definiálásával világirodalmi adattá vált. Bár témáját természetszerűleg szöveti kötelékben tárgyalta, megfigyelései a sejt — akkor felismerhető — finom szerkezetére támaszkodtak. *Thanhoffer Lajos* (1843—1909) szövettan-professzor főleg metodikai munkássága miatt érdemel itt említést. Külön monográfiában ismertette a mikroszkópot mint optikai eszközt, és Apáthyt megelőzve vaskos kötetben foglalta össze a szövetek és szervek histotechnikai módszereit, számos alkalommal hivatkozva saját és munkatársai eljárásaira. Ebben még a drogok mikrográfiai vizsgálatát is részletesen tárgyalta. Specialis tanulmányai az ideg- és izomszövet szerkezetét próbálták sokszor új megvilágításba helyezni. Emiatt ő, valamint Apáthy és Lenhossék, később Gelei J. a neurohistológia hazai történetében külön fejezetet érdemel.

*

Felsorolásomba azokat a természetbúvárokat válogattam össze, akik a már definiált klasszikus citológiában valami újat alkottak, főleg a sejtstruktúrára vonatkozóan, valamint azokat, akik koruk citológiai-plazmológiai ismereteit összefoglalták. Munkásságukból csak az ide vágó tevékenységet ismertettem. Munkájuk ma már nagyrészt történeti jelentőségű. Az további feladat, hogy a modern eredmények kialakulását is vizsgálat tárgyává tegyük. Korunk ismeretanyaga e területen is lenyűgöző mértékben növekedett, nemcsak mennyiségileg, de a *finom-szerkezet* minőségi megismerésében is. Ezek tudatában a felsorolt kutatók eredményei és véleményei természetszerűleg túlhaladottá váltak. De nem felejtethjük el, hogy a mai eredmények alkotói közvetlenül vagy közvetve még tőlük tanultak, az úttörőktől. Az ő munkájuk ismerete is a *tudományos megismerés evolúcióját* demonstrálja.

IRODALOM

1. Abonyi Sándor: Az Entz-féle cythophanokról. *Állattani Közl.* 1925, XXII. köt., 18—35.
2. Apáthy István: Bevezetés a rendszeres állattanba. *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* (a továbbiakban: *Ért. EME OTI*) 1890, XIII. köt., 1—14.
3. Apáthy István: Az egysejtű állatok a többsejtűek szempontjából. II. fejezet: A szervezett sejt és életműködései. (A karyokinesis elmélete.) *Ért. EME OTI* 1891, XIII. köt., 93—114.
4. Apáthy István: Az egysejtű állatok a többsejtűek szempontjából. III. fejezet: Egy sejt, mint szervezett állatindividuum. *Ért. EME OTI* 1891, XIII. köt., 223—254.

5. Apáthy István: Az egysejtű állatok a többsejtűek szempontjából. IV. fejezet: Az egysejtű szervezetek életfolyama. *Ért. EME OTI* 1892, XIV. köt., 1—46.
6. Daday Jenő: *A kagylósrákok harántcsíkos izomrostjainak finomabb szerkezete*. Bp. 1894. (MTA III. oszt. XXIII. köt. 8. sz. 1893.)
7. Dudich Endre: Id. Entz Géza emlékezete születésének százéves évfordulója alkalmából. *Állattani Közl.* 1942, XXXIX. köt., 113—124.
8. Id. Entz Géza: *A Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemei*. Bp. 1891. (MTA III. oszt. XXI. köt. 3. sz. 1—44.)
9. Id. Entz Géza: A protoplazma szerkezete. *Term. tud. Közl.* Pótfüzet 1892, 24. köt., 210—223.
10. Ifj. Entz Géza: A protoplazma néhány tulajdonságáról. *MTA Mat. és Term. tud. Ért.* 1938, LVII. köt., 320—338.
11. Francé Rezső: Adatok a Scenedesmus morphológiájához. *Természettudományi Füzetek* 1892, XV. köt., 3. rész, 63—83.
12. Francé Rezső: A Chlorogonium-félék szerkezete. *Természettudományi Füzetek* 1897, XX. köt., 222—247.
13. Gelei József: Állati tökéletesség a véglény fokán. *Állattani Közl.* 1940, XXXVII. köt., 109—130.
14. Lenhossék Mihály: *A sejt és a szövetek*. Az általános szövettan vázlata. 2. kiad. Bp. 1922.
15. Mihalkovics Géza: *Általános boncztan*. Bp. 1881.
16. Mihalkovics Géza: *Az ember anatómiája és szövettana*. Első rész: Általános szövettan és Mozgásszervek anatómiája. Bp. 1898.
17. Péterfi Tibor: *Szövettan*. Bp. 1909. (Tudományos zsebkönyvtár).
18. Péterfi Tibor: *Idegrendszer szövettana*. Bp. 1911.
19. Péterfi Tibor: *Szövettan (Histologia)*. Bp. 1911.
20. Scheuthauer Gusztáv (szerk.): *Rokitansky*, adat tudományos működése és jellemének méltatásához, egyszersmind a körboncztan történetéhez. Bp. 1879.
21. Török Aurél: *Az állati szervezetnek élő alapegységei*. Tanulmány az állati sejtelmélet fölött. Kolozsvár, 1876.
22. Török Aurél: Szövetátalakulások a Siredon pisciformis sejtjeiben. Adat az állati szervezet szövetfejlődéséhez. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évk.* Kolozsvár 1877, 2. köt., 145—172.
23. Török Aurél: Az élő állomány (Bioplasma). I. rész: Az élő állomány eszméjének fejlődéstörténete. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évk.* Kolozsvár 1878, 399—432.
24. Brandt, K.: Über das Zusammenleben von Algen und Tieren. *Biolog. Centralblatt* 1881. dec. 15. 1: 524—7.
25. Id. Entz Géza: Az alsóbbrendű állatokban előforduló levélzöldtestecskék természetéről. *Ért. a Kolozsvári Orv.-természettudományi Társ. szaküléséről* 1. köt. 1876.
26. Id. Entz Géza: Über die Natur der „Chlorophyllkörpechen“ niederer Tiere. *Biolog. Centralblatt* 1882. jan. 20. 1: 646—50.
27. Id. Entz Géza: Über das Consortialverhältnis von Algen und Tieren. *Uo.* 1882. 2: 451—64.
28. Fayod: Structure du Protoplasma vivant. *Rev. gen. de Botanique*. 3. kötet. 1891.
29. Gelei József: A Chromosomák hosszanti párosodása és e folyamat örökléstanai jelentősége. *MTA Mat.-Természettudományi Oszt. Közl.* 1920. 34. köt. 1—253.
30. Huzella Tivadar: *A sejtközösség szerkezete az intercellularis elmélet és kórtan megvilágításában*. Bp., 1942. 233. (Ue. németül Jena, 1941.)
31. Moore, J. E. S.: On the Structural Changes in the Reproduction Cells during the Spermatogenesis of Elasmobranchs. *Quart. Journ. of microsc. Science* 1896. XXXVIII.
32. Péterfi, T. (szerk.): *Jahresbericht wissenschaftliche Biologie* 1931—1933.

33. Péterfi, T. (szerk. P. Ronával): *Jahresbericht Physiologie und experimentelle Pharmakologie* 1931.
34. Péterfi, T.: *Mikrurgische Methodik. Hdb. d. biologischen Arbeitsmethodik.* 1924.
35. Scherrington, C. S.: *The central nervous system and its instruments. A Text Book of Physiology.* London, 1897.

Summary

The present study gives a survey of Hungarian morphologists who, from the 1870s on, pursued cytological research as well. Their belonging to „classical cytology” is determined by the methodology they used and by the microdimension it revealed. Most of the scientists mentioned below worked with the light microscope, the degree of enlargement not exceeding 2000.

Some authors like Gusztáv *Scheuthauer* (1832—1894), Aurél *Török* (1842—1912), Géza *Mihalkovics* (1844—1899), though not showing original results in the field of cytology, had a merit in interpreting European cytological literature, contributing this way to the competency of medical and biological knowledge of Hungarian scientists.

Mihály *Lenhossék* (1863—1937) and István *Apáthy* (1863—1922) have a name in neurohistology, Lenhossék's work was important in the formation of the neuron-concept.

Géza *Entz*, sen. (1842—1919) was professor of zoology with an MD, and his field being protistology, beside the description of species, his main interest lay in the then basic problem of cytology. Unities smaller than a cell were searched for in the basic structure of the protoplasm all over the world. Several hypotheses were conceived about unities of *metastructure* (assumed to be invisible) and unities of *microstructure* (just visible), such as *micella*, *tagma*, *biogen*. On the examination of the moving organellum of the *Vorticella infusorium* (1891), *Entz* thought to recognize an elementary unity of *spiral structure* called *cytophan* (that seems to be a cell). He did not find his results sufficient for a final theoretical definition so his hypothesis fell into oblivion. His other, more lasting perception dates from his youth, when a professor at Kolozsvár (Cluj). In 1876 he discovered the *symbiosis* of ship (*Consortialverhältnis*). The term symbiosis was made by the German biologist *de Bary* in 1879.

Géza *Entz*, sen. founded a school of cytology, too, of which Jenő *Daday* (1855—1920), Rezső *Francé* (1874—1943), who later became a vitalist philosophical writer as Raoul Francé, Sándor *Abonyi* (1881—1930), and his own son Géza *Entz*, jr. (1875—1943) got to be famous.

Tibor *Péterfi*'s (1883—1953) work in cytology proved lasting methodically by his constructing a type of micromanipulator, later he was known as the editor of biological abstracting journals.

Tivadar *Huzella*'s (1886—1951) researches in cytology concerned the „*intercellular substance*” (*Zwischenzellige Substanz*) and he called the system of argyrophil fibres functionally „*elastomotoric micromechanism*”. Finally, József *Gelei* (1885—1952) dealt with the organella of protozoan irritability and described the *subpellicular neuroid grid system*.

The author considers the methodology and also the illustrations of the above mentioned scientists. Their importance is mainly historical, but they demonstrate the historical development of *morphological cognition*.

M. LAMBRECHT, Dr. med., Pathologist
Budapest, Népköztársaság útja 46. Hungary, H-1061

AZ 1739-ES PESTISJÁRVÁNY „RÁCZ” ÁLDOZATAI HAJDÚBÖSZÖRMÉNYBEN

SASVÁRI LÁSZLÓ

A Hajdúkerület egykori székhelyének, Hajdúböszörménynek egészségügyi múltját kutatva dr. Kövér Sándor városi tisztiorvos rábukkant arra a korabeli jelentésre, mely az 1739-es pestisjárvány böszörményi áldozatainak a statisztikáját tartalmazza. Ezen irat orvostörténeti adatai mellett a város lakosságának etnikai összetételéről is képet ad.

A pestis 1739-ben 1672 halálos áldozatot követelt Hajdúböszörmény lakosságából. A kimutatás részletezése szerint: 1410 magyar, 205 „rác” és 57 cigány. A rácok és a cigányok azonban csak havi összegzésben szerepelnek szám szerint, míg a magyarok név és életkor szerint is.¹

*

Zsigmond császár 1411-ben Lazarevics István rác despotának (szerb fejedelemnek) adja a debreceni uradalmat, a birtokok között szerepel Böszörmény és Vidmonostora. (Utóbbi később Vid néven a böszörményi határ része, ma Hajdúvid község.). 1426-ban Lazarevics unokaöccse, Brankovics György szerb fejedelem kapja meg a birtokokat.² A történészek körében máig is vitatott, hogy Lazarevics, illetve Brankovics telepítettek-e Böszörmény vidékére szerb nemzetiségű jobbágyokat.³

Az 1565-ös tokaji váruadalmi urbáriumban olvashatjuk néhány Hajdúböszörmény közelében levő helységnek — Dorog, Pród és Varjas falvaknak — a lakóiról: „*Iste omnes fide mediante fatentur se neque ex frumento neque ex hordeo neque ex avena solvisse nonam et decimam at fulcunt nam suam libertatem litteris privilegialibus Sigismundis Caesaris.*”⁴ Az 1581-es tokaji urbáriumban pedig a következők szerepelnek: „*Dorogh integra, eam inhabitant Rasciani.*” Azonfelül: „*Warias integra. Rasciani Turcis subiecti. . . Decimas et nonas nullas solvunt*” — ez Varjas lakóiról, Vidre vonatkozóan pedig: „*Wyd portio. Rasciani.*”⁵ Tehát a tokaji uradalom Dorog és Varjas egész-, illetve Vid nevű részbirtokán a lakosok rácok voltak, és Zsigmond császártól kapott kiváltságokkal is éltek a XVI. század második felében.

¹ Kövér Sándor: *A feketehalál Hajdúböszörményben*. A debreceni Déri Múzeum évkönyve az 1965. évről. Debrecen, 1966. 567 és 570.

² *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973. 42—4.

³ *Hajdúböszörmény* 57.

⁴ OL. U. et C. Fasc. 81. No. 10.

⁵ Maksay Ferenc: *Urbáriumok a XVI—XVII. században*. Bp., 1959. 756, 759 és 761.

Hajdúböszörményben egy korábbi, 1549. évi összeírás mutatott ki rác lakosságot. Ekkor

96 portából	36 a rácoké,
7 bíróból	3 rác,
49 zsellérből	15 rác és
15 szolgából, pásztorból	4 rác. ⁶

A rácág a hajdútelepítések idejét is megérte. 1632. július 4-én telepít le bökönyi és újfehértói birtokára Rákóczi Pál 100 böszörményi rác hajdú vitézt.⁷ A szomszédos Dorog városa pedig a következő módon emelkedett a hajdúvárosok közé. Jóllehet már Bocskay adománylevelében szerepel, 1616-ban Deli Száva lippai rác főhadnagy és vítézei kapnak Thurzó György nádortól dorogi letelepedéshez kiváltságlevelet, majd a város II. Ferdinánd kiváltságlevelével lesz hajdúvárossá.⁸ Az 1702-es összeírás Országos Levéltárban található példányán a következő szerepel a dorogiakról: „*Incolae sunt triplicis nationis, nimirum Rasciani, Valachi et Graeci, omnes sub uni sacerdote, Graeci ritus, Graecam religionem profitentes.*”⁹

E feljegyzés mutatja, hogy a rácok nyomán más, velük azonos vallású, kultúrájú népcsoportok is megjelentek. E szempontból elsősorban a görögök jönnek számításba, hisz minden olyan városunkban, ahol rác, szerb nemzetiségű lakosság volt (Eger, Komárom, Szentendre, Ráckeve stb.) akadtak görögök is. Kutatásaink során megtaláltuk a tokaji görög Szerviczky család hagyatékát,¹⁰ melynek iratai szerint a család 1658-ban Hajdúböszörményben, 1676-ban Hajdúdorogon, majd 1700-tól Tokajban is tartózkodott. A család egyik tagja 1690-ben armálist kapott a török ellenes harcokban való részvételért.

Vitézi szolgáltatásként a szerbek megszerezték ugyan kiváltságaikat, de a török háborúk és a kuruc mozgalmak elmúltával megindultak a törekvések a kiváltságok megnyirbálására, ezekhez társult a vallásüldözés is, melynek az volt a célja, hogy a görög keleti vallást a görög katolikus váltsa fel. Például az egri rácokat a püspök 1688-ban a római egyházzal való egyesülésre kényszerítette. 1715-ben Dorogi János nevű — hajdúdorogi születésű — papjukat börtönbe vetette, mert elment a karlócai görög keleti gyűlésre.¹¹ A szerbek sérelmei miatt 1735-ben Biharban Szegedinac Péro vezetésével lázadás tört ki, melyet elfojtottak.¹² Az üldöztetések elől a szerbek a kivándorlásban kerestek menedéket: tömegesen mentek Oroszországba, hogy megalapítsák Új-Szerbiát.¹³ A Habsburgok és Oroszország között ekkor fennállott viszony lehetővé tette, hogy ez a mozgalom a XVIII. század közepén szervezett kereteket öltön. 1751-ben kurticsi Horváth János ezredes vezetésével vándoroltak ki, csoportjaik

⁶ Hajdúböszörmény 56.

⁷ Hajdúböszörmény 260.

⁸ Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 121—3.

⁹ Rác i. m. 29.

¹⁰ Sasvári László: *A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei*. Bp., 1976. 5, 18, 41.

¹¹ *Heves megye műemlékei II.* Bp., 1972. 562.

¹² Dr. Juga Velimir: *A magyar szent korona országaiban élő szerbek*. Bp., 1913. 23.

¹³ Juga i. m. 24.

Tokajon is keresztül haladtak.¹⁴ (Délről indulva így valószínűleg Hajdúböszörményt is érintették!)

A hajdúböszörményi rácokra vonatkozóan eddig XVIII. századi adatokat nem ismertünk. Ezért jelentős a dr. Kövér Sándor cikkében ismertetett számadat, mert bizonyítja, hogy 1739-ben még éltek rácok — ahogy akkor nevezték — Rác-Böszörményben. Ugyanis, Györfly István professzor behatóan foglalkozott a böszörményi rácokkal, de ő csak a XVI. századi, az előbbieken ismertetett adatokról tudott. Így szerinte a hajdúvárossá lett Böszörménynek már nem volt rác lakossága, mert ekkorra nyelvüket, nemzetiségüket elvesztették, sőt, azt hangsúlyozza, hogy a rác szó nem is etnikumot, hanem inkább vallást jelöl.¹⁵ Az 1739-es egészségügyi statisztika magyar, rác, cigány felsorolása etnikumi csoportosításra mutat.

A 205 fő az áldozatok 1/8-át adja. Mennyi lehetett a böszörményi rácság lélekszáma a járvány előtt? Dávid Zoltán tanulmányban dolgozta fel az 1739-es járvány pusztítását. Megállapítása szerint a halálozás 20—40% között mozgott.¹⁶ (Megjegyezzük, hogy Kövér Sándor írását hivatkozásaiban nem is említi, ugyanakkor ismerjük más, a hajdúvárosok történeti demográfiájával foglalkozó munkáit is, amelyekben a rácságról ugyan ír, de álláspontja Györflyéhez hasonló!) A böszörményi rácok körében indokolt a magas, 40%-os halálozási arányszámot feltételeznünk: egy tömbben lakhattak (mint a közeli Nagykállóban is), emléküket idézik a Rác utca, Rácoldal helynevek,¹⁷ higiénés viszonyaik rosszabbak lehettek a magyarokénál — név nélküli említésük arra mutat, hogy a város lakosságának a peremrétegét alkothatták. A 40%-os arány szerint eredeti lélekszámukat 400—500 főre becsülhetjük.

Mi lett a túlélők sorsa? Adatok híján egyelőre csak feltételezéseink vannak. Részben követhették a kivándorló népcsoportokat, részben megadva magukat sorsuknak, vallásukat felcserélve a görög katolikussal — s elvesztve nemzetiségüket — beolvadtak ezen egyház böszörményi hívei közé, akik napjainkig is a város lakosságának egytizedét adják.

¹⁴ Tardy Lajos: *A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798)*. Sárospatak, 1963. 74.

¹⁵ Györfly István: *Magyar nép, magyar föld*. Bp., 1942. 196—7.

¹⁶ Dávid Zoltán: *Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. Communicationes de Historia artis Medicinae* 69—70 (1973) 113.

¹⁷ Sasvári i. m. 24.

Zusammenfassung

Im J. 1739 wütete auch in Hajdúböszörmény eine schwere Pestepidemie. Eine zeitgenössische Statistik ihrer Opfer wurde von Medizinhistoriker Dr. Sándor Kövér entdeckt und im J. 1965 publiziert. Laut Summarisation ist die Zahl der Opfer nach ethnischen Gruppen die folgende: 1410 Ungaren, 205 Raizen (Serben) und 57 Zigeuner. Die Stadt war am Anfang des XV. Jh.-s ein Besitz der serbischen Fürsten Stefan Lazarewitsch, später Georg Brankowitsch und auch Urkunden aus den XVI—XVII. Jh. bestätigen, daß hier auch Serben wohnhaft waren. Über ihre Anwesenheit zu Hajdúböszörmény im XVIII. Jh. ist jedoch bisher die erwähnte Statistik unsere einzige Quelle.

L. SASVÁRI, M. A., Dr. phil.
Deputy Head of Department
Simmelweis Orvostörténeti Könyvtár
Budapest, Török u. 12. Hungary, H-1023

AUS DER GESCHICHTE VON PARÁDFÜRDŐ

ISTVÁN BERETI

Nicht viele Kurorte und Heilbäder Ungarns können auf so eine reiche, jahrhundertalte Vergangenheit zurückblicken wie Parádfürdő. Die erste bekannte Beschreibung über das Tal Pará — die man auch heute noch für die älteste hält —, über seine Quellen und Mineralwässer stammt aus dem Jahre 1730 [1]. In den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts machte es sich eine Gruppe von Wanderstudenten und Wanderprediger zur Aufgabe, historische, geographische und lokalgeschichtliche Angaben über die verschiedenen Komitate Ungarns zu sammeln. Der Leiter dieser Gruppe, der dann auch das Material aufarbeitete, hiess *Mátyás Bél*. 1742 erschien das Ergebnis seiner mehrere Jahrzehnte langen Forschungen und Sammlungen: die Beschreibung von 10 Komitaten des damaligen Ungarns [2]. Das Komitat Heves war aber nicht darunter. *Mátyás Bél* hatte zumeist selbst die Sammlung und Aufarbeitung vorgenommen, als aber die Statthalterei das Manuskript dem Komitat zur Begutachtung einreichte, erklärten die Komitatsbeamten, einzelne Abschnitte der Arbeit, besonders in religiöser Beziehung, seien irreführend und so konnte das Manuskript nicht in Druck gegeben werden. Das Werk ging aber nicht verloren, denn ein in der Landesbibliothek Széchényi gehütetes Exemplar kann so als die erste Beschreibung der Parader Heilwässer angesehen werden (Abb. 1). „*Der Name Paráds ist durch seine Heilwässer bekannt*“ — lesen wir — „*das Wasser der westlich gelegenen Quellen kann getrunken werden, es ist etwas unangenehm im Geschmack, aber gutes Sauerwasser. Auf der anderen Seite des Gebietes befindet sich sogenanntes Salzwasser eine kalte, alauhaltige Quelle, in der solche Kranke baden, die ihre gelähmten Glieder wieder beleben wollen, oder die ihre Geschwüre vernachlässigt haben und sie mit diesem Salzwasser durch Spülungen aus ihrem Körper entfernen wollen*“ [18].

Der Bau des Bades und der Beginn der Badekuren in der Nähe der Heilquellen hängen mit einer Verordnung von Kaiserin Maria Theresia aus dem Jahre 1763 und dem Namen *Ferenc Markhot* zusammen. Im Sinne dieser Verordnung waren die „Physikusse von Amt“ einiger Komitate verpflichtet, alle sich auf ihrem zuständigen Gebiet befindlichen Heilquellen zu registrieren und ihre Heilwirkungen zu beschreiben. Der damalige Amtsarzt des Komitats Heves, *Ferenc Markhot* entledigte sich seines Auftrages mit grosser Gründlichkeit. Er beschreibt wiederum das alauhaltige Wasser im Tal Pará, welches „*aus einem steinigen Berg gegenüber der Mátza und davon durch ein Tal getrennt, aus dessen südlichen Abhang entspringt . . . Das Mineralwasser wird vom Berg fast am Gipfel eher ausgeschwitzt, als dass es sprudelt*“ [14, 19].

men priori emellulam, tam est obliuiscere qui prior, tepidior.
 (H.) Parád reversitur hinc in meridiam versus
 Matrem, arez, Ollehamis.

§5. Parád vicinus prior in deponitionem in
 notuit aquis nobilibus. Nam ab occidente habet acidulas,
 quod est lenis, et modice subacidi, salubris tamen. Et
 altera parte fates aquis aluminosis, Hungaris, Bo-We,
 aquae calidae, quae tam est frigida sunt, infirmis tamen bal-
 neis, et priorum qui clumilia membra capiens solidari, Depressi
 sique negligentes, feribilibus abluunt corpus.

§6. Alleek adiacet prior in deponitionem, penes
 eandem rivulum, qui vocatur Alleek decurrit, ripas Paradi
Dalogii et aliorum. Hinc et hinc acidula in meridiam versus

Abb. 1.: Die erste Beschreibung über die Heilquellen von Parádfüüdö. (Teil des 1730 ge-
 schriebenen Manuskripts von Mátyás Bél: Notitia Comitatus Hevesiensis, Membrum V.,
 De Processu Matrensi huius Comitatus, Sectio I.)

Er analysierte das Quellwasser und fand, dass das Parader Wasser viel „Vitriolum Matriale“ (Eisenvitriol) und sehr viel Alaun enthalte. Nach Eindunstung gewann er Alaun. Er gab Gelläpfel und Gummiarabicum hinzu und gewann so eine gute Tinte, mit dieser Tinte schrieb er seinen Bericht. Dem Manuskript fügte er ein Stückchen des Alauns hinzu. Aber die erwähnte kaiserliche Verordnung enthielt keinen Hinweis, was mit dem Material zu beginnen sei. So gelangte der Bericht Markhots mit dem Stück Alaun in das Archiv des Komitats Heves, wo es heute noch aufbewahrt wird [14]. Sechs Jahre später bemerkte die Statthalterei, dass aus einigen Komitaten, so auch aus Heves, der geforderte Bericht nicht eingetroffen sei. Auf die neue Verfügung hin wurde der Statthalterei eine Abschrift des im Archiv befindlichen Berichtes zusammen mit einem Stück kristallisiertem Alaun zugeschiedt, wo es ebenfalls ad acta gelegt wurde und noch heute aufbewahrt wird [19]. Diese denkwürdige Erhebung erreichte schliesslich doch nicht ihr Ziel, denn sie gelangte nicht in die Hände des Wiener Professors Crantz, der beauftragt war, aufgrund der Registrierung eine genaue Abhandlung über die Heilquellen der Österreichischen Monarchie [5] auszuarbeiten. So blieb auch die zweite Beschreibung der Heilwässer von Parád nur ein Manuskript und erschien nie in Druck. Doch das Ergebnis dieser Untersuchung war, dass der in Begeisterung geratene Markhot vorschlug, aus dem Parader Quellwasser Alaun herzustellen. 1778 wurde die Alaungrube eröffnet, im Grunde genommen zur gleichen Zeit wurde auch das erste Badehaus auf dem von der Familie Orczy gepachteten Gut erbaut, „auf dem westlichen Berghang, gegenüber der Alaungrube, von der Grube nur durch einen kleinen Bach getrennt.“ [17, 18]. So entstand in Parádfüüdö vor zweihundert Jahren das erste öffentliche Kurhaus.

Markhots Bericht über die Heilquellen des Parád-Tales fehlen also im Buch des Professors Crantz: Aufgrund der aus den übrigen Komitaten eingelaufenen Berichte

vermutete Crantz aber, dass Ungarn sehr reich an Natur- und Mineralschätze sei. In der Einleitung seines Buches schreibt er, er „bedauere es, dass die Naturschätze Sibiriens bekannter seien als die Ungarns“ [5, 19], und verurteilt die ungarischen Ärzte und Naturwissenschaftler, die seiner Meinung nach die verlangte Registrierung nicht durchgeführt hatten. Dabei war es nicht nur die Schuld der ungarischen Ärzte, dass Crantz ihre Berichte und Studien nie gesehen hatte, wie es auch Markhots Beispiel zeigt. Schliesslich schlug Professor Crantz vor, wegen der Unvollständigkeit der Erhebung den Pester Professor Winterl, Botaniker und Chemiker, zu beauftragen, die Arbeit gründlich und detailliert durchzuführen. Der Professor berief sich aber auf Zeitmangel und schickte seinen Adjunkten, *Pál Kitaibel*, die Heilquellen zu untersuchen.

Kitaibel hatte zuvor Jura, Philosophie und Medizin studiert, als Student im vierten Jahr wurde er zum Adjunkt des Lehrstuhles Botanik-Chemie ernannt. Ausser seiner ausgedehnten botanischen Tätigkeit nimmt die Beschreibung der ungarischen Mineralwässer einen wichtigen Platz in seinem Lebenswerk ein. Im Rahmen des erwähnten Auftrages untersuchte und analysierte er auch die Paráder Quellen. Danach ging die Karriere Kitaibels steil in die Höhe. 1802 wurde er zum Professor der Botanik und Präfekten des Botanischen Gartens ernannt. Kitaibels positive Bewertung der Paráder Heilquellen reicht weit über die Bedeutung einer einfachen Analyse. Sein Name und wissenschaftliches Ansehen bürgen für die Fakten und in den folgenden Jahrzehnten wird dies auch in der einschlägigen Literatur betont [4, 6, 7, 9, 10, 11, 17]. Mit jener berühmten chemischen Analyse ist dann auch eine bedeutende Epoche in der Geschichte Paráds abgeschlossen. Diese Epoche beinhaltet die Beschreibung der Heilwässer, den Aufbau des ersten Badehauses und die ersten chemischen Analysen auf wissenschaftlichen Grundlagen.

In den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts ging das Leben im Bad von Parád ungestört vor sich. 1813 verfasst *Károly Doszlern*, Chefarzt des Komitats Heves, eine positive Bewertung der Heilbehandlung [7], uns steht aber die Beschreibung von *András Fáy* näher, die auch die erste ungarische Publikation in Bezug auf Parádfürdő ist [9]. „Die hier herrschende Billigkeit, verglichen mit unseren bedeutendsten Kurorten, bringt es mit sich, dass Parád, besonders für die Mittelschicht — zwar zeigen sich hier auch zahlreiche hohe Herrschaften — Anziehungskraft hat und sie sich hier längere Zeit vergnügen. Vorigen Sommer, 1817, kostete ein Zimmer täglich 24 Kreuzer, mit Kost und soviel Holz, wieviel man für Frühstück, Mittagessen und Abendessen brauchte, 30 Kreuzer, ein Bad 24 Kreuzer. . . Die Kranken haben es nicht nötig die Zeit damit zu verbringen, sich herauszuputzen, sie können ruhig im Schlafrock spazieren gehen, ohne dass man ihnen Übles nachsagt“ — schreibt *András Fáy*. Damals bestand die Behandlung teils aus Trinkkuren, teils aus Bädern. „Besonders das faulige Wasser (so genannt wegen seinem Geruch) wird mitgenommen oder getrunken, obzwar das Eisenwasser besser wäre. . . Nur aus dieser Hütte werden 3500—4000 Flaschen mit diesem Wasser angefüllt. Und darüberhinaus wieviel Wasser wird in Fässern mitgenommen oder alten Gläsern? In gut versiegelten Flaschen kann man es sogar in andere Gegenden mitnehmen und lange aufbewahren, ohne dass es von seinen Eigenschaften oder seiner Kraft auch in der grössten Hitze verlieren würde.“ Die Gebäude für die Alaunbäder standen schon zur Zeit Kitaibels, über sie schreibt *Fáy* in seinem Buch: „Im

Badehaus sind neun Gästezimmer und eine grosse gemeinsame Küche... Bei den Sauerquellen sind fünf Gästezimmer... Die Bäderäume sind schmale Verschläge, mit meist feuchtem Ziegelboden und einem trüben Fensterchen. Der Badende kann das Wasser nicht nach Belieben einstellen, denn Röhren, durch die das Wasser eingelassen wird, gibt es nicht. Wenn man lange ruft, bringt das Bademädchen einen Krug warmes oder kaltes Wasser. Täglich gibt es hier ungefähr in acht Wannenvon Anfang Juni bis Ende August 30 Bäder, im Mai 10, so insgesamt in einem Jahr ungefähr dreitausend..."

In der zweiten Hälfte der 1820er Jahre bricht für Parádfürdő endlich die lang erwartete Epoche an. Der fast fünfzigjährige Bedeort ist ein erstklassiger, eleganter Kurort des damaligen Ungarn geworden. Dieser Prozess bestand aus drei wichtigen Stufen. 1826 begann eine umfassende Bautätigkeit. Sämtliche Badehäuser wurden modernisiert, in ihrer Nähe entstanden alle Ansprüche der damaligen Zeit befriedigende Hotels, Trinkhallen wurden errichtet und Parks angelegt. Dann analysierte der Wiener Professor der Chemie *Meissner* das Wasser an Ort und Stelle und stellte wiederum die vorteilhafte mineralische Zusammensetzung der Parader Wässer fest. Das dritte Ereignis war die Ernennung eines selbständigen Kurarztes in Parádfürdő: das war *Mihály Prunyi*. Prunyi besuchte die Wiener Universität, wo er sein ärztliches und chirurgisches Diplom erhielt [16]. 1828 wurde er Kurarzt in Parádfürdő. Von da an sammelte er fünf Jahre lang mit Bienenfleiss alle Angaben, die die Effektivität der Parader Heilwässer bei der Behandlung verschiedener Erkrankungen bewiesen. 1833 gab er darüber ein Buch heraus [17] (Abb. 2.). Neben einer ausführlichen Ortsbeschreibung gibt er die Heilfaktoren, in drei Gruppen aufgeteilt, bekannt:

1. Die Heilwirkung der schweflig-alkalischen Quellen,
2. Wirkung der Alaunbäder,
3. Wirkung der eisenhaltigen Quellen.

Im zweiten Teil seines Buches beschreibt er zur Untermauerung seiner Behauptungen die genaue Krankengeschichte von 32 Patienten. Im Grunde genommen ist diese Gruppierung von Prunyi die Basis für die Werbungen, mit denen von da an „Parád, als dreifache Heilanstalt“ empfohlen wird [6].

In diesen Jahren wurde die Bautätigkeit beendet. „Für eine angenehme und bequeme Unterkunft der Curgäste, sowohl höhern, als niedern Standes, ist hinlänglich gesorgt. Schöne, zum Theil elegante Wohnungen, nehmen den Hilfesuchenden auf, und man findet jetzt schon die trefflichst Badeanstalt zu seinem Zweck. Romantische Umgebung, angenehme Promenaden, eine heitere, ungezwungene Bade-Gesellschaft, von mehreren Seiten schallende Musik, ländliche Vergnügungen zu seiner Aufheiterung, einige interessante Zweige der Industrie (Alaun-Fabrik, besonders und vorzüglich die Glas-Fabrik) zur Beschäftigung und Zerstreuung. Ordnung, und pünktliche Genauigkeit in der Besorgung der Wohnungen, Bäder, Reinlichkeit, u.s.w. In dem anmuthigen Thale der schwefelichten Sauerlinge sind zwei herrschaftliche Bade-Gebäude zur Bequemlichkeit der Badegäste... Das grössere neue, vor mehreren Jahren geschmackvoll aufgeführte Badehaus, fasst in sich gegen zwei und zwanzig grössere und kleinere Wohnzimmer, einen geräumigen Speise- und Billard-Saal zu ebener Erde, und einen eben so bequemen Tanz-Saal im ersten Stocke; dann mehrere Badezimmer, ... usw. Die Zimmer, welche entweder einzeln, und abgeschlossen, oder mehrere in Verbindung gemiethet werden können,

empfiehlt die zweckmässigste Möblirung und ausgezeichnete Reinlichkeit. In jedem befinden sich eine, oder zwei Bettstätten, mit oder ohne Bettgewand, ein Ruhebett, ein Kleiderkasten, Spiegel, Tische und Sesseln, alles solid im besten Stande. Die Badezimmer, ebenfalls ganz zweckmässig eingerichtet, stellten bisher jeden Gast zufrieden. Geräumige Wannen, von solidem Materiale, sind zur Bequemlichkeit der Badenden, mit zwei messingenen Pippen versehen, um nach Belieben mit der Temperatur wechseln zu können. Das kleinere, ältere herrschaftliche Badehaus enthält ebenfalls mehrere kleinere und grössere Wohnzimmer... Gleich in der Nähe des grösseren Badehauses, einige hundert Schritte entfernt, befinden sich zwölf neu colonisierte Landhäuser, deren reinliche Inwohner ein geraumes Zimmer mit einer Küche, bloss für Gäste bereitet halten... Die zwei schwefellichten Sauerbrunnen sind zweckmässig eingefasst, mit Stiegen versehen, und überdies noch recht elegant, mit auf Säulen ruhenden Wölbungen gedeckt, auch zur Bequemlichkeit der sich hier zur Trinkcur versammelnden Gäste, mit artigen Bänken versehen..." Diese Kurgebäude und die von Prunyi beschriebene Trinkhalle existieren heute nicht mehr. Vermutlich wurden sie im 19. Jahrhundert abgerissen, als Parádsasvár ausgebaut wurde. So ist für uns Prunyi's Beschreibung besonders wertvoll, denn die Verhältnisse von vor 150 Jahren können wir nur noch aufgrund dieser rekonstruieren. In Prunyi's Buch können wir weiterlesen: „In der Nähe der Alaunwässer ist ebenfalls für eine bequeme Unterkunft der Gäste hinlänglich gesorgt. Auch hier befinden sich zwei herrschaftliche Bade-Gebäude, das ältere und neuere. In dem ersten befinden sich ausser mehreren Wohnungen, zugleich die Badezimmer, jedes mit zwei Wannen... In dem neuen sind blos Zimmer für Gäste, und eine eigene Abtheilung für den Gastgeber, der zugleich auch ein geräumiges Extra-Zimmer unterhält, zur Bequemlichkeit derjenigen, die gemeinschaftlich speisen wollen... Wenn gleich in der Nähe der Stahlquellen, noch keine besondere Bade-Einrichtung getroffen sei, weil das Wasser bisher meistens nur innerlich gebraucht wurde, so stehen doch immer die ganz in der Nähe der Quellen befindlichen Bauern-Häuser jedem Gaste zu Diensten, der nicht in eleganten Wohnungen, sondern in den heiligen Quellen der heilbringenden Natur Hilfe sucht..."

Mitte des 19. Jahrhunderts war das einst puritane Parádfürdő schon ein eleganter Kurort und das ging damit einher, dass er sich zu einem vornehmen Unterhaltungsort wandelte. Der damalige Kurarzt, Pál Erdey beklagt sich: „Jahrelang vergnügen sie sich tagaus tagein leichtsinnig und laut, was sogar die geduldigsten Leidenden empfindlich trifft, andere sind gezwungen, das Bad zu verlassen. Behutsame Bitten, freundliche Mahnungen und Schelte, energische Aufrufe in den Zeitungen, nichts hatte Erfolg" [4, 8, 13]. Doch Mitte des Jahrhunderts begann man wieder, Kranke zu heilen. 1847 analysierte der spätere Debrecener Professor József Török die Heilquellen von neuem [13], dann 1857 Vince Kletzinsky, „österreichischer Gerichtschemiker und Wiener Chemieprofessor", schliesslich 1861 Emil Felletar. 1861 übernimmt der neue Kurarzt, Károly Losteiner die Leitung und Kontrolle der Heilbehandlungen. Zu jener Zeit machte die Entwicklung des Kurortes bedeutende Fortschritte: Neue Hotels werden gebaut (1854: Hotel Zsuzsanna, 1874: Hotel Ybl, 1893: Hotel Erzsébet), eine Apotheke wird 1857 eröffnet und eine Poststation 1868. 1884 wird neben dem Badegebäude eine Milchhalle in Betrieb gesetzt, 1892 ein Restaurant mit Fachwerk. Ein Alaunsee zur Speicherung des Alaunheilwasser wird 1865–66 angelegt. Das

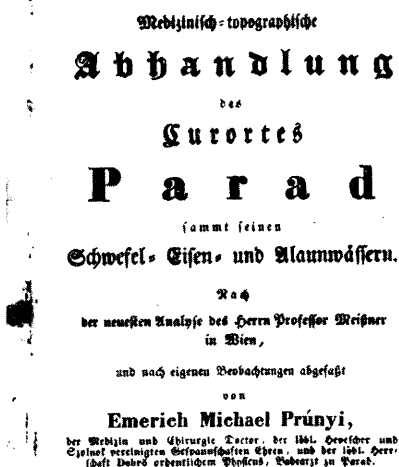

Abb. 2.: Titelblatt des 1833 erschienen Buches von Mihály Prúnyi. Dieses Buch enthält die Beschreibung von Parádfürdő in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

sind mit Gasheizung versehen. Die Wohnungen sowie der ganze Kurort sind elektrisch beleuchtet.”[4].

Nach Zerfall der Österreichischen-Ungarischen Monarchie stieg die Bedeutung von Parádfürdő, eine umfangreiche Entwicklung setzte aber erst 1936–38 ein. Damals wurde an das heutige Krankenhaus, das bisher eine T-Form hatte, der östliche Flügel angebaut, und auf das ganze Gebäude ein zweites Stockwerk aufgezogen. (Abb. 3. und 4.) Das damalige Hotel Ybl erhielt ebenfalls noch ein Stockwerk. Das alte Fachwerk-Restaurant wurde abgerissen und an seiner Stelle das elegante Restaurant aufgebaut, welches zur Zeit der Speisesaal des Sanatoriums der Gewerkschaften ist. Anstelle der Milchhalle wird ein Kasino errichtet, jetzt der Gesellschaftsraum des Krankenhauses. Sämtliche Gebäude sind durch einen ebenfalls damals gebauten Säulengang verbunden.

Nach dem Zweiten Weltkrieg kam das Leben erst wieder 1948–49 richtig in Gang. Am 1. Januar 1952 entstand auf einem Teil des Kurortes das Staatliche Krankenhaus, welches seither unter der direkten Leitung des Ministeriums für Gesundheitswesen tätig ist. Deshalb feiern wir jetzt den 25. Jahrestag unserer Gründung. Anlässlich das vor kurzem in Budapest abgehaltenen FITEC-Kongresses haben wir ein Heft herausgegeben das die wichtigsten derzeitigen Angaben unseres Krankenhauses enthält [3], sodass wir diese jetzt nicht wiederholen.

eisenhaltige Wasser der Clarisse-Quelle analysiert 1882 Béla Lengyel [12]. Mit dem Ausbau der Mátra-Eisenbahnlinie ist Parádfürdő auch in das Eisenbahnnetz des Landes eingeschaltet. So entstand also im wesentlichen um die Jahrhundertwende der Kern des jetzigen Kurortes. Vom damaligen Kurarzt, János Brém wissen wir, dass „zur Unterbringung der Gäste in 6 Hotels und 7 kleineren Häusern insgesamt 180 Wohnzimmer zur Verfügung stehen... Jeder Gast, der sich im Kurort aufhält hat wöchentlich 2 Kronen für die Behandlung und 2 Kronen Musiktaxe zu zahlen.” Die Bäder sind „nach Anweisung des Arztes morgens von halb sieben bis Mittags 12 Uhr und nachmittags von 4 bis 6 Uhr geöffnet. Das Badezimmer darf der Badegast eine Stunde lang benutzen. Die Badekabinen und Gänge

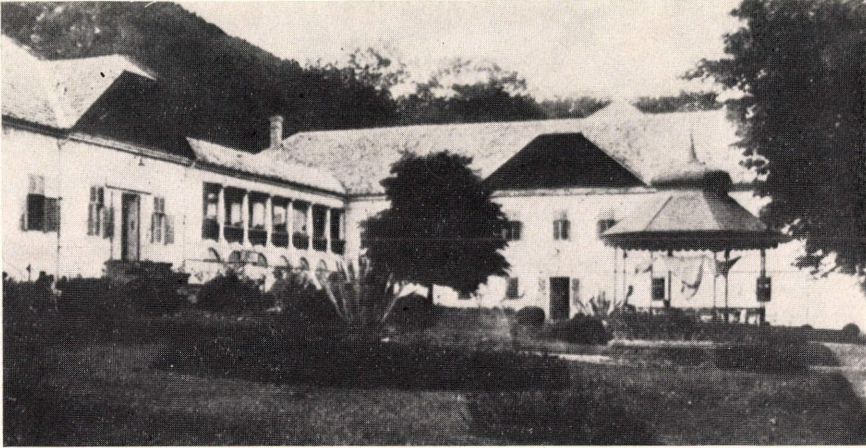

Abb. 3.: Badegebäude von Parádfürdő im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts

Abb. 4.: Aus dem Gebäude der vorherigen Abbildung wurde 1937 durch Aufstockung und innere Umgestaltung ein Kurhotel, seit 1952 das Gebäude des Staatlichen Krankenhauses. Die beim Bau benutzten Bauxitbetonelemente verloren ihre Festigkeit, die vollständige Rekonstruktion des Krankenhauses begann 1973. Die Aufnahme stammt aus der Zeit, als mit den Arbeiten begonnen wurde

LITERATUR

1. *Bél, M.*: Notitia Comitatus Hevesiensis. 1730. (Manuskript in der Landesbibliothek Széchenyi, Budapest., Fol. Lat. No. 3376.)
2. *Bél, M.*: Notitia Hungariae Novae Historica Geographica. Wien, 1742.

3. Bereti, I.: Rheumatologia, Balneologia, Allergologia. 16. 1975. 168. (französisch)
4. Brém, J.: Parád-Gyógyfürdő. Im Buch: Fürdők és források képes ismertetése. Országos Balneológiai Egyesület kiadása. Budapest. 1914. (ungarisch)
5. Crantz, H. J.: Gesundbrunnen der Österreichischen Monarchie. Wien. 1777.
6. Debrői Uradalmi Főtiszt Hivatal: Parád, mint hármass Gyógyintézet. (Druckschrift in der Krankenhausbibliothek) Parádfürdő. 1837. (ungarisch)
7. Doszlern, K.: Literarischer Anzeiger für Ungarn. 1813.
8. Erdey, P.: Parádi gyógyvizek. 1853. (ungarisch).
9. Fáy, A.: Parád leírása több tekintetéből. In: Tudományos Gyűjtemény. 1819. (ungarisch)
10. Kitaibel, P.: Über die zu Parád befindl. Mineralwässer. Literarischer Anzeiger für Ungarn. 1799.
11. Kitaibel, P.: Über das Matragebirge. Literarischer Anzeiger für Ungarn. 1799.
12. Lengyel, B.: A Parádi timsós, Ilonavölgyi timsós és a Clarisse-forrás vizének vegyelemzése. Budapest. 1883. (ungarisch)
13. Losteiner, K.: Parád gyógyvizei és fürdőintézetei. Im Buch: Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása. Eger. 1868. (ungarisch)
14. Markhot, F.: Aquarum mineralium... in Comitatu Hevesiensis... descriptio. 1763. Manuskript im Staatlichen Archiv, Eger. Reg. No.: 37/1764.)
15. Mózsik, Gy., Jávör, T.: Progress in Peptic Ulcer. Budapest. 1976. (englisch)
16. Pruny, M.: Dissertatio inauguralis medica exhibens lactationis in matrum valetudinem influxum... Vindobonae.
17. Prunyi, M.: Medizinisch-topographische Abhandlung des Curortes Parád. Pesth, 1833.
18. Soós, I.: Bél Mátyás. Eger, 1968. (ungarisch)
19. Soós, I., Szőkefalvi-Nagy, Z.: Az első magyarországi timsógyár. Eger. 1967. (ungarisch)

Összefoglalás

A Parádfürdői Állami Kórház alapításának 25 éves évfordulója és az első parádfürdői gyógyfürdő felépítésének 200. évfordulója alkalmából ismertetjük a parádi völgy gyógyfürdőinek és gyógyforrásainak történetét, részben eredeti dokumentumok, részben könyvtári adatok alapján. A gyógyforrások első leírása 1730-ból származik, ezeket akkor már gyógyításra is használták. 1778-ban nyílt meg az első nyilvános fürdőház a parádi völgyben. 1799-ben végezték el az első, tudományos alapokon álló vegyelemzéseket. 1828-ban állandó fürdőorvost neveznek ki a parádi gyógyintézetekhez Prunyi Mihály személyében, aki a 19. század első harmadában itt folyó tevékenységről könyvében számol be. Leírja a fürdőépületeket és ivócsarnokot, amelyeket a múlt század végén végrehajtott nagyszabású építkezések előkészítésénél bontottak el. Az államosítás után, 1952-ben alakult meg az Állami Kórház Parádfürdőn jelen szervezeti formájában.

I. BERETI, Dr. med.
Deputy Director
Állami Gyógyfürdőkórház
Parádfürdő, Hungary, H-3244

A NEVETLEN UJJ

BOSNYÁK SÁNDOR

A kéz ujjait az istenségsiek a következő szavakkal nevezik: hüvelykujj, mutatóujj, nagy ujj, nevetlen ujj s kicsi ujj. Az ujjak elnevezései kisebb eltéréssel az egész magyar nyelvterületen így ismertek. A nagyujj helyett gyakoribb a középső ujj elnevezés. A nevetlen ujj helyett többször hallható a nevezetlen ujj, s előfordul a nevetlen megnevezés is.¹ Az ősi elnevezések mellett mindenütt él a gyűrűsujj elnevezés is. A kicsi ujj becézés nélküli alakja is mindenütt ismert.

Az ujjak közül a legtöbb hiedelem a nevetlen ujjhoz fűződik. Az ujjnak nincs neve, s ez egymagában is hasonló gondolatátársításokra indít, mint a totemös nevének kiejtési tilalma. A mítikus őst neve helyett valamely jellemző tulajdonsága alapján nevezik meg. A magyar nyelvben a szarvas, a sertés, a füles és a farkas neve ilyen. A társadalmi fejlődés magasabb fokán mítikus ős lehet az isteni jegyekkel felruházott Nap is. A Halotti Beszédben az ismeretlen szerző a Nap helyett egyik tulajdonságát teszi névvé, Élőnek nevezi, s élő szavunk napjainkig megőrizte tüzes jelentését is. Az élő vagy eleven szén ma is izzó, parázsló szemet jelent. A nép száján a Nap neve helyett az Atya s az Öreg elnevezések is gyakoriak, s hogy ezek mögött az elnevezések mögött a Nap rejtőzik, igazolják azok a népi szövegek, amelyekben ezek a nevek előfordulnak. A magyarok isten-őse krónikáink szerint is a Nap: Álmos anyját a Nap madara, a turul-sólyom ejtette teherbe, s a kettős királyságban a szakrális király, a kündü a Nap fiának tartotta magát.²

A népi mitológiában a nevetlen ujj varázserővel bír, legjellemzőbb vonása, hogy gyógyít. A kelést, pattanást, tályogot s más bőrbetegségeket a nevetlen ujjal való körülkerítéssel vagy keresztezéssel gyógyítják:

„Ha meglátta, hogy egy pattanása vagy, akkor töptek le a földre, a nevetlen ujjikkal így tettek visszafelé, nem arra, merre a Nap jár, hanem errefelé, s akkor töpdösték el.” (Simon Józsefné 71 é. Lészped)

„Ha valakinek az arcáján ebsemereg lett, úgy gyógyították, hogy az ablaküvegről a nevetlen ujjával lemártotta az izzadságot, s háromszor visszafelé megkenste azt a helyet, ahol az ebsemereg volt.” (Gáspár Antal 73 é. Istenségsi)

„Evvel a nevezetlen ujjal, akár egy tályogfélét, vagy egy ilyesmit megkerékítettek és az elmúlt.”. (Agárdi Lajosné 65 é. Hajdúsámsón)

¹ Pócs Éva: *Zagyvarékás néphite*. Bp. 1964. 177; *Néprajzi Közlemények*, 1964, 3—4.

² Pais Dezső: A gyula és a kündüh. *Magyar Nyelv*, 1931, 170—176.

A Szeged környéki falvakban az árpát, a támadást, a gilvát, a pokolvart, a sühöt, a szemfájást s a kelést³ úgy gyógyították, hogy a beteg testrésze a nevetlen ujjal keresztet vetnek vagy keresztet húznak s közben ráolvasó imádságot mondanak. Az igézést országszerte szenesvízzel orvosolják: a háromszékiek a nevetlen ujjal keresztet húznak a gyermek homlokára⁴, az istensegítsiek, a tarpaiak s a hódmezővásárhelyiek a nevetlen ujjról a gyermek szájába csöppentenek,⁵ a bátyaiak a parázsló gyufaszálakat a gyűrűs ujjal lökik a vízbe.⁶ A zagyvarékásiak kerekítéssel és kereszttezással is élenek: a pokolvart, az árpát, a csipát s az orbáncot gyógyítják nevetlen ujjal.⁷

A tápéiak is a kerekítéshez a nevetlen ujjukat használják, „avval tudnak gyógyítani, az hasznos”⁸, s a szőregiek is vallják, hogy a nevetlen ujjal való kereszttezés „mindenrű jó”.⁹ A göcsejiek a fájós szemet a nevetlen ujjal kenetik¹⁰, a bátyaiak a hideglelésben szenvedő szája szélét a gyűrűs ujjal kereszt alakban kenetik¹¹, a szilágyságiak az árpát a nevetlen ujjal kaszálják le.¹² A sándorfalviak hasgörcs ellen keréknyomból vesznek földet, ecettel s összetört fokhagymával elkeverik, s a nevetlen ujjukat a keverékbe mártva a köldökmélyedésben megforgatják.¹³

A moldvai, a bukovinai s a gyimesvölgyi falvakban azt tartják, hogy a gelkát az tudja meggyógyítani, aki puszta kézzel gyikot fogott, s annak a nevetlen ujjával kell a beteg torkát simogatni.¹⁴

A nevetlen ujjnak a gyógyítás mellett a szerelmi varázslatban is szerepe van. A rákospalotaiak hiedelme szerint: „a nevetlen ujjából az italba belecsöppent a véreből és a legénnyel megitatja. Az olyan hatással van rá, hogy nem tud szabadulni tőle”.¹⁵ A hiedelem a göcseji falvakban¹⁶ s az ország másik szélén, a szatmáriak közt is él. A matolcsiak hiedelme archaikusabbnak látszik: „a bal keze nevetlen ujjának a hegyét keresztalakban bevágja s kilenc csepp véréet pogácsába csepegteti és úgy éteti meg a legénnyel.”¹⁷

³ Kálmány Lajos: Ráolvasók. *Ethnographia*, 1891, 36, 37, 69, 70.; Kovács János: Szeged népe. Szeged, 1901, 395. A kelést a háromszékiek is ugyanígy gyógyítják: *Ethnographia*, 1891, 362.

⁴ Benkő András: Háromszéki babonák. *Ethnographia*, 1891, 360.

⁵ Kiss Lajos: A születéssel, kereszteléssel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről. *Ethnographia*, 1920, 89.

⁶ Fehér Zoltán: Bátya néphite. Bp. 1975. 134. *Folklór Archivum*, 3.

⁷ Pócs Éva, i. m. 177, 200, 203.

⁸ Grynaeus Tamás: Népi orvoslás. *Tápé története és néprajza*. Tápé, 1971, 768.

⁹ Kálmány Lajos, i. m. 35.

¹⁰ Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914, 226.

¹¹ Fehér Zoltán, i. m. 148.

¹² Balázs Márton: Szilágysági néprajzi adatok. *Ethnographia*, 1891, 201.

¹³ *Ethnographia*, 1925, 171.

¹⁴ Diószegi Vilmos: Embergyógyítás a moldvai székekelyeknél. *Néprajzi Közlemények*, 1960. 3—4 63, 64, 65.

¹⁵ Adatközlő: Rudolf Józsefné, Hegedűs Erzsébet. 65 é.

¹⁶ Gönczi Ferenc, i. m. 212.

¹⁷ Luby Margit gyűjtése. *Ethnographia*, 1928, 201.

Változat nélkül áll az a hódmezővásárhelyi hiedelem, hogy az akasztott ember nevetlen ujját a kocsmárosok a cégérre kötik, hogy a vendégeket odacsalogassa.¹⁸ Nem ismerjük a változatait annak a hiedelemnek sem, amelyet Szendrey Zsigmond közöl: az anyja hasából kivágott gyermek nevetlen ujjá úgy világít, mint a gyergya, s aki a pénztárcájában hordja, sose fogy ki a pénze.¹⁹ Egyetlen adatot ismerünk Eger környékéről arról, ha valaki tűt talál, a nevetlen ujjával keresztelje meg, mert ellenkező esetben a tű rontást hoz.²⁰

A nevetlen ujj varázserejét s a mitológiai világgépben betöltött szerepét a göcseji hiedelmek mutatják a leghivebben. Az alvilág ördögszerű mitikus alakját, a lidércet a nevetlen ujjak láncszerű összekapcsolásával meg lehet állítani. A repülő lidércet avval is megállásra kényszeríthetjük, ha gatyamadzagunkat a két nevetlen ujjunkra kötjük. A lidérc ördögszerűségét a hiedelmekből kirajzolódó jelleme mellett Lucifer nevét őrző göcseji elnevezése, a lucifer is igazolja.²¹ A mitológiai világgépben: a világosság s a sötétség, a jóság s a gonoszság, az élet s a halál harcában a nevetlen ujj varázsereje a jobb oldal erőit segíti.

A nevetlen ujj elnevezést az európai népek nem ismerik. Kálmány Lajos az altáji nyelvekben, a kínaiaknál, a tibetieknél s a hinduknál találta meg.²² A kínaiaknál „nevenincs ujj”, szösz szerint fordítva: „nincs-név-ujj”.²³ A nevetlen ujjhoz azoknál a népeknel, amelyek a nevét őrzik, mitikus képzetek társulnak. Az észteknél Taara isten ünnepén „az áldozásnak nevezetes szertartása a nevetlen ujjból való véreerzés”.²⁴ A nevetlen ujj erejéről a Kalevala első énekében is olvashatunk. Vejnmöjnen születéséről így szól az ének, Nagy Kálmán fordításában:

*Kihozni a hold se hozta,
nap ki nem szabadította.
De nehéz volt ott a sorsa,
unta már az életét is
betöri a vár kapuját,
betöri nevetlen ujjal,
a csont-reteszt félretolja,
bal lábaujjával nyitja,
kinn a küszöbön a körme,
térdre kinn a tornácajtón.*²⁵

A keresztény egyház is őrzi azt a hagyományt, amely, mint a név analógiái is mutatják, a kínai, a tibeti s a hindu műveltségekig vezet. A pap házasságkötéskor a gyűrűt a nevetlen ujjra húzza. A keresztény egyház Szent Izidor tanításait fogadta el,

¹⁸ Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethnographia*, 1921, 92.

¹⁹ Szendrey Zsigmond: A halottak, szentelmények. *Ethnographia*, 1938, 33.

²⁰ Benkóczy Emil: Egervideki babonák. *Ethnographia*, 1907, 102.

²¹ Gönczi, i. m. 170.

²² Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. Arad, 1882, 218.

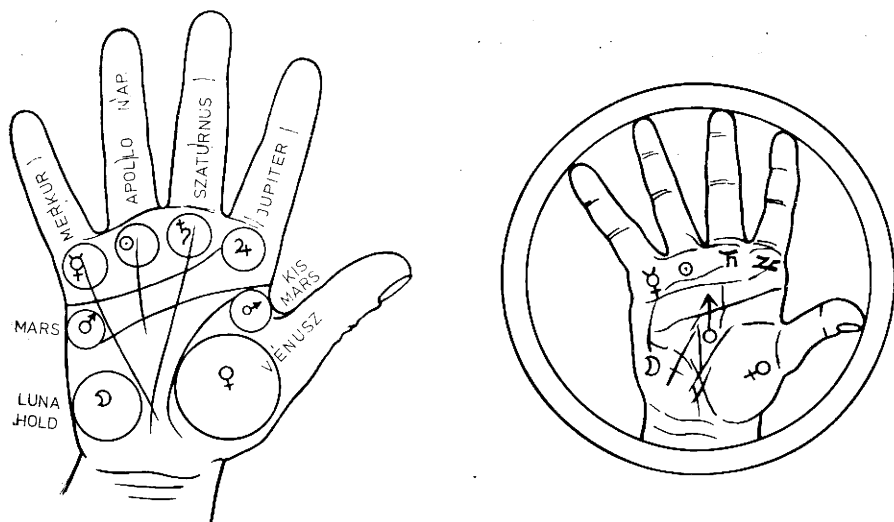
²³ Miklós Pál sinológus 1976. III. 2-án írt levele nyomán.

²⁴ Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékén*. I. Pest, 1871, 316.

²⁵ *Kalevala*. Bukarest, 1972, 14.

aki azt állította, hogy a nevetlen ujjtól a szívig egy közvetlen ér vezet: „Az emberek először azért kezdték hordani a gyűrűt a hüvelyktől való negyedik ujjon, mivel onnan valaminő ér elér egészen a szívig, s a régiek azt tartották, hogy ezt [az eret] valamilyen jellel meg kell jelölni és díszíteni”. (Vida Tivadar fordítása)

Szent Izidor a VI. században élt, abban az időben, amikor még elevenen élt a kereszténység előtti műveltség, egy évszázad telt el mindössze a római birodalom bukása óta. Sevilla püspöke, megtanulta a latin, a görög s a héber nyelvet, rengeteget olvasott s megírta kora tudományának összefoglaló enciklopédiáját, amelyben az ősi ismeretek is helyet kaptak.²⁶ A nevetlen ujj és a szív közötti közvetlen kapcsolat tanítása is — amint ez Szent Izidor idézett szövegéből is kitűnik — az ősi műveltségekre jellemző analógiás felismerésekre vezethető vissza. Az ősi műveltségekben az öt ujj az embert jelenti²⁷, s minden ujjal analógiás kapcsolatban áll egy égitest, egy fém, egy szín, egy hang, egy belső szerv vagy egy kőzet. A nevetlen ujj — az asztrológia és az asztrológia édestestvére, a chiromancia tanítása szerint²⁸ — az égitestek közül a Nappal, a fémek közül az arannyal, a színek közül a pirossal, a hangok közül a „c” hanggal s a kőzetek közül a gyémánttal áll analógiás kapcsolatban. A belső szervek közül a nevetlen ujj analógiás megfelelője a szív. Szent Izidor közvetítésével ez az analógiás

Az égitestek és az ujjak kapcsolata a chiromancia tanítása szerint. XVI. és XX. századi könyvekből (Kulin György és Majthényi György nyomán)

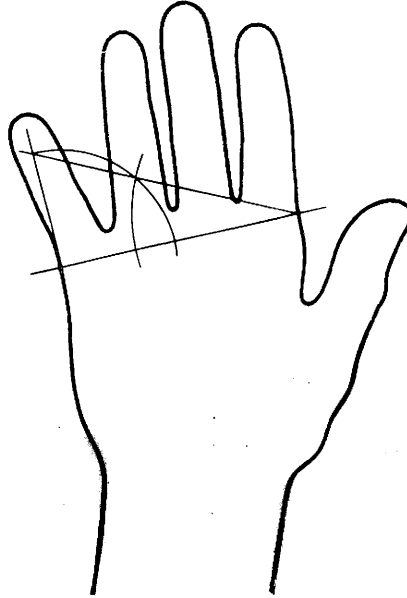
²⁶ Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. Arad, 1882, 218.; Schütz Antal: *Szentek élete az év minden napjára*. II. Bp. 1933, 15—17., Íjjas Antal: *Szentek élete*. II. Bp. 1968, 355.

²⁷ Makra Sándor: Az ősember világképe c. megjelenés előtt álló tanulmányában az ötös szám jelentéstartalmával részletesebben foglalkozik.

²⁸ Majthényi György: *A kéz beszél*. Bp. é. n. 32, 33.; Kulin György: *A távcső világa*. II. Bp. 1941, 554.

kapcsolat a kereszténység eszmevilágába is átkerült, s ennek jeléül a nevetlen ujjunkon viseljük ma is az aranygyűrűt. A kör minden ősi műveltségben napjelpép, az arany a Nap fême. Az égigérő fa típusú meséinkben is a felső világ harmadik régiójában, a Nap birodalmában minden aranyból van. A szív az ember testén, a gyűrűsujj az ember tenyerén az aranymetszési pontban van. A nevetlen ujjon a gyűrű összeköti az embert: befelé a szívvel, kifelé a Nappal.²⁹

A szív s a gyűrűsujj közötti analógiás kapcsolatot az orvosi gyakorlat is örzi. A vizsgálatokhoz szükséges vért ma is leggyakrabban a gyűrűsujjból (esetleg a középső ujjból) veszik. A vérvételnek ez a gyakorlata az iratlan hagyományokhoz hasonló: az orvosi szakirodalomban sehol sem olvasható, mégis nemzedékről nemzedékre száll. A gyűrűsujjból való vérvételt az orvosok avval indokolják, hogy a gyűrűsujjon finomabb a bőrreteg, s könnyebb beleszúrni g tűt, vagy avval, hogy az ujjak közül a

A tenyér aranymetszési pontja a nevetlen ujjal

ayűrűs ujj a legügyetlenebb, s a vérvétel után legkevésbé van rá szükség. A szív és a gyűrűsujj közötti összefüggést, más vonatkozásban, az orvostudomány is ismeri.²⁰

²⁹ A gyűrűsujj és a Nap közötti analógiás összefüggésről több művelődéstörténeti adatot is ismerünk. Az indiai hatha jóga tanítása szerint az ember jobb fele a Nappal, bal fele a Holddal van kapcsolatban. A ha-tha szó jelentése: Nap+Hold (Yesudian, Selva Raja: *Jóga és az európai ömvelés*. Bp. 1943, 15.), a Nap és a Hold erőinek összekapcsolása. A Nap a hímneműségnek, a Hold a nőneműségnek felel meg. A jógi az agytisztító légzésnél a balkéz nevetlen ujját tapasztja az orr jobb oldalára, s hüvelykujját a balra. A jobb orrlyukon beszívott levegőt a balon engedi ki, a bal orrlyukon beszívott levegőt a jobbon, a jobb és a bal, a Nap és a Hold, a him- és a nőnem erői közt a kapcsolatot megteremti. A Nappal analógiás összefüggésben álló nevetlen ujj a jobb oldalra, a Nap oldalára kerül. (Baktay Ervin: *A diadalmas jóga*. Bp. 1942, 152.) A francia ortodox katolikus egyház Szent Irén templomában (96, boulevard August Blanqui, Paris) a világ teremtését ábrázoló nagyméretű freskókon a teremtő isten a nevetlen és a hüvelykujját fogja össze: a kaoszából kialakul a Nap és a Hold, a him- és nőnem, a világosság és sötétség: a kaoszból megszületik a rend. A rend, az egység, az ellentétek egysége. A jógi a teremtés példáját ismétli: az egységet erősíti. A nevetlen ujj a világteremtési mítosz ortodox megfogalmazásaiban éppúgy, mint a jógi világképében a Nap, a pozitív, a hímnem s a világosság kifejezője.

³⁰ Mosonyi László: *Gyakorlati belgyógyászat*. Bp. 1963, 71. (A sympathikus ingerek a VIII. nyaki és I–IV. háti segmentumokon át haladnak ugyanoda, ahova a bal kar ulnaris oldalának és a vállnak érző idegvégződése is közvetítik a fájdalmi, illetőleg érző impulzusokat. A központi idegrendszer érző centrumai a beérkező ingereket kivetik az egész jelzett területre.)

A magyar népi műveltség, elsősorban a hiedelmek s a mesék arról tanúskodnak, hogy őseink világképében az asztrológikus elemek meghatározó szerepet játszottak. Berze Nagy mesekatalógusában félszáznál több mesénkről állítja, hogy asztrológikus elemeket tartalmaz. A legismertebb ezek közül a 779. IX. típusú mese, amelyben Jézus csak akkor engedi megszületni a gyermeket, amikor a csillagok állása kedvező sorsot ígér. A hét napjaihoz fűződő hiedelmek is asztrológikus elemeket őriztek meg: a himnemű bolygókkal analógiás kapcsolatban álló napok szerencsések, a nőnemű bolygókkal kapcsolatban állók szerencsétlenek.³¹ A nevetlen ujjhoz fűződő képzetek is asztrológikus jellegűek, s népi világképünk legmélyebb rétegébe tartoznak. A nevetlen ujj: a szív és a Nap ujjja. A gyógyító ember a szív és a Nap erejével gyógyít, s a táltos a szív és a Nap erejével kényszeríti az alvilág erőit is meghátrálásra.*

Summary

In Hungarian folk mythology the fourth finger of hand is called „no-name-finger”. Its magic power mainly consists in healing. Various skin diseases, such as boils or pimples are cured by being circled or crossed with it. The no-name-finger has a role in love spells, too. Its magic power, its place in mythology is best shown by the beliefs that the devil-like figure of the underworld, the goblin could be stopped if the no-name-fingers get joined in a chain form.

³¹ Berze Nagy: *Magyar mesetípusok*. II. Pécs, 1957, 345—346. 6 változat; Berze Nagy: *Égigérő fa*. Pécs, 1958. Uo. Dömötör Sándor bevezetése, 24—25. Figyelemre méltó, amit Marco Polo a honfoglaló magyarokhoz hasonló társadalmi szervezetben élő s műveltségű tatárokról ír: „körülbelül ötezer keresztény, szaracén és kathaji csillagjós és jövődömondó van”. *Marco Polo utazásai*. Bp. 1963, 193. Asztrológiai vonatkozású adatok más helyen is találhatók Marco Polo könyvében, pl. 157, 189.

A nevetlen ujjra vonatkozó irodalom: Szinnyi József: *Magyar tájszótár*. I. Bp. 1897, 1522. Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. IV. Pest. 1867, 834.; Kiss Géza: *Ormánsági szótár*. Bp. 1952, 394.; Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. II. Bp. 1957, 199.; Csűry Bálint: *Szamosháti szótár*. II. Bp. 1936, 158—159. *A magyar nyelv értelmező szótára*. V. Bp. 1961, 203. (irodalmi példákkal)

Szent Izidor szövegét — Migne, *Patrologiae cursus completus*; series latina. LXXXII. k. 701 col. alapján idéztem.

A nevetlen hét, a nevetlen vasárnap (Bálint Sándor, i. m. 199.) s az Ugocsa megyei Nevetlenfalva (Czuczor-Fogarasi, i. m. 834.) elnevezésekkel más alkalommal foglalkozom.

* Az érdekes dolgozat megkísérli egyetlen képbe összefogni a népi hiedelemvilág nyomait (utalva a keleti, illetve a rokonnépek hiedelemvilágában meglevő párhuzamokra) és a nevetlen ujjra vonatkozó asztrológiai, chiromanciai tanításokat. Egyik bírálója azonban joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy e kettőnek összekapcsolása hiányos, nem kellőképpen alátámasztott. „Egyetlen érvet vagy bizonyítékot nem találunk... arra, hogy a kultúrának ezek az elemei (ti. az asztrológiai és chiromanciai ismeretek) a honfoglaló, középkori, ill. későbbi magyarságnál megletek volna. A szerző a «nevetlen ujj»-at «ősi elnevezés»-nek mondja, de írásból nem derül ki, hogy mikor, hol jegyezték fel először, majd ezt követően e szót.” Miután e kérdésekre jelen ismereteink szerint egyértelmű válasz nem adható, a dolgozatot figyelemre méltó hipotézisként közöljük. Véleményünk szerint a szív és a gyűrűs ujj közötti analógiás kapcsolat megvilágítására a laboratóriumi orvosi gyakorlat, az anatómiai és élettani ismereteken alapuló belgyógyászati tanítás bekapcsolása ugyancsak átfogóbb bizonyítást igényel. Mindezek alapján az érdekes dolgozatot mint vitára készítő, vitaindító írást közöljük. (A szerk.)

European languages do not have an equivalent for „nevetlen ujj” (no-name-finger). It can be found in the Altaic languages, in Chinese, Tibetan and Hindustani. At peoples where the expression is preserved, mythical ideas related to the finger are living, too. The Estonians e. g., let blood from their theird finger at the festival of the god Taara.

The Christian Church guards also the thousand years old tradition in the wedding ceremony. It is the no-name-finger that the ring is put on. The Church accepted St. Isidor's doctrine who said that a direct vein leads from this finger to the heart. According to the doctrines of astrology and chiromancy the heavenly body connected analogically with the no-name-finger is the Sun, its metal is gold, its colour is purple, its sound is the sound "ts". From among the inner organs, its analogical equivalent is the heart. Through the mediation of St. Isidor, this latter analogy entered into the Christian world of ideas, too. The ring on the fourth finger connects man with the heart inside and the Sun outside.

The no-name-finger is the finger of the heart and the Sun. With the help of the power of the heart and the Sun the healer heals and the shaman hunts away the powers of darkness.

S. BOSNYÁK

Librarian

Budapest, Árpád út 83. Hungary, H-1042

BÉL MÁTYÁS KÉZIRATA A MAGYAROK ÖLTÖZKÖDÉSÉRŐL ÉS ERKÖLCSEIRŐL

VIDA TIVADAR

Bél Mátyásnak a Ráday Könyvtárban levő kézirata félbörkötésben van, fólió nagyságú papírlapokon. Az elülső bekötési táblán ez a kézzel írt cím olvasható: „*Mathiae Belii De Re Vestiaria Hungarorum*”. Régi áthúzott jelzete: B. IV. 830. A mostani: K. O. 13. Az első négy lap üres, s ugyancsak üresek a 33–49 lapok. Ez a ceruzával írt lapszámozás egyébként nyilván későbbi. Magának az írónak a lapszámozását nem veszi figyelembe. Célszerűbbnek látszik ezért a következőkben inkább a kéziratnak rész-, fejezet-, ill. paragrafus-beosztását követni.

Már a latin szöveg olvasása közben kitűnt, hogy a bekötési táblán megadott cím nem egészen fedi a bekötött kézirat tartalmát. Miután ugyanis a szerző két szakaszban s ezen belül több paragrafusban tárgyalt a különféle ruházatokról s öltözködési szokásokról, következik a kézirat második része: „*De moribus et consuetudinibus Hungarorum*”, amely csaknem olyan terjedelmű, mint az első rész. Ami a kézirat eredetiségét illeti, a Ráday Könyvtár Kézirattárában alkalmam volt ezt az eddigelé kiadatlan kéziratot egybevetnem a Ráday-család levéltárában (IV. c/2—1 jelzetű részében) levő 78. sz. irattal: Bél sajátkezű, 1718-ban kelt levelének mellékletével. A két szöveg egyazon kéz írása. Az uo. levő 91. sz. kézirat szintén tőle való 1725-ből. Az egybevetés eredménye itt is pozitív.¹

Bél Mátyás két ponttal vezeti be a magyarok öltözködéséről írt művét. Az elsőben kitűzi értekezése tárgyát, és párhuzamot von egyfelől a magyar, másfelől a francia s a gót ruhaviselet között. E pontot *Seneca* idézésével fejezi be: „*Olyan ruhát készítenek amely semmit sem takar, amelyről nem mondom, hogy semmi segítséget sem nyújt a testnek, de [azt igen], hogy semmit sem a szegényérzetnek*”. Már e bevezető pontból látjuk, hogy Bél munkája kiadására számított. Megjegyzi ugyanis, hogy a ruhák szemléltetése végett „*rézmetszetben adjuk majd mindkét nem és valamennyi rend képét*”. A II. bevezető pontból megtudjuk, hogy szó lesz a Magyarországot lakó többi nemzet ruházkodási szokásairól is.

Ezután maga a tanulmány két szakaszra oszlik. Az elsőben általánosságában tárgyal a férfi és a női ruhadarabokról. A másodikban sorra veszi a különleges ruházatok viselőjük foglalkozása, illetve társadalmi helyzete szerint.²

Segítségéért köszönetet mondok Ladányi Sándornak, a Ráday Könyvtár levéltárosának.

A szerző által készített magyar fordításban az 1. szakasz 14 gépelt oldal, a 2. terjedelme alig több hétnél.

Az 1. szakaszban mindössze közvetett orvostörténeti vonatkozások találhatók. Az egyik a 4. §-ban, ahol a *gatyának* nevezett alsóneműről ő is megírja, amit később Weszprémi, hogy „*e ruha [darab] neve mutatja, hogy a hunok a gótoktól kapták azt. ... Mintegy gót ruhának, azaz gotyának, később nyíltabb szájmozgással gatyának mondták. A magyarok ugyanis, mint sok egyebet, bizonyos ruhafajtákat is azoktól a népektől vettek át, akiket legyőztek.*” Weszprémi a Succincta IV. kötetében nem rá hivatkozik, hanem egy Töppelt nevű szerző „Origines et Occasus Transiluanorum” c. 1762-ben Bécsben megjelent könyvére. Ő Zamojskinak a magyarok eredetéről írt munkáját idézi, amely viszont Albicusra, Zsigmond császár és magyar király orvosára hivatkozik. A prágai érseknek kiszemelt orvos „De complexionibus gentium” című könyvében említi a hunok és gótok összecsapását a Duna valamelyik pannóniai gázlójánál. Ennek a leírásánál esik szó a gótok alsó- vagy mezei ruhájáról, „*melyet a húnok gothia-nak (gadgya) hívnak.*”³

Weszprémit a sok utalás bizonytalanná tette. Pár lappal odább megírja: „... jóbarátunkat és hazánk egyik képzett történészét megkérdeztük, mit tartunk a gótok nevének ... a magyar gatyá szóból való ... eredeztetéséről”. A jóbarát talán az e csillagos jegyzet végén megnevezett Cornides Dániel, aki „*kijelentette, hogy a tréfák közé kell sorolni*” ezt a különös szófejtést.⁴ Valószínűleg hasonló a tudományos értéke a dolmány szó és ruha eredeztetésének a török szókincsből⁵, illetve a dalmatica-ból, azaz a „dalmát ruhából” (Bél 5. §.).

Az övről szóló 6. §-ban Gelliust idézve említi a szkítáknak azt a szokását, „*hogy szorosan körülkötötték szalagokkal a hasukat, hogy hosszabb ideig tűrjék el a z é h e z s t*”. Tüstént hozzászól azonban: „... a mieink már nem szenvednek többé ettől a babonától, mindazonáltal övezik magukat, noha inkább kissé tágan, mint szorosan”.

A kézirat II. részének tárgya: „A magyar erkölcsök és szokások”.

Az I. §-ban Besoldus^{5a} idézi Bél Mátyás: „*Amint Besoldus mondja, minden egyes tájnak van mintegy veleszületett, sajátos lelkülete vagy jellege, azaz génusza*”. Ebből következteti, hogy a tájak lakóinak a természete is részesül ugyanezen lelkületből. „*Szabad azt vélnünk — írja ennek alapján —, hogy Magyarország mérsékelt talaja mértékletes szellemeket is nevel.*”

A II. §-ban a magyarokat közepesen forró és nedves vérűeknek minősíti, akik „*éppen ezért ugyanúgy bővelkednek szellemességben, mint éles és jó szímatú ítélőképességben. Könnyen találják meg és nehézség nélkül különböztetik meg [a valóságot]*”. Nem nehéz itt észrevennünk a régi humorálfiziológiai nézetek utóéletét. A többi nemzeti jellemvonás sommája majdnem az „extra Hungariam non est vita” világszemlélete Bélnek következő szavaiban: „*Ennél az életnél nincs régiebb, nincs igazságosabb s végül nincs kellemesebb*”.

Egészségügyi szempontból érdekes, amit a *részegségről* ír: „... a valóság, hogy a

³ Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. IV. Bp. 1971, 265.

⁴ I. m. 269, 273.

⁵ I. m. 271.

^{5a} A jogi doktor és tanár Ch. Besold 1577-ben született Tübingen, 1640 után halt meg. Fő műve: *Synopsis rerum ab urbe condita gestarum usque ad Ferdinandi imperium*. Ch. G.: Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig, 1750. Bd. I. 1049—50.

mieink inkább törekszenek a vidámságra, mint a részegségre; mindazonáltal tagadhatatlan, hogy léteznek mindenütt olyanok, akik túllépik a mértéket.”

A nemi erkölcsökről már itt megjegyzi, hogy „Magyarországon a hajadonok nem kapnak rá olyan könnyen a kéjelgésre, mint másutt. Kerülik ugyanis a mindenféle ocsmány beszédeket, úgyhogy nehéz őket rávenni a beszélgetésre. A munkának élő férfiaknak pedig se alkalmuk, se hajlamuk nincsen [erre].”

A III. § szól a „nemzet szaporodásával kapcsolatos erkölcsökről”. Az anyákról itt megállapítja, hogy „erős emberfajta, elsősorban a szláv asszonyok, akik — midőn elérkezik a szülés ideje — nem távoznak el messzire a munkájuktól, s ott megszülvén úgy hozzák vissza a gyermeket, hogy azt hinnéd, nem is szülték, hanem találták. Nem sokkal gyöngébbek náluknál a magyar nők, akik — nem egyszer alig tizenöt évesen — a szülés után mindjárt felkelnek, s egyik kezükben a gyermeket tartva, a másikban fát hordanak a tűzhelyhez.” Bár kifejezetten nem említi, mindez bizonyára a földműves lakosságra vonatkozik. Valószínűleg a többiekre, elsősorban a városi lakosságra céloz pár sorral odább ez a megállapítása: „... ebben a mi megfeszített korunkban asszonyaink napról napra gyöngébbekké és kényesebbekké válnak.”

A szüléssel és kereszteléssel kapcsolatban azt írja: „Sok helyütt a szülés után meg-itatják őket [ti. a szülő nőket] borral vagy égetett szesszel, hogy visszanyerjék erőnlétüket. Az újszülöttet sokan előbb tejfürdőben mosdatják, aztán vízben.” A keresztelés utáni lakomákról említi, hogy „a városokban s a mezővárosokban tisztességes mértéket tartanak” a résztvevők. Nem így a falusi lakosság. „Különösen ott, ahol az égetett szesz használják, a kellenél többet engednek meg maguknak.”

Csak az előkelőbb anyák fogadnak dajkákat a csecsemőikhez. Óvja őket a házasságtörés útján szerzett dajkaságtól. S e helyen találjuk a legkiadósabb orvosi utalást, illetve idézetet. „Már a bölcsőben beoltják a gyermekbe, mondja *Helmont*,⁶ a dajkák beteges hajlamát, [s ezzel] mesterségesen életének siralmas jelleget [adnak] éppúgy, mintha öröklődő lenne az. Végül nem elég, hogy a tej útján a csecsszopóba áttelepítik és életébe makacsul beletestesítik az anyagi betegségeket, e betegségek rejtett kóróságát és öröklődő gyökereit, hanem még a különféle bűnök erkölcsi csírái is behatolnak a tejjel együtt: a tej ugyanis a lélek zavarai folytán minden órában más hatást vesz fel.” Ezt az idézett részt kéziratában Bél Mátyás alá is húzta, annak bizonyosságául, hogy fontosnak tekintette. Ám az idézet még folytatódik. „Ezért fejezi be a tapasztalt ember, jobb a csecsemőket cukorral vagy mézzel főzött árpasörrel táplálni, mint más, főként házasságtörő tejjével.” Nyilván itt ér véget az idézet, mert a következő mondatban szerzőnk már áttér a magyar viszonyok ecsetelésére. „Magyarországon azok az anyák, akiknek nincs tejük, vagy egészségi állapotuk miatt nem tudnak szoptatni, vászondarabkába tekernek megrágott lépesméz, s ezt a gyermek szájába téve arra készítetik, hogy szopja a mézes vásznat. Egyesek helytelenítették ezt a táplálékot, mert hátrányára van a fogaknak, és a gyöngye gyomorban és belekben férgeket képez.”

E mondatdal be is fejezte a III. §-t, hogy a IV-ben elkezdjen foglalkozni a nevelés kérdéseivel.

Mellőzve most a házasságra lépők életkoráról tett megállapításait, Bél kéziratának

⁶ Jean Baptiste van Helmont (1577—1644) orvos, vegyész, polihisztor *Ortus medicinae* (Amsterdam, 1648.) c. művének 783—784. lapjairól származó, majdnem szószérinti idézet.

XV. §-ában ezt írja: „*Magyarországon számos betegség van, de egészen sajátosságok azok, amelyeket az orvosok nausea-nak (csömer) és febris acuta-nak (hitzige fiber) neveznek. E két veszedelmes betegséget az étel és ital mértéktelen élvezetétől kapja meg az ember. Lásd ezekre nézve Miletter vitáit a csömörről stb.*” Majd üres hely következik, ahová maga Bél írta zárójelben: „*loco spatii*”, azaz szabad helynek. Vajon Miletterről akart-e még írni vagy további „magyar” betegségekről? A következő, a XVI. § elején olvasható mondat az utóbbi következtetést valószínűsíti. Így szól: „*Van még Magyarországon más ártalmas betegség is, mint a fulladás, a száraz kór, a hideglelés és más több efféle, amely határt szab a halandó emberi nemnek.*” Ezután azonban nem részletezi tovább ezeket a betegségeket, hanem rátér a temetési szokásokra. Látszik tehát, hogy itt a betegségek említésével csak az átmenetre törekedett a megelőző témától a halál s a temetés témájához. E paragrafus utolsó mondata minden írással nélkül végződik, s ez arra mutat, hogy Bélnek szándékában volt még folytatni ezt az írásművét.

Ami Milettert illeti, nem más ő, mint Milleter (Weszpréminél), vagy Maleter (Gurlt—Hirsch orvosi életrajzi lexikonjában) János (1691—1755), iglói születésű szepességi orvos. A Rákóczi-szabadságharc idején szülei a lengyelországi Danckában járatják gimnáziumba, az egyetemet pedig Jénában és Leydenben végezte. Itt is avatták orvossá 1717-ben. Értekezésének a címe: „*De morbo Tsömör, Hungaris endemio*”. Ezután hazatért Iglóra, ahol Lubomirszky hercegnek, a 16 elzalogosított szepesi város kormányzójának lett udvari orvosa. 1722-ben Szepes megye és Lőcse városa is kinevezte megyei, ill. városi tisztorvosává.⁷ *Weszprémi* Magyarország és Erdély híres kortárs orvosai között tartja őt számon.⁸ S mintha az utókor is igazat adott volna értékelésének. A Gurlt—Hirsch-féle orvosi életrajzi lexikon is rövid cikket szentel neki. Idézett orvosavató értekezésén kívül (Weszprémivel egybehangzóan) tud még egy nyomtatásban kiadott könyvéről. Ezt németül írta, s a címe: „*Höchstnöthige Erinnerung, wie sowohl die Bewahrung, als auch die Cur selbst bey besorgender Contagionszeit anzustellen sey*”. Negyedréti alakban hagyta el a sajtót Lőcsén 1739-ben, 10 lapon, de a nyomda feltüntetése nélkül.⁹ *Szinnyei* annyit tesz még hozzá e két könyvéhez, hogy „*Bél Mátyás nagy geographiai munkájánál segédkezett*”.¹⁰ Talán bizony éppen tőle várt értesítéseket más sajátos magyarországi betegségekre vonatkozóan, amelyek számára üresen hagyta a helyet kéziratának XV. §-a végén?

Ha történetírói szimattal keressük Bél Mátyás életében ezeknek a kéziratban fellelhető orvosi vonatkozásoknak az eredetét, nem kell messzire mennünk. Már Haan Lajos megírta Bél Mátyásról szóló, 1879-ben kiadott akadémiai székfoglalójában, hogy amikor a fiatal Bél Halléban 1704—1705-ben teológiát hallgatott, „*elgondolván azt, hogy a gondviselés netán oly faluba találja lelkésznek tenni, ahol orvos nem lesz, jónak látta az orvosi tudományokat is, nevezetesen az ún. medicina forensis-t hallgatni. Innen keletkezett azután ama hír, hogy Bél Halléban szakítván a theológiával, orvosi pályára készült*”.¹¹

⁷ Weszprémi i. m. I. 228—229.

⁸ I. m. IV. 387.

⁹ Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*. Bp. 1888—1892. II. 662.

¹⁰ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. Bp. 1902, 448.

¹¹ Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. 18.

Ha Haan Lajos tévedett is a tantárgy megnevezésében, bizonyára érdekes orvostörténeti feladat lenne — csakhogy meghaladja jelen ismertetésem kereteit — annak a kimutatása, hogyan hatottak *Stahl* vagy *Hoffmann* (esetleg mindkettő) nézetei Bél munkásságára.¹²

Nem fejezhetem be azonban e rövid értekezésemet anélkül, hogy meg ne említsem azokat a vonatkozásokat, amelyek Wespzprémi négykötetes orvostörténeti munkájában, a *Succinctában* Bél Mátyással kapcsolatban találhatók.

Az I. kötetben szerepel Bél sógora *Herman* András orvos. Egyik magyar vonatkozású értekezését Bél újranyomatta és beleillesztette a *Prodromus Hungariae novae* c. műve III. kötetébe a 198. laptól kezdve.¹³ Állítólag hozzá küldték *Köleséri* Sámuel orvosdoktor három részes, kéziratban maradt munkáját Erdélyről.¹⁴ *Moller* Károly Ottó, besztercebányai tisztiorvos művét a szklenői és vihnyi melegvízforrásokról e szerzőnek magyar nyelvű kéziratából Bél Mátyás fordította latinra, egészítette ki s adta ki a *Prodromus* 128. és következő lapjain. Bél tanítványa volt Besztercebányán, majd 1714-től Pozsonyban *Torkos* Justus János, a későbbi pozsonyi városi fizikus.¹⁵ Bél Mátyás nagy sajnálattal jelenti, hogy nem tudta *Schwandtner* művéhez (*Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. k. Bécs, 1746) csatolni id. *Rayger* Károly, nagyhírű pozsonyi orvos kéziratban maradt jegyzeteit.¹⁶

A *Succincta* III. kötetében *Demédy* Lászlóval, Károly Róbert király orvosával kapcsolatban jegyzi meg Wespzprémi, hogy Bél Mátyás is ír róla a *Notitia Hungariae Novae* IV. könyvének 319. lapján.¹⁷

Talán a legterjedelmesebben azonban a IV. kötetben foglalkozik vele Wespzprémi, mégpedig a VI. cikkelyben, amelyet a soproni *Deccard* család tagjainak szentel. Az ifjabb *Deccard*, vagyis *Deccard* János Vilmos, soproni orvos művei között a 3. helyen sorolja fel a *Rei Rusticae Hungaricae* 3. könyvét, „melyet fáradhatatlan szorgalommal és munkával szerkesztettek. Bél Mátyás, a hajdan híres magyar polihisztor és *Deccard* János Kristóf, hajdan a soproni evang. gimnázium igazgatója, s melyet két megértő testvér, *Deccard* János Vilmos orvosdoktor és *Deccard* János Kristóf, a jénai *Latin Társaság* tiszteletbeli tagja bővítettek megfigyeléseikkel.”¹⁸ Ezután 14 lapon keresztül közli az egész, kéziratban maradt mű részletes tartalomjegyzékét. A végén Wespzprémi

¹² Wolfram Kaiser és Helmuth Krosch kiváló értekezésében (*Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert*, Halle—Wittenberg, 1966.) nem találtam a szóban forgó tanévben a medicina forensis-t, azaz a törvényszéki orvostant. Akkor egyáltalán csak két tanára volt az orvosi karnak Hallében: Friedrich Hoffmann (1660—1742) és Georg Ernst Stahl (1660—1734), Boerhaave-fal együtt mindketten a 18. sz. nagy szisztematikusai. Előbbinek az első tanársága 1693-tól 1709-ig tartott. Utóbbi pedig 1693-tól 1716-ig adott elő. Gurlt—Hirsch lexikonja szerint (a cikk írója Julius Pagel) a tárgyak így oszlottak meg kettőjük közt: Hoffmann adta elő a fizikát, kémiát, anatómiát, sebészetet és a gyakorlati orvostudományt; Stahl viszont a többi szakot, azaz botanikát, elméleti orvostant, fiziológiát, kórtant és gyógyszertert. (3. k. 238—241.)

¹³ Wespzprémi i. m. I. 136—137.

¹⁴ I. m. 178—179. (jegyzet)

¹⁵ I. m. 366—367.

¹⁶ I. m. 404—405.

¹⁷ I. m. III. 166—167.

¹⁸ I. m. IV. 233.

kifejezi óhaját: „Bárha ez a nagyérdemű, egyaránt hasznos és szükséges könyv nemcsak utánczókra, hanem pártfogókra is találna e Hazában, s bőkezűségükből napvilágot láthatna; bizonyára még nagyszerűbb lenne, ha hozzáértő művész keze alkotta képek ékesítenék.”¹⁹ Sajnos, az óhaj máig is csak óhaj maradt. Bél nagy földrajzi-történeti monográfiájában, a Nyitra megyéről szóló részben, *Pöstyén fürdő* leírásánál szemelvényeket hoz Adam Trajan benešovi (Csehország) lelkész verséből, amelynek címe: „Saluberrimae Pistinienses Thermae”.²⁰ Ugyanebben a művében elég részletesen ír a besztercebányai Grundel György orvosdoktor vegyi kísérleteiről.²¹ Úgy látszik, jól ismerte a pozsonyi születésű Moller Dániel Vilmos munkásságát.²² Végül itt szerepel a Zsámboki János vallási hovatartozásáról folytatott vita, amelyben Bél Mátyás nem kívánt állást foglalni.²³

28

nobilis, artificis, que viris feminae collegio
 demeruit: eo magis et hic laudis dicitur. Con-
 que rudi ploratu perierat, a suis habetur, et con-
 fecti. Cadaver praeterea quoque nobiliora per-
 sona gessit, hoc praestitit exornatur. Habent
 et epicedia, et perorationes suavis, enamina utraque,
 et elogium monumenti, nescio cippus nescitur
 fuisse. Sepulchra admodum, ut inquit, exequantur
 his, ut in familiae, ut in familiae, ut in familiae
 nati, sed viri tantum, ex eo ordine gentis, qui
 proxima cognatione demeruit contragebat.
 Quasi lucas pro cuiuslibet arbitrio. Nobilis ha-
 gent annum unum, tandem et urbani tametsi vi-
 tus, et ridet repensatur, qui pullum non si-
 mule deponat.
 Nullis n. laus ~~monum.~~ feminae funera feminae
 viribus merentur funera, et cum auctissimis pland
 h. sepe, ut

A kézirat utolsó lapja

¹⁹ I. m. 259.²⁰ I. m. 287—289.²¹ I. m. 343.²² I. m. 451.²³ I. m. 821.

Zusammenfassung

Mátyás (Mathias) *Bél* (1684—1749), öfters als einer der letzten Polyhistoren Ungarns bezeichnet, hinterließ etliche seiner Werke ungedruckt, in Handschrift. Unter diese zählt auch die Schrift „*De Re Vestitaria Hungarorum*“, die in der Ráday Bibliothek der reformierten Kirche h. B. in Budapest im Kolligat mit seiner anderen Schrift „*De moribus et consuetudinibus Hungarorum*“ aufbewahrt ist. (*Bél* selber war übrigens Superintendent der ref. Kirche a. B. und Professor der theol. Akademie derselben in Preßburg.)

Vf. hat die literarische Autentizität des Textes durch mehrere Vergleiche mit sicheren *Bél*-Handschriften festgestellt. Es geht bereits aus dem 1. einleitenden Punkt der Hschr. hervor, daß ihr Autor auf ihre Publikation bedacht war. Denn er beabsichtigte „im Kupferstich die Abbildungen beider Geschlechter und aller Stände beizugeben“. *Bél* befaßt sich nicht nur mit den Bekleidungsgehnheiten der Ungaren, sondern auch mit jenen der anderen Bevölkerungsgruppen des damaligen Ungarns.

Weiters werden die *medizingeschichtlichen Hinweise* beider Texten aufgezählt, unter denen den längsten ein Zitat aus dem im J. 1648 zu Amsterdam erschienenen *Ortus medicinae* des niederländischen Arztes und Polihistors J. B. *van Helmont* (1577—1644) über die Gefahren der Anwendung von Ammen zum Stillen der Säuglinge bildet.

Die Frage, von wo die ärztlichen Kenntnisse *Bél*'s herrühren, ist unschwer zu beantworten. Als er nämlich in *Halle*, Theologie studierte, wohnte er im Jahr 1704/5 auch medizinwissenschaftlichen Vorlesungen bei.

Endlich sind aus dem medizingeschichtlichen Werk von I. *Wesprémi* (1723—1799), der *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, I—IV. diejenigen Stellen erwähnt, welche irgendeine Beziehung zu M. *Bél* haben.

T. VIDA, M. A., Dr. theol.

Research Fellow

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

Budapest, Apród u. 1/3. Hungary, H-1013

KÖNYVEKRŐL

Dieter, H. O. F.: *Die Entwicklung der Naturwissenschaften an der Universität Marburg.* (Lahn zur Zeit des Cartesianismusstreites bis 1750.) (Inaugural Dissertation) Görlich et Wetershäuser, Marburg /Lahn 1971. 185 p.

Az 1527-ben (Fülöp tartományi gróf által) alapított Marburg/Lahn-i Egyetem könyvtárában és levéltárában fellelhető okmányok alapján ismerteti a szerző az Egyetem orvosi karának szellemét és állapotát. Előbbire nagy hatással voltak *Descartes* akkoriban új tanai. Abban az időben az orvosi tudományok fontos része volt a botanika, melynek legkiválóbb képviselője *Daniel Nebel* prof. volt, de mellette jelentős *H. Majus*, *J. D. Dorstenius* és *J. Tilemann* munkássága is. A kémia oktatásának érdemes alakja *J. Hartman* prof., s az oktatás már 1685-től kezdve külön laboratóriumban folyt. A dolgozat az Egyetem adminisztrációjáról, méreteiről is közöl adatokat.

Zboray Bertalan

Elmar, Ernst: *Das „industrielle“ Geheimmittel und seine Werbung.* (Inaugural Dissertation) E. Mauersberger, Marburg/Lahn 1969. 312 p.

A szerző a XIX. században Németországban forgalomba került kész-gyógyszerek — az u.n. „Specialitás”-ok — keletkezésének és virágzásának történetét dolgozta fel. Forrásul a birodalmi levéltár (Berlin) anyagát használta, miután mind a gyártó cégek, mind a gyógyszertárak adatanyagának nagy része a háború folyamán elpusztult.

Az első fejezetben megemlíti, hogy a „Specialitas” szó francia eredetű lévén, Németországban inkább a titkosszer (Geheimmittel) elnevezést használják. Megkülönböztet a továbbiakban gyógyszertárban készült specialitásokat és a vegyipar által előállított „patentírozott” gyógyszereket (Arzneispezialität). A többi 15 fejezetben névszerint felsorolja a gyártással foglalkozó gyógyszertárakat és vegyipari vállalatokat, ismerteti a különböző hirdetési módokat s nem utolsósorban az eladás törvényes rendelkezéseit, sőt a Német Gyógyszerész Egyesület harcát a „specialitás”-ok ellen. Végül 40 oldalon bemutatja az elterjedtebb „különlegesség”-ek hirdetéseinek másolatát is.

Zboray Bertalan

Eulner, Hans-Heinz—Mann, Gunter stb.: *Medizingeschichte in unserer Zeit*. Stuttgart, Enke Verlag, 1971. 491 p. 3 arckép, ill.

A neves orvostörténész Artelt házaspár, Walter Artelt és felesége, sz. Edith Heischkelt tiszteletére — 65. születésnapjuk alkalmából — összeállított tanulmánygyűjtemény szerzői, tisztelőik és barátaik, a földkerekség minden részéből küldték meg dolgozataikat a szerkesztőknek, akik ezeket a témák történelmi sorrendjében közlik e jubileumi kötetben.

A könyv első öt írója tárgyát az antik világból meríti. Edwin Rosner az orvostudomány görög eredetét a még ma is élő orvosi terminológiával bizonyítja, Karl Deichgräber pedig knidoszi eredetű hármas felosztását látja a hippokrateszi tejkúrának. Hans Diller a görög „idea” és „eidos” kifejezések értelmi átalakulását Herodosztól Hippokratészig ismerteti. Gert Preiser a „pleripleumonia” három, egymáshoz hasonló leírásában is Knidoszra utal. A Berenice császárnő hajolájának leírásáról készült három eltérő fordítást elemez Hans Herter.

Albert Dietrich Dioszkoridész *Materia Medicájának* kevésbé ismert, kétféle arab fordításának párhuzamos közlésével igazolja a fordítások közötti eltéréseket. Adalberto Pazzini a 13. és 14. századi orvostudomány hatását még a művészetekben is kutatja, alátámasztásul idézi Boccaccio, Petrarca és Dante műveit. Gundolf Keil és Rolf Müller Lanfranch — olasz származású francia sebész — *Chirurgia Magnájának* és *Chirurgia Parvájának* az akkori német fordításokban és sebészeti munkákban érzhető hatását, egész Brunschwigig kutatják.

Gerhard Eis a londoni codexből „Tractat von den sechzehn Latwergen” című műben leírt nyeletet, míg az egyik szerkesztő, Hans-Heinz Eulner egy fedővakolat alól előkerült, Kozma és Damján szentekről készült 15. századi festményt ismertet. Kurt Goldammer a 16. századi híres Paracelsus eszmevilágából az anyag és a világmindenség szerkezetére vonatkozó tanait elemzi. A Montpellier-ben kialakult „orvosi-iskola”-orvosi és sebészképző szerepét emeli ki Louis Dulieu, cikke végén névszerint felsorolja az 1521—1620-ig gyakorlatot folytató sebészeket. Az első jelentős spanyol sebésztudós, a 16. századi Dionysio Daza Chacon életét, a kor társadalmát és Chacon munkásságát Donald O'Malley angolnyelvű cikke mutatja be, míg a háromgenerációs Meibom család négy férfitagjának gazdag és sokrétű kutatómunkájával, írásaik szakok szerinti csoportosításával Karl-Heinz Weimann foglalkozik. Günter Mann a 17. századi Joseph Furttenbach ma korszerű, de akkor szinte utópiának tűnő várostervezésével foglalkozik, melyben bár körülírva, de már megtalálható a zöldövezet, vízelvezetés, zajártalom stb. Prágai kiadású, 17. századi, házi orvoslással foglalkozó német-héber nyelvű könyvecskét fedez fel számunkra Joshua Leibowitz, hangsúlyozva e könyv előszavának szociális elgondolásait. Rolf Winau fontos szerepet tulajdonít az orvosi gyakorlatot szabályozó rendeletek kialakulásában és megfogalmazásában a fejedelmi-udvari orvosoknak. Martin Plessner dolgozatának témája Abul Oseiba (Ibn Abu Oseiba Muvaflí el Din) arab orvos-életrajzíró munkájának különböző fordításaiban észlelhető eltérések. Charles Coury és Melle M. Viriot a párizsi „Unter den Linden” orvosi iskola alapítását, tanárait és azoknak a dermatológiára kifejtett hatását tanulmányozzák. Az általunk is nagyrabecsült Valeriu L. Bologa az erdélyi származású Johann Hedwig orvos-botanikus — a monarchia elnyomása ellenére — elért eredményeit

méltatja. A szövettanhoz vezető utat egyengeti Domenico Contugno anatomus, írja róla Luigi *Belloni*, amikor már 1769-ben közölte a bőr himlő okozta elváltozásairól nagyítóval észlelt megfigyeléseit. A kortársak meg-nem-értésével harcolt Karl Strack mainzi orvos, közegészségügyi szakember, a kórházak felújítása és a betegellátás javítása érdekében, írja Helmut *Mathy*, s e korszakkal foglalkozik Hermann Terhalle is, amikor Ludwig Hoffmann küzdelmes életútjáról, a „Collegium medicum” meg-reformálására tett erőfeszítéséről szól. Georg *Rosen* angol cikke Auenbruggernek, a kopogtatás feltalálójának alig ismert, 1783-ban megjelent, az öngyilkossággal mint kor- és kórtünettel foglalkozó tanulmányát elemzi, míg a *Wittmann* házaspár Johann Heinrich Jung-Stilling orvos-nemzetgazdász rögzös kutatói, de termékeny írói élet-útját kíséri végig, annak látszólagos ellentmondásaival egyetemben, az okkultizmusig. Munkájukat e polihisztor írásainak szakok szerinti felsorolásával végzik. Az amerikai gyermekgyógyászat múltjáról, jelenéről és a jövő lehetőségeiről Richard A. *Shyrok* szól, míg Heinz *Goerke* a svéd teológusok kiegészítő orvosképzésének kísérletét, annak népegészségügyi hatását jellemzi.

A cseh Jan Purkinje „Ziva” című természettudományi folyóiratának létrehozásáról. (1853—1867), küzdelmes fenntartásáról, majd a megszűnését követő időről szűri le megfigyeléseit Otakar *Matousek*. Otto *Winkelmann* a 19. századi magánklinikák, kórházak gyógyászati jelentőségét emeli ki, Glenn *Sonnedecker* pedig az amerikai gyógy-szerészképzés és az oktatói kutatómunkája fejlődésének két szakaszát — 1870 előtti és utáni időben — taglalja. Alexander Braun botanikus fejlődésmélettét, ember és természet, élet és értelem egymásrahatását Brigitte *Hoppe* magyarázza. Georg *Uschmann* a Haeckel-féle fejlődésmélettét és az összefüggéseket Lamarck és Cuvier nézeteivel hasonlítja össze, ismertette azok állásfoglalását is. A Billroth-i iskolán fejlődött Johannes Mikulecz klinika-alapításairól, a „Zeitschrift aus den Grenzgebieten der Medizin und Chirurgie” folyóirat megindításában kifejtett tevékenységéről írt Zdzislaw *Wiktor*. Virchowról szól Loris *Premuda* és Johannes *Wiesner* egy-egy cikke. Az első annak Carlo de Manchesettihez fűződő barátságát és levelezését, a második a nagy tudós régészeti tevékenységét ismerteti.

A kötet íróinak komoly munkáját a sok lábjegyzet is alátámasztja, míg Ingeborg *Raue* a jubiláló házaspár munkáiból állított össze gazdag bibliográfiát.

Székely Ferencné

Forbes, T. R.: *Chronicle from Aldgate. Life and death in Shakespeare's London*. Yale Univ. Press, New-Haven, London, 1971. 235 p. ill. 11 tábl.

A XVI. századi London egyik jellegzetes külvárosában, a külső alldgate-i városrészben fekvő és a 654 körül élt, 959-ben szentté avatott kolostoralapító apátról elnevezett Szt. Botolph templomban 1555-től 1625-ig vezetett egyházi anyakönyv ismertetésével a szerző — aki a Yale egyetem orvosi karán az anatómia professzora — nemcsak a vitális statisztika tudományát megalapító John *Graunt* legkorábbi adatait jóval megelőző időszak egészségügyi statisztikai feldolgozását végezte el; nemcsak az urbanizációval kapcsolatos közegészségügyi viszonyok fejlődéstörténetének eddig ismeretlen szakaszát állította elének, hanem irodalmi szempontból is figyelemreméltó

művet alkotott. Az egészségügyi statisztika sivár számoszlopai, átlagértékei, koordinatív arányai, frekvenciagörbéi és más elriasztó mutatói helyett ugyanis ennek a — jelenleg a londoni Guldhall Könyvtárban őrzött — egyházi anyakönyvnek lapjairól a könyv ihletett írója a művészet megelevenítő hatalmának birtokában életre kelti a Temzén rakodó hajók megkéselt vagy vízbefult matrózait, kézműveseket, kereskedőket, tisztos polgárokat és akasztófán kivégzett kalózokat, csapszékeket látogató tengerészeket és prostituáltakat, hirtelen halállal kimúlt csecsemőket, elaggott véneket, halálba menekült öngyilkosokat, csavargókat, csempészeket, halottkémeket, tűzvész, pestis és éhínség áldozatait; *Shakespeare* nyelvén szólalnak meg a Szt. Botolph egyházközség feltámasztott halottai és élnek az I. *Erzsébet* és I. *Jakab* korabeli londoni külváros mindennapi életét.

A könyv nyolc fejezete közül az orvostörténész számára különösen azok tűnnek érdekesnek, amelyek a halálóki tényezők közül a betegségekkel (IV), a pestis okozta mortalitással (V), a balesetek és erőszakos — közöttük szexuális — bűncselekmények (VI) és az éhínség áldozataival (VII) foglalkoznak, de nem kevésbé érdekes a demográfiai adatokat feldolgozó I., II., III. fejezet sem.

Mindezekből megtudjuk, hogy pl. I. *Erzsébet* korában még márc. 25. volt az év első napja; megismerjük az akkor élt s az említett kerületben tevékenykedő orvosok, sőt az illegálisan működő sebészek nevét; a betegségeket korabeli elnevezésük, előfordulásuk gyakorisága és az oktanukról vallott vélekedések szerint; a reneszánsz kor neves költőjének, Thomas *Nashe*-nek 1593-ban a pestisről írt elégikus költeményét és az öngyilkosok karóval átvett szívű tetemének éjszaka, egyházi szertartás nélkül, a keresztnél végrehajtott elföldelését, amelyet még 1823-ban is így írt elő az angol törvény; megismerjük ennek a különös szokásnak eredetét és sok minden mást, amelyet a korabeli helyesírással visszaadott eredeti szöveg segítségével az író a saját élmény élénkségeivel vetít az olvasó elé. A kérdés egészét összefoglaló értékelés után 111 irodalmi adat és részletes tárgymutató zárja ezt a jól sikerült művet, amely az orvostörténészekon kívül az irodalom-, nyelv-, társadalom- és helytörténészek számára is nem egy hasznos információt tartogat.

Karasszon Dénes

Goerke, Heinz: *Carl von Linné. Arzt — Naturforscher — Systematiker. 1707—1778.* (Grosse Naturforscher sorozat Bd. 31.) Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft M. B. H. Stuttgart, 1966. 232 p. 28 kép

A szerző, Goerke prof. könyve írásakor a nyugatberlini egyetemen volt az orvostörténet tanára, de köztudott, hogy 1974 óta Münchenben működik. Több évig élt Svédországban, tud svédül és több tanulmányban foglalkozott a 18. századi svéd tudományos élettel. Így otthonossá vált Linné légkörében.

Könyvében a rövid előszó utáni bevezetőben felvázolta a történelmi és művelődéstörténeti hátteret; az előbbin érezhető XII. Károly üstökőpályájú uralkodásának elbűvölő hatása. Majd az I. rész 10 fejezete Linné családját, életét és ennek állomásait ismertette. A II. rész 6 fejezetében L. tudományos tevékenységét és az életművét elemezte. Végül 331 tételes jegyzetrotat, 98 tételes bibliográfia, részben róla szóló

könyvekről és L. fontosabb művei őskiadásáról, ill. ezek újkori reprodukcióiról található életrajzi adattáblázat és név-, valamint hely- és tárgymutató könnyíti a könyv használatát.

A családtörténetből kiderül, hogy anyai ágon egyik ősét boszorkányként megégették. Az apai név eredetét a már ismert formában magyarázza meg: a nagyapai parasztház közelében álló hársfa latin genus-nevéből (*Tilia*) az egyik oldalág a Tiliander nevet vette fel. L. apja a hárs svéd nevéből: „lind” származtatta saját nevét. Az apa fiatal evangélikus lelkészként Svédország déli részén telepedett le, és Rashult faluban született Carlnak keresztelt fia 1707. máj. 23-án.

1734-ig hazájában tanult Lund, majd Uppsala egyetemén orvosjelöltként. Közben életét irányító atyai barátságukba fogadták Olaf Celsius (nem azonos a hőmérő egyik feltalálójával) és Olaf Rudbeck professzorok. Egyetemi támogatással Lappföldön gyűjtő utat tett, majd következett élete egyik legjelentősebb éve, 1735 januárjában eljegyezte Sara Moraeát, áprilisban elutazott Hollandiába. Hardervijk egyetemén orvosdoktorrá avatták még odahaza megfogalmazott, „A váltóláz okáról írt új feltevés” c. disszertációja alapján.

Leidenben H. Boerhave „Praeceptor totius Europae”-ként rendszerező hajlamával hatott L.-re, de még fontosabb volt Gronovius tanárral kötött ismeretsége. Az ő biztatására adta ki még e „csodák évében” a *Systema Naturae* I. kiadását 11 nagyoldal terjedelemben. E korszakalkotó mű L. életében 12 kiadást ért meg, állandóan bővülő terjedelemben; legjellemzőbb adata, hogy míg az elsőben 549 fajt sorol fel, az Orvostörténeti Könyvtárunkban is meglevő 10.-ben (4 kötetben majdnem 2000 oldalon) 4387 fajt jellemez 1757/58-ban. Az állat- és növényvilág mellett ásvány- és kőzetrendszertant is tartalmaz. Ez a szorgalom és „írásdüh” jellemzi további munkásságát is.

Az 1735-ös év ilyen produktív lezárása után 2 évig Londonban és Párizsban dolgozott, majd Svédországban praktizálni kezdett, megnősült és a hajóhad orvosa lett. 1739-ben az újra alapított Svéd Tudományos Akadémia elnöke lett 32 éves korában. Meghívásra Uppsalába költözött és 1742-től haláláig egyetemi tanárként ott élt. Meghalt 1778. jan. 10-én. Lakóházában ma Linné Múzeum van.

E rövid életrajzi vázlat eseményeket, főleg sok gyűjtő munkát, a rendszerezési lehetőségeken elmélkedést és mindezek kifejezéseként hangyaszigorommal összeírt könyvek tömegét takarja. Bár mindezzel L. kiérdemelte a „Kanzleibeamter des Herrgotts” jelzőt, Goerke némi ellentétet mutat ki foglalkozásából adódó tudományos megismerése és a Linnét egyébként jellemző keresztény hit között. Külön fejezetben foglalkozik követőivel és ellenfeleivel (pl. A. v. Hallerrel). A magyar biológiatörténet is kimerítette ezt a témát, főleg korai követőinek méltó jellemzésével.

A fel nem sorolható munkákból itt, a Systemán kívül érdemes megemlíteni a „*Philosophia botanica*” 1751, „*Species plantarum*” 1753., „*Genera plantarum*” 1736, majd 5. kiadás 1754, c. műveit. Orvosként a „*Genera morborum*”-ban 1759-ben a betegségeket is rendszerezni próbálta, a többihez képest csupán kuriózum-értékrendben. Pusztán (valószínűleg Leeuwenhoekéhoz hasonló) lupemikroszkopot használva az igazi Mundus invisibilis-t nem láthatta; annál meglepőbb egy akadémiai ülésen elhangzott kijelentése 1750-ben, amely szerint a himlőt, vérhast, syphilist és pestist a „legkisebb férgek” okozhatják. Végül utalni kell útirajzaira és etnográfiai tevékenységére is.

Goerke könyve, jóformán minden szempontot kimerítő életrajza — az idevágó hatalmas irodalomból néhányal egybevetve — alkalmas a Linné jelentőségét felmérő mérleg felállítására. Az önreklámozásra hajlamos mester érdemei mellett sokszor felrőtt negatívumai eltörpülnek. Rendszerezési elvei kidolgozásából maradandóak a „faj”-tól a „törzs”-ig terjedő hierarchia kategóriái. Ugyanígy elévülhetetlen érdeme az ember, mint faj besorolása a főemlősök közé „nosce te ipsum” mottó alatt. *Binominalis nomenclaturája* rendet teremtett a fajnevek korabeli káoszában. A botanikusok a „Species plantarum” 1753-beli névsorából indulnak ki, minden azóta meghatározott faj nevének maradandó meghatározásához (prioritási elv). A zoológusok a Systema Naturae 10. kiadásából vezetik le a *kettős nevezéktan* szabályait. A fajok állandóságát kodifikáló, sokszor szemrehányással idézett kijelentését később módosította a fajon belüli variációk lehetőségének feltételezésével.

Linné alakját indokoltan sorolták a „Grosse Naturforscher” sorozat, részben már folyóiratunkban is referált hősei közé.

Lambrecht Miklós

Holmes, S. H.: *Louis Pasteur*. New York, Dover Publications Inc. (az 1961-es kiadás új lenyomata) é.n. 149 p. 16 ill.

E rövid életrajzi munka a kémia tudományának nagy francia alakját, Louis Pasteurt mutatja be, aki azon kevesek közé tartozott, akiknek munkásságát már életében elismerték, s szerte a világon superlativusokban nyilatkoztak róla.

A könyv egyaránt betekintést enged Pasteur magánéletébe és munkásságába is. Megismerhetjük ezáltal környezetét, családját, iskolai éveit, munkatársait s végigkísérhetjük sorsát a világhírig.

Fáradhatatlan kísérletező, mindig újat alkotó ember volt, aki első sikereit a kristallographia területén érte el. Ezek a felfedezések vezették később az erjedés tanának kutatásához, mely területen elért eredményei új szakaszt nyitottak a kémia történetében. Megállapította, hogy minden erjedést a mikroorganizmusok egy-egy meghatározott fajtája idéz elő. Nevéhez fűződik a veszettség elleni szérum feltalálása és a védőoltás bevezetése is.

Egész életét a kémia felvirágoztatásának szentelte, hol felfedezései mérföldkövet jelentettek.

A könyvet összevont név- és tárgymutató zárja.

B. Szalkay Judit

Katz, Joseph — Nochlin, Philip — Stover, Robert (ed.): *Writers on Ethics. Classical and Contemporary*. Huntington (New York), Robert E. Krieger Publishing Company, 1973. 673 p.

A világszerte rohamosan szaporodó orvosetikai írásokban egyre gyakrabban találkozunk azzal a megállapítással, hogy meddő dolog az orvosi etika problémáit tisztázni mindaddig, amíg az általános etika kérdései megoldatlanok. Ezért a szűkebb

területen eligazodni kívánók számára is tanulságos távlatokat nyújtó mű Katz professzor és munkatársai tekintélyes szöveggyűjteménye, amely azon kívül, hogy Platon, Kant, Mill és Dewey egy-egy munkáját teljes egészében közli, bőséges szemelvényekben ismerteti a legjelentősebb etikai írók nézeteit Arisztotelésztől és Senecától kezdve Thomas Hobbeson és Jeremy Bentamon át Bergsonig, Sartre-ig, és a kortárs morálfilozófusokig.

A szövegek azonban nem keletkezésük sorrendjében követik egymást (az időbeli áttekintésre külön mutató szolgál), hanem témakörök szerint csoportosítva. Az első részben a jónak, mint erkölcsi alapértéknek fogalmáról olvashatunk tanulmányokat. A második rész a determinizmus és a szabadság polusai között az etikai felelősség helyét próbálja kijelölni. Ezután az etika politikai és társadalmi kihatásaival foglalkozó írások következnek, majd az utolsó részben az erkölcsi ítéletalkotás elveiről és módszereiről van szó.

Némethy Ferenc

Marti-Ibanez, F.: *Essays on the Arts and the History and Philosophy of Medicine*. New York, MD Publications, 1962. 292 p. 14 ill.

Ez az esszégyűjtemény negyedik része a szerző orvostörténeti pentalógiájának (Centaur; Men, Molds, and History; A prelude to Medical History; Ariel; The Fabric of Medicine).

A bevezető részben a szerző a szerkesztésében és kiadásában megjelenő orvosi magazin, az *MD of Canada* létrejötté (1957) kapcsán kifejti koncepcióját egy orvosoknak szóló magazin feladatairól. Célkitűzései tulajdonképpen azonosak a jelen kötet írásaiéval, mivel mind a 42 esszé az előző években elhangzott vagy — részben az *MD* szerkesztői rovatában — megjelent előadások, cikkek bővített, csiszolt változata. A szerző álma, hogy összhangba kerüljön az élet — az egyes ember történelme, és a történelem — az emberiség élete; az orvos nem csak hivatását gyakorló személy, de társadalmi és történelmi lény is, és csak az lehet jó orvos, aki tudja, hogyan kell embernek lenni. A szerző számára az orvostörténelem sosem iatrocentrikus, hanem szorosan kapcsolódik a mindenkori civilizáció történetéhez. A témák rendkívül változatosak, szó esik szimbolizmus és orvostudomány összefüggéséről, jó könyvekről, utazásokról, az emberi szervek — a kéz, a szem — csodáiról, vallás és orvostudomány konfliktusának megoldásáról Szent Lukács hagyatékának szellemében, „a szerelem művésze” kapcsán új megvilágításban találkozunk Casanovával. Az orvostudomány eposza című fejezet 13 esszéje az orvostudomány történetének rövid, nyitányyszerű vázlata. A kötet filozófia, művészet és orvostudomány kölcsönhatását mutatja be, a háttérben mindig a jelenségeknek értelmet adó történelemmel. Látszólag távoli témák összevetésével alakít ki új elképzeléseket. A vérkeringés felfedezése pl. abban a korban történik, amikor a barokk művészet központi elve a mozgás és az emóció; a „szív” és „vér” szavak éppúgy fontos helyet foglalnak el Shakespeare drámaiban, mint Harvey fiziológiájában.

Marti-Ibanez szubjektív hangú, színes és informatív írásai az orvosok, filozófusok, szociológusok mellett a humán érdeklődésű laikusokhoz szólnak.

Bánóczy Erika

Necrasov, Olga: *Originea și evoluția omului*. București, EA RSR, 1971. 276 oldal, 170 ábra, 14 tábla

A nagy jelentőségű embertani kutatásai alapján hazánkban is jól ismert jassi anthropologus professzornő új könyvében az ember származását és fejlődését — mindenekelőtt az emberré válás folyamatát — igen érdekesen, a legmodernebb ismeretanyag alapján ismerteti. Bevezető fejezete az embernek a természetben elfoglalt helye és az ember származása kérdésével foglalkozó irányzatok rövid összefoglalását tartalmazza a marxista anthropologus határozott, következetes felfogásában. Mintegy száz oldalt tesz ki a magasabb fokú emlősök, különösképpen a majomfélék ismertetése, és újabb 30 oldalon mint harmadik fejezet tárgyalja a könyv a majomfélék történeti kialakulását, fejlődését. Ebben a dinamikus fejlődési folyamatban érzékelhető valójában az ember formájának történeti megvalósulása, az emberreválásnak története. Újabb száz oldalon tárgyalja O. Necrasov professzornő az előemberrel kapcsolatos ismeretanyagot kiterjedve annak ipari — munka — tevékenységére, művészetére, temetkezési szokásaira, a táplálék megszerzésének módjára és lakására. A rövid összefoglalás nagy kritikai érzékkel történt. A tárgyalás szűkre szabott voltát a nagyon gazdag és szerencsés kézzel kiválasztott képanyag teszi igen érthetővé. A hominisatio (emberréválás) folyamatának értékelésével rövid összefoglaló alfejezet foglalkozik, amely minden hasonló jellegű kiadvány részére mintaszerűen fogadható el. Külön értéke a könyvnek, hogy a vértesszöllősi ősemlővel foglalkozó ismeretanyagot, Thoma Andor közleményeit felhasználva, részletesen, értéküket hangsúlyozva ismerteti és a munkában hasznosítja.

Bugyi Balázs

Sabra, A. I.: *Theories of Light from Descartes to Newton*. London, Oldbourne, 1967. 363 pp.

Descartes tudományos munkásságát általában a tudományos ismeretanyag feldolgozásának filozófiai alapvetésében, a koordináta-rendszer megteremtésében látjuk és alig gondolunk személyében a modern fénytan megalapítójára. Sabra — aki az alexandriai és a princetoni egyetemeken folytatott oktatói tevékenység után a könyv megírásakor a londoni egyetem kötelékébe tartozó Warburg Tudománytörténeti Intézet kutatója volt — hihetetlen ismeretanyag alapján, részletekbe menően a fénytani kutatások teljes ismeretében, de az akkori tudományos világszemlélet keretében mintaszerűen taglalja a fény elméletének történetét. Descartes elméletének részletekbe menő ismertetése kapcsán megtárgyalja Fermat ellenvetéseit ezen felfogással szemben, tárgyalja Descartes-nak válaszát és taglalja Huygens elméletének alapjait. Huygens hullámelméletét Hooke és Pardies kutatásai előzték meg, amelyek részletes bemutatását is magában foglalja az érdekes munka. Newton korpuszszuláris fényelméletének tárgyalása révén a szerző jó áttekintést nyújt az akkori tudományos felfogásokról, majd ismerteti Hooke, Pardies és Huygens ellenvetéseit Newton felfogásával szemben. Könyvét az egyes elméleteknek a közvetlen viták lezárása utáni ismertetésével fejezi be, mintegy felvázolva a további kutatások lehetőségeit, szükségességét és irányát. Részletes, kitűnő bibliográfia fejezi be a természettudomány történetével foglalkozók részére annyira érdekes művet.

Bugyi Balázs

Sena, John F. (compl.): *A Bibliography of Melancholy 1660—1800*. Nether Press Bibliographies. Miscellaneous Series CII. London, 1970. 70 pp.

A Nether Press bibliográfiai kiadványainak újabb kötete a „vegyes” elnevezésű sorozatban megjelent, 1660—1800 közötti időt felölelő munka, mely a melancholia témaköréből Angliában kiadott műveket regisztrálja.

Az összeállító már az előszóban elveti a teljesség lehetőségét az irodalom amorf volta miatt, azonban az adott korban született minden lényeges, alapvető mű megtalálható az alábbi témakörök szerint rendszerezett munkában:

Orvosi munkák

Költészet

Próza munkák

Tudományos dolgozatok (1800—1968)

A bibliográfia elsődleges rendezési elve a szerzői betűrend s a tájékozódást és vizsakeresést megkönnyítő tételszám, mely folyamatosan fut a négy csoportra tagolt feldolgozáson végig. Anonim, vegyes tartalmú munkák, illetve magazinok besorolása a cím szerint történt. Közli mindenütt a megjelenés helyét és évét. (Kivétel a költészet című rész, ahol ez nem mindig szerepel.)

Minden szerző nevének ismételtelen leírja a többszerzős munkákat, s tételszámokra visszautalva teszi a tájékozódást kompletté. Prózai művek esetében az első helyen a szerző saját munkái szerepelnek, ezt követi a róla írt irodalom felsorolása. Tudományos cikkeknek a megjelenési hely és év mellett a periodika címe, kötetszáma, lapszáma is megtalálható. Tételszámra utaló szerzői és címmutató, valamint rövidítésjegyzék egészíti ki a kötetet.

B. Szalkay Judit

Shebaby, Nabil: *The propositional logic of Avicenna. A translation from al-Shifa: al-Qiyas with introduction, commentary and glossary*. Dordrecht (Holland) — Boston (USA), D. Reidel Publishing Co., 1973. 296 pp.

Avicenna (Abu Ali ibn Sina, 980—1037) neve közismert az orvostörténelemben, de kevesen tudnak róla mint filozófusról. Ezt a hiányt kívánja pótolni a filozófiatörténeti szövegek és tanulmányok kiadását célzó Synthese Historical Library sorozat jelen kötete, amely Avicenna al-Shifa c. logikai művének V—IX. könyvét tartalmazza angol fordításban N. Shebaby gondos bevezetésével, kommentárjaival, arab glosszáriummal és bibliográfiával kiegészítve. Az al-Shifa-nak ez a része eddig még nem jelent meg európai nyelven, így a modern tudománytörténeti munkák is figyelmen kívül hagyták.

Avicenna 1014—1020 között írta e munkáját, amelyet a középkorban Suffientia néven tartottak számon. A most kiadott részek az ún. feltételes szillogizmusok fajtáit és helytállóságát tárgyalják. (Pl. Ha a Nap a Föld fölött van, nappal van. Ha nappal van, akkor világos van. Tehát: ha a Nap a Föld fölött van, akkor világos van.)

Avicenna — más arab filozófiai művek szerzőihez hasonlóan — sokat merített a görög auktorokból, de (és ebben már eltér a többiektől) nemcsak idézi és magyarázza,

hanem bírálja is őket, sőt olykor új nézeteket hangoztat. A leggyakrabban Aristotelészre hivatkozik, Galenust viszont, akit nagyra becsül — bár sohasem nevezi néven, csak mint „az orvosok legkiválóbbikát” emlegeti — gyenge filozófusnak tartja (who is strong in medicine but weak in logic). Ennek ellenére Avicenna al-Shifa-jának és Galenus Institutio Logica-jának tételei sokban megegyeznek.

Némethy Ferenc

Stecher, Eberhard: *Pharmazeutische Technik*. (Beiträge zu ihrer Entwicklung als pharmazeutische Disziplin von 18. bis die Mitte des 19. Jahrhundert.) (Inaugural-Dissertation) Marburg, E. Mauersberger, 1972. 294 pp.

A szerző arra a — még századunk elején is vitatott — kérdésre, hogy a gyógyszerészeti szakmai művészet (Kunst) vagy tudomány (Wissenschaft), igyekszik választ adni. Hat fejezetben mutatja be a XVIII. és a XIX. század vezető német gyógyszerészeinek felfogását e kérdésben, részletesen ismertette több neves korabeli tudós (Piepenberg, Trommsdorf, Beckmann stb.) munkáit, illetve a gyógyszerészeti technika fejlődését. A „művészet”, amely kezdetben a gyógyszerézmesterek által gyakorolt és az utódoknak átadott gyakorlati tanácsokból állt, a címbe említett évtizedekben — de főleg a technika (gépek) fejlődésével — lassan a hivatalos gyógyszerészképzésben is helyet kapott. Végül ismerteti a jelenlegi gyógyszerészeti technika oktatását, bár ennek a mai gyakorló gyógyszerészek kevés hasznát veszik, miután mind a német, mind a hazai gyógyszertárak tele vannak a gyári technikával előállított és mondhatnánk „vonzó” külsejű és csomagolású kész gyógyszerekkel.

Zboray Bertalan

Zekert, Otto: *Carl Wilhelm Scheele*. Apotheker, Chemiker, Entdecker. Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 149 p. 32 ill.

A „Grosse Naturforscher” c. sorozat 37. kötete a svéd származású kémikus, gyógyszerész és felfedező, C. W. Scheele (1742—1786) életútját, munkásságát dolgozza föl.

Scheele a 18. század szülötte volt, kortársai voltak J. S. Bach, Händel, Mozart, a filozófus Kant, a német irodalom kiemelkedő személyiségei: Schiller, Herder, Lessing, s a nagy franciák: Voltaire, Rousseau.

A természettudomány — köztük a kémia — nagy fejlődést tanúsított. A középkorban a kémia szinte kizárólag a „bölcsek kövének” kutatására, az aranysínálás titkának megfejtésére szorítkozott. A 16. században Paracelsus és követői vezették új utakra. „Készíts arcanumot és gyógyíts vele” — írta Paracelsus. Ezzel kezdetét vette a iatrokémia.

A 17. század a flogisztton elmélettel gazdagította a kémiát, lényegében az égési folyamat első tudományos igényű magyarázata volt. Kimondta azt, hogy minden égés egy flogiszttonnak nevezett anyag eltávozásával kapcsolatos. Feltételezték, hogy az éghetetlen testek nem tartalmaznak flogisztont.

Scheele a 18. század derekán született. Feltehetőleg legidősebb bátyja, vagy a család egy barátja, a patikus Cornelius biztatására választotta a patikusi pályát. Martin Andreas Bauch „Egyszarvúhoz” címzett patikájában inaskodott, majd Malmöben és Stockholmban dolgozott. Anders Johann Retziusszal, Lund egyetemi docensével való ismeretsége rászoktatta őt a módszerességre és a rendszerességre. 1767-ben készült el az első önálló dolgozata a globulus martialis készítéséről. A Svéd Királyi Akadémiához fordult vele. A következő évben felolvasást tartott az Akadémián, de fellépése nem hozta meg a várt sikert.

Scheele új állomáshelye Uppsala lett, ahol ezeit Linné és a kémikus Bergman is dolgoztak. Uppsalai tartózkodása idején számos kísérletet végzett, foglalkozott a barnakővel vagy magnéziával, ennek tulajdonságaival. A rebarbarával történt kísérletei megindították az első kémiai gyógyszerészeti kutatásokat.

1775-ben készült el a levegőről és a tűzről írott kémiai értekezése (Chemische Abhandlung von der Luft und dem Feuer), melyben továbbfejlesztette a flogiszon-elméletet. Scheele ekkor már az Akadémia tagja volt. Kísérletei nyomán számos szerves és szervetlen anyagot fedezett fel.

A könyv szerzője, Zekert professzor a bécsi egyetem gyógyszerészettörténet tanára. Gondos munkájáról tanúskodik a jegyzetanyag a könyvben szereplő személyekről és kémiai fogalmakról, az irodalomjegyzék, egy kronológiai összeállítás Scheele életéről és a 18. századról, valamint a név- és tárgymutató.

Friedrich Ildikó

FOLYÓIRATOKBÓL

ACTA MEDICAE HISTORIAE
PATAVINA — 1974—75.

Vol. 21.

Bonuzzi, Luciano — Carletti, Gianfranco — Ciccarelli, Goffredo — Nosé, Flavio: *Un secolo di psichiatria militare nell'ospedale veronese di S. Giacomo* — 27—40 pp.

Érdekes statisztikai összeállítást készítettek a veronai S. Giacomo kórház idegbetegeiről, kiemelve a katonai kötelekbe tartozókat. A feldolgozás 1884-től 1969-ig terjed. Elsősorban azt érdemes megfigyelni, hogy egyes években miként változik a betegek és bizonyos betegségek előfordulásának száma (háborús és békeévek). A feldolgozás szempontjai még: az életkor, önkéntes- vagy sorkatona-e a beteg, a katonai rang, valamint az, hogy Itália melyik vidékéről került ide a páciens. Egy külön táblázat tünteti fel a mintegy 31-féle betegség eseteinek számát, valamint az első és utolsó diagnosztizálás dátumát.

Bonuzzi, Luciano — Ciccarelli, Goffredo — Pasquato, Daniele: *Un'occhiata alla psichiatria dello sguardo (in margine ad alcune figure dell'Ospedale Psichiatrico Veronese di S. Giacomo)* — 41—51 pp.

A cikk bevezetésében megismertet a frenológia és fiziognómia alapjaival, miként és kik vezették be a tudományos életbe. Bizonyos, hogy a XVII—XIX. században komoly szerepet kaptak ezek

az elméletek a pszichiátia alakulásában. Amilyen nagy reményeket fűztek kezdetben az új irányzatokhoz, később olyan nagy hullámvölgybe jutottak. A fiziognómia alapjait Giovan-Baptista Della Porta rakta le, a frenológiáét pedig Franz Joseph Gall, majd követőik, Spurzheim, Carl Gustav Carus, Mantegazza és nem utolsósorban Lombroso, egyre szélesebb körben terjesztették a fiziognómiát és frenológiát. Nem csupán a jellem meghatározásának lehetőségét vélték megtalálni, hanem a betegségekre való hajlam felderítését is. Azt, hogy mennyire elterjedt az orvostudományban e két irányzat, bizonyítják a veronai S. Giacomo pszichiátriai kórház fennmaradt tárgyi emlékei a XX. század fordulójáról. A betegfelvételi lapon külön rubrikát tartottak fenn a koponya külső méreteire és a fej általános külső jellegére vonatkozó adatoknak, melyek a diagnosztizálás egyik alapjául szolgáltak. Számtalan koponyát is őriznek a klinikán, a különféle alkatokat és az előforduló betegségeket illusztrálva.

Premuda, Loris—Gamba, Antonio: *Per la biografia di Johann Georg Wirsüng e per la storia della scoperta dotto pancreatico* — 53—88 pp.

A szerzők Johann Georg Wirsüng (1600—1643) életének és munkásságának adatait kutatták fel és hozták nyilvánosságra. A bajor származású orvos

élete legeredményesebb éveit Padovában töltötte el. Négy évig Johann Vesling mellett dolgozott, először tanítványaként, majd prosectora lett a híres professzornak. Végül ő maga is előadott az egyetemen botanikát és anatómiát. Hírnevét az 1642-ben az emberben felfedezett hasnyálmirigy-vezeték alapozta meg. Ezt Johannes Mauritius Hoffmann — egy másik Vesling-tanítvány — 1641-ben pulykában már észlelte. A cikk felderítette mindazokat az adatokat, melyek a felfedezés körülményeit tisztázzák, idézi az erre vonatkozó irodalmi feldolgozásokat is. Eredeti dokumentumok alapján mutatja be, hogyan talált visszhangra a kortársak körében Wirsüng felfedezése, miként vonult be a fogalom és az ábrázolás az akkori szakirodalomba. Levéltári kutatások alapján jó néhány eddig ismeretlen adatot derítettek ki a szerzők, részben Wirsüng életrajzát kiegészítendő, másrészt titokzatos halála körülményeire vonatkozóan. Életének ugyanis gyilkosság vetett véget, az egyik Natio Germanica Artistarumbeli társa, Jacobus Cambier ölte meg.

Kapronczay Katalin

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER PHARMAZIE — 1976

Schneider, Wolfgang: Internationale Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie e. V. — 1926—1976 — Zum Jubiläum unserer Gesellschaft — 9. p.

Az 1926-ban, Innsbruckban megalapított Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Társaság 50 éves jubileumi megemlékezése, az eddigi elnökök megnevezésével és a további célkitűzések meghatározásával.

Ganzinger, Kurt: Apotheke und Universität (II. rész) — 10—13 p.

1770 óta kötelező Ausztriában, hogy a gyógyszer-tár vezetője valamelyik bel-földi orvosi egyetemen vizgát tegyen. 1848-ig a bécsi egyetem volt a legfőbb erre hivatott intézmény. 1818-ban még a Bécsi Gyógyszerészegyletnek is a fakultásra kellett benyújtani a tervezett gyógyszer-taxát jóváhagyásra. 1849-től a kémiai és botanikai tanszéket áthelyezték a filozófiai fakultásra, ott hallgatták a gyógyszerészek az előadásokat mint rendkívüli hallgatók. A kötelező vizsgákat azonban az orvosi karon kellett letenni és a diplomát is ott kapták meg. A szerző ezután áttér a legjelentősebb németországi orvosegyetemek történeti ismertetésére, előrebocsátva, hogy az összefüggések az orvos- és gyógyszerészképzés között többé-kevésbé hasonlóak az ausztriai viszonyokhoz. Heidelbergben 1386-ban nyílt meg Németország második legöregebb egyeteme, ahol 1390-ben indult meg az orvoscépzés. Eleinte — 1482-ig — csak egy díjazott tanára volt az orvosi karnak, aki egyben a dékáni tisztet is ellátta. Mellette néhány, licentiátust vagy baccalaureusi fokozatot elért munkatárs dolgozott, akik előadásokat is tartottak. A hercegi udvar orvosai az egyetemtől teljesen függetlenek voltak. A kezdeti időkre vonatkozó törvények elpusztultak, elkallódtak, így az egyetemi életnek ez a szakasza eléggé ismeretlen. 1471-ben Erhard Knab von Zwiefalten professzor, aki egyike volt I. Frigyes udvari orvosainak, megalkotott egy gyógyszerészeti rendtartást a legfontosabb gyógyszerek árjegyzékével, ez azonban csak az udvari patikára vonatkozott. Ezután a kölni, az erfurti, a frei-

burgi és a baseli orvosi egyetem megalakulásáról szól a cikk, kiemelve, hogy a képzésre jellemző momentum mindenütt a gyógyszerészek alárendelt viszonya volt. Különleges szerepük volt az ún. egyetemi gyógyszeráraknak. Alapításuk és alakulásuk szoros összhangban állt az őket létrehozó egyetem fejlődésével. Nemcsak a vezetők, de minden alkalmazott az egyetem hatáskörébe tartozott, csak ritkán volt privát kézben az egyetemi patika, de akkor is bizonyos alárendelt viszonyban állt az egyetemmel. A rektor utasításait a munkában a legszigorúbban be kellett tartani. Az egyetemi gyógyszerárakban mindig megbízható szereket hoztak forgalomba, mivel nemcsak állandó felügyelet alatt álltak, de a professzorok által előírt receptek mindig a legújabb orvosi nézeteket tükrözték. Az orvospépzésben is szerepe volt az egyetemi patikának, ugyanis a hallgatóknak meghatározott időt a patikában kellett tölteni, hogy a legegyszerűbb szerek készítését megtanulják. A gyógyszerészeknek és segédeknek viszont a botanikai tanulmányutakon kellett részt venni a medikusokkal. Általános gyakorlat szerint 10 évenként vizsgálták felül az egyetemi gyógyszerárakat szabályozó rendeleteket. Közép- és Észak-Németországban az 1500-as években alakultak meg ezek az egyetemi gyógyszerárak. Jellemző azonban, hogy az újonnan alapított protestáns főiskolákon egyáltalán nem voltak patikák. A gyógyszerárak között is versengés folyt, nem csak a szélesebb vevőkör megszerzéséért, hanem a jogok és nagyobb tekintély miatt is. Az egyetemi gyógyszerárak vezetői mindig „felsőbbrendűnek” vélték intézményüket, mint a régi kis városi patikákat, annál fogva, hogy bizonyos fokig bekapcsolódtak az orvospépzésbe

is. Ezután a legfontosabb egyetemi gyógyszerárakat mutatja be a cikk. A XIX. sz. elejétől következett be az a változás, s ahogy egyre jobban önállósodott a gyógyszerészet mint tudomány, fejlődése különvált az orvostudománytól, másrészt pedig egyre nagyobb lett a hatása az orvostudományra. Egyre általánosabbá vált a minél több gyógyszerészeti tárgy oktatása az orvospépzésben.

Dann, Georg Edmund: Artelt, Walter (1906—1976) halála alkalmából írt egy rövid megemlékezést. (13.p.+1 kép)

Telle, Joachim: Weyer, Jost: Chemie-geschichtsschreibung von Wieglieb (1790) bis Partington (1970). Eine Untersuchung über ihre Methoden, Prinzipien und Ziele — 14. p.

Weyer, Jost 1974-ben megjelent összefoglaló munkájának ismertetése. Weyer a XVIII. század végétől kezdődően vizsgálat alá vette a legjelentősebb kémia-történettel foglalkozó műveket és rajtuk keresztül a történetírás szempontjainak változását is bemutatja.

A Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság hírei és közleményei a 15—16. oldalon szerepelnek.

Jg. 28. No. 3.

Schram, Gottfried: Eine Glückwunschadresse der Schüler und Freunde Professor Dr. Alexander Tschirchs (1856—1939), Bern, zu dessen 70. Geburtstag am 17. Oktober 1926. — 17—19 p.

Egy 1926-ból származó levelet ismeret a cikk, amelyet A. Tschirchs professzornak írtak barátai és tanítványai 70. születésnapján. Három magyar szerepel az aláírók között: Augustin Béla, Kovács Ödön (öt Apothekerinnek írta a szerző) és Weber D.

Wankmüller, Armin: *Die Apotheken in Murten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* — 20. p.

A kis Murten város a svájci Freiburg tartományban a feljegyzések szerint nagyon sokáig nem rendelkezett saját gyógyszerházzal. Nincs túlságosan messze három nagyobb várostól (Freiburg, Payerne, Bern), ahol már a középkorban voltak patikák. A városi orvos pedig a vizsgálattal egyidejűen gyógyszerrel is ellátta a betegeket. Az első gyógyszerész Bernhard Vissaula volt Murtenben. Ki nevezésének előzménye az volt, hogy Vissaula a városi tanácshoz beadott iratban kifogásolta azt a szokást, hogy patika hiányában házi készítményekkel gyógyít az orvos. Kezdetben egyedül vezette a patikát, majd 1816-tól Jakob Ulrich Schulteiss (1782—1840) volt a segítsége. 1838 után rövid időn belül még két patikust nevezett ki a városi tanács, majd megnyitották a második patikát is. A szerző a következőkben felsorolja, hogyan követték egymást a gyógyszerházak tulajdonosai és vezetői a XIX. század végéig.

Lüdy-Tenger, J.: *Ein pharmaziehistorischer Wegweiser* — 21—23 p.

A burgdorfi (Svájc) „Grosse Apotheke” rövid történeti vázlata a cikk, különös figyelmet szentel a gyógyszerházat vezető illetve alakulásában részt vevő személyeknek. Közülük kiemelkednek tevékenységükkel Andreas Grimm (1677—1773), Friedrich Lüdy (1826—1894) és Friedrich August Flückiger (1828—1894).

A Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság közli az 1977. június 7—11. között, Innsbruckban megrendezésre kerülő Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Kongresszus előzetes programját. (24. p.)

Kapronczay Katalin

BULLETIN OF THE HISTORY OF MEDICINE — 1976
Vol. 50. No. 1.

Grob, Gerald B.: *Edward Jarvis and the federal census. A chapter in the history of nineteenth century American medicine.* (4—27 p.)

A tizenkilencedik század első felében az intelligencia jelentős hányada fordult érdeklődéssel a szociális ügyek felé. A korábbi nyilvántartások hiányos volta, valamint a fokozódó urbanizáció szükségessé tette a lakosság adatainak új és pontos feldolgozását (születés, halálozás, házasság, stb.). Ebben a munkában jutott jelentős szerep Edward Jarvis (szül.: 1803, Concord) amerikai orvosnak, aki publikálta is az összeírások eredményeit. Az 1830-ban végrehajtott összeírásnál már felmérték a teljes vakok és süketek számát, majd később a konstans adatok az írástudatlanok, elmebetegek és a gyengeelméjűek számának nyilvántartásával egészülnek ki.

Potter, Paul: *Herophilus of Chalcedon. An assesement of his place in the history of anatomy.* (45—60 p.)

Amennyiben megkíséröljük rekonstruálni azt a szerepet, amit Herophilus játszott az anatómia területén, meglehetősen bonyolult feladatra vállalkozunk, állapítja meg a cikk szerzője. Felsorolja mindazokat a munkákat, melyek ismerete Herophilus anatómiai szemléletének megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Fontos az értékelésnél azonban az is, hogy az akkori kor szemszögéből vizsgálják eredményeit, problémáit, nézeteit s jelentőségét, mely elsősorban abban áll, hogy a különböző szervek közötti összefüggéseket meglátta (pl. emésztőrendszer és chylus edények), valamint leírta a tápedényeket, megkülönböztette

a nyomelet a nyál-, hasnyálmirigyeket és az ivarszerveket.

Miller, Geneviève: *The missing seal. Highlights of the first half century of the American Association for the History of Medicine.* (93—121 p.)

Eugene F. Cordell már 1903-ban javasolta az American Medical Historical Society létrehozását, hasonlóan az Európában működő ilyen jellegű szervezetekhez. Az I. világháború után több aktív helyi orvostörténeti szervezet működött Amerikában, melyek tevékenysége nyomán két jelentős orvostörténeti folyóirat is létrejött: „Annals of Medical History” (Paul B. Hoeber alapította 1917-ben), valamint a Victor Robinson által létrehozott „Medical Life”. A társaság alapítására a javaslatot E. B. Ned Krumbhaar tette, megállapítva, hogy az orvostörténelem iránti érdeklődés Amerikában meghaladta számos európai országot. Krumbhaar levélben kérte a nemzetközi szervezet főtítkárárt Laignel-Lavastin-t, hogy minden európai eseményről informálja az amerikai szekciót. Tulajdonképpen ezzel indult útjára az az éveken át tartó küzdelem, melyet Krumbhaar indított az Amerikai Orvostörténelmi Társaság megalakítása érdekében. Több éves eredménytelen próbálkozás után az American Association of the History of Medicine 1925-ben létrejött és Washingtonban megtartotta első hivatalos ülését. A második összejövetelre 1926. május 4-én került sor Atlantic Cityben, a tagok száma ekkor 62 fő volt. A Társaság jelenlegi elnevezése (American Association for the History of Medicine) 1958-tól van érvényben, s tagjainak száma jelenleg 988, a szervezet hivatalos orgánuma a Bulletin of the History of Medicine c. folyóirat.

B. Szalkay Judit

Vol. 50., No. 2.

Hall, D. L. cikke (*The Frustrations and Rewards of Respiratory Physiology in the Enlightenment.*) (151—173 p.) a 18. századi fiziológiai kutatás általános jellemzését adja egy vidéki orvos, a légzéssel kapcsolatos pneumatikus és iatromechanikus munkáival szerény hírnévre szert tett Giovanni Francesco Cigna (1725—1790) életművének bemutatásán keresztül.

King, L. S.: *Evidence and its evaluation in 18th-Century Medicine.* (174—190 p.) Ha az orvostörténelmet az eszmétörténet részeként próbáljuk megközelíteni, a két fő problémát az evidenciák mibenléte és értékelése jelenti. A tanulmány az orvosi evidenciákkal kapcsolatos szemlélet néhány aspektusával foglalkozik, különös tekintettel a 18. századra.

Ramer, S.: *Who was the Russian Feldsher?* (213—225 p.) A hosszú katonai szolgálat után a leszerelt orosz felcser, mivel más mesterséghez nem értett, önálló orvosi praxisba kezdett a megélhetésért. A híre igen rossz volt, mint tudatlan, pénzéhes, alkoholista öregember élt a köztudatban. 1864 után azonban, a helyi kormányzatok kialakulásával a nagy orvoshiány miatt a civil felcsereknek fontos szerepük lett az egészségügyi hálózat kialakításában. A felcserek képzetesebb rétege a 19. század végén indított harcot a társadalmi megbecsülés kivívásáért, egyrészt az orvosokkal szemben, akik csak szükséges rossznak tekintették őket, másrészt az alsóbb rétegek szakmából való kizárására törekedve, mivel azok adtak alapot a lesújtó ítéletre. A vitáknak nem sok eredménye volt, mivel szükség volt mindenkire, és csak a szovjet rendszer alatt, megfelelő számú orvos képzésével és a felcserképzés szabályo-

zásával sikerült egy egységes, a szükségleteknek megfelelő foglalkozási ágat kialakítani.

Krug, P. F. cikke az előző témához kapcsolódik (*The Debate over the Delivery of Health Care in Rural Russia: The Moscow Zemstvo, 1864—1878.*, 226—241 p.) Az 1864-es zemsztvo törvény meghozatala után a közegészségügy fejlődésének fontos időszaka következett, melyre igen jellemző volt a vidéki orvostellátás megszervezése körüli vita, nevezetesen, hogy egy orvos járja körül a falvakat, 30—40 naponként jutva el ugyanarra a helyre, s a két látogatás között a faluban élő felcser végezze az orvosi teendőket, vagy pedig létesítsenek vidéki központokat, ahol az orvos, felcserek segédletével, körzete betegeit fogadja. Az orvosok tiltakozása ellenére általában az első megoldás valósult meg.

Bánóczy Erika

Pictures from the Past of the Healing Arts. (az Orvostörténeti Közlemények Supplementum 5. kötetének ismertetése Patsy A. Gersner (Howard Dittrich Museum of Historical Medicine, Cleveland Ohio) tollából.) (303—304 p.) Olyan olvasókönyv, melyben betekintést kap az olvasó a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár egészébe. Természetesen több, mint száraz kiállítási vezető, mert megismerheti az olvasó egy múzeum kiállítási tárgyai mellett a magyar orvos- és gyógyszerésztörténetet, Semmelweis Ignác szülőhelyének történetét, valamint életét és munkásságát, idézi a recenzor a lecturis salutem mondatait.

B. Szalkay Judit

Vol. 50., No. 3.

Borell, M.: *Brown-Sequard's Organotherapy and Its Appearance in America*

at the End of the Nineteenth Century. (309—320 p.) Brown-Séquard (1818—1894) francia fiziológus és neurológus 1889-ben nyilvánosságra hozta önkísérelt során nyert felfedezését, amely szerint az állati herekivonat fiatalító hatással van az emberi szervezetre, és úgy vélte, számos idegrendszeri betegség gyógyítására is alkalmas lehet. Hatására pár év alatt általános gyakorlattá vált, különösen Amerikában, a minden szervben közvetlen terápiás hatású anyagot feltételező organoterápiás módszer. Az organoterápia ugyan nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de a pajzsmirigy és mellékvese kutatások, a belső elválasztású mirigyrendszer iránt felébredt érdeklődés a 20. század elejére az endokrinológia tudományának megszületéséhez vezetett.

Risse, G. B.: Schelling, „Naturphilosophie” and John Brown's System of Medicine. (321—334 p.) A fiatal Schelling (1775—1854) természetfilozófiai előadásai mellett orvosi tanulmányokat folytatott a bambergi egyetemen, s a Németországban igen népszerű browni dogma hatása alatt felállította saját körelméletét. Brown vitalitás elméletét elvetette, de elfogadta orvosi ideáit, a stheniás és astheniás betegségekről, illetve azok csillapító és serkentő szerekkel való gyógyításáról szóló tanítását, sőt elméleti ismeretei birtokában kellő önbizalmat érzett a gyakorlati gyógykezeléshez is, valóságosnak mutatta így a veszélyt, amittől az orvostudomány és filozófia szoros kapcsolatának ellenzői tartottak.

Eyler, J. M.: *Mortality Statistics and Victorian Health Policy: Program and Criticism* (335—355 p.) A halálozási statisztikák rendszeres felhasználásának fontos szerepe volt a viktoriánus állam közegészségügyi programjában, ezt elő-

segítette egyrészt a korabeli orvosi szemlélet, amely az epidémikus és endémikus betegségek esetében a környezeti tényezők szerepét hangsúlyozta, másrészt a statisztika divatja a jelentősebb reformista csoportok körében.

Young, J. H.: Botulism and the Ripe Olive Scare of 1919—1920. (372—391 p.) A szerző áttekinti a botulizmus történetét a 18. századi német kolbászmegegésektől kezdve az olajbogyó konzervek okozta pánikkeltő halálesetekig 1920 körül, valamint az amerikai konzervipar és a központi egészségügyi szervek erőfeszítéseit a veszély kiküszöbölésére.

Cassedy, J. H.: An Early American Hangover: The Medical Profession and Intemperance 1800—1860. (405—413 p.) A függetlenség kivívását követő győzelmi mámor elmúltával Amerikának számos külső és belső problémával kellett szembenéznie, s egyfajta „másnapos hangulat” vált uralkodóvá, de nemcsak képletesen, mivel az országban aggasztó méreteket kezdett ölteni az alkoholizmus. A cikk az antialkoholista mozgalom hat évtizedét eleveníti fel, különös tekintettel az orvosok szerepére, az alkoholizmussal kapcsolatos — korántsem egységes — álláspontjukra.

Stewart, T. D.: Are Supra-inion Depressions Evidence of Prophylactic Trephination? (414—434 p.) P. Weiss és Z. Lagunas Peruban, illetve Mexikóban feltárt koponyákon a protuberantia occipitalis externa felett észlelt behorpadást egy eddig ismeretlen típusú rituális trepanáció során bekövetkezett sérülés nyomának tekintették. Stewart már 1971-ben úgy vélte, hogy mivel ezek torzított koponyák voltak, nem valószínű, hogy egyazon helyen — a nyakszirtcsonton — végeztek volna csecsemőkori deformá-

ciót és profilaktikus trepanációt. Újabb kutatásai, melyekről jelen cikkében számol be, megerősítették korábbi álláspontját: a horpadás a nyakszirtcsont mesterséges összenyomásából származik. Az egy-két koponyán látható aktív laesio magyarázata deformáció közbeni véletlen sérülés, míg a normális koponyákon megfigyelt túl nagy horpadás feltehetően felnőttkorban kapott ütés következménye.

Vol. 50., No. 4.

A Columbia Egyetemen működő Oral History Research Office a kortárs történetírás újfajta technikáját dolgozta ki, melynek lényege az, hogy az elsődleges és másodlagos írott forrásokból felkészült történetíró-riporter magnetofon-szalagon rögzíti az elmúlt események egy-egy résztvevőjének kérdésekkel irányított visszaemlékezéseit, majd a szalag anyagát egyrészt leírja, másrészt a kérdéseket integrálva folyamatos szövegbe feldolgozza. *Saul Benson* egy 20. századi orvostörténet tervezetének keretében 1955—56 során beszélgetéseket folytatott René Dubos-val, s az ebből készült szóbeli memoárból közöl részletet (*René Dubos and the Capsular Polysaccharide of Pneumococcus: An Oral History Memoir.*) (459—477 p.) Dubos, a Franciaországban végzett agronomus 1927-ben a Rockefeller Institute for Medical Research munkatársa lesz, és 1929-ben felfedez egy bakteriális enzimét.

French, R. K. Harvey 1628-ban megjelent *De motu cordis* című műve által kiváltott kortársi reakciók újabb érdekes példájáról számol be. (*Alexander Read and the Circulation of the Blood.*) (478—500 p.) Read (1580—1641) Harvey kortársa és kollégája volt, szemben állt Harvey elméletével. Fennmaradt orvosi

könyvtára, melyet még életében az aberdeeni egyetemnek ajándékozott. A mintegy 113 azonosítható könyvben talált jegyzetek, beírások, aláhúzások és figyelmen kívül hagyott részek tanulmányozása képet ad Read orvosi gondolkodásáról. A szerző Read nézeteinek alakulását egyrészt saját könyveinek megjelenési idejével, másrészt egyéb szerzők (Hofmann, Spiegel, Harvey, stb.) olvasásának — meglehetősen bizonytalan — idejével kapcsolatban igyekszik kimutatni. A függelék közli a Read De motu cordis példányában található jegyzeteket, valamint könyvtárának listáját.

II. Katalin (1762—1796) felvilágosult reformjai közé tartozott központi lelenkházak létesítése, Moszkvában és Szentpétervárott. A cél nem csupán a gyermekelhagyások, gyermekgyilkosságok megakadályozása volt, hanem egy nevelési kísérlet megvalósítása, melynek eredménye a 3. rend, a felvilágosult, szabad városlakó osztály számának növekedése lett volna. A tervvel ellentétben azonban újszülötteket is befogadtak, s a 80—90%-os halálozási arányszám csökkentése érdekében elkerülhetetlenné vált a falusi dajkaságba adás. Az eredmény egy ellenőrizhetetlen rendszer lett, melyben a gyermek cseretárggyá vált város és falu között, ezúttal a falu húzott hasznát a városi egészségügyi reformokból. A gyerekek pedig hurcolták falura a betegségeket és zavart keltettek a falusi élet szerkezetében. Ransel, D. L. cikke rámutat a reformhoz fűzött eredeti optimista elvárások és a valóságos szociális és orvosi következmények közötti ellentmondásra. (*Abandoned Children of Imperial Russia: Village Fosterage.*) (501—510 p.)

Gelfand T. cikke a modern értelemben vett orvosi specializáció eredetét vizsgálja, s ebből a szempontból elemzi John Morgannak (1735—1789), az első

amerikai orvosi iskola alapítójának nézeteit 1765-ben, az University of Pennsylvania orvosi fakultásának megnyitásakor elhangzott beszéde alapján. (*The Origins of a Modern Concept of Medical Specialization: John Morgan's „Discourse” of 1765.*) (511—535 p.) A specializáció alapvetően 20. századi jelenségének kezdetei a 19. század elejére nyúlnak vissza. A gyakorlati megvalósítást azonban előkészítette a 18. század végére, a haladó nézetű orvosok körében az orvosi munkamegosztással kapcsolatban kialakult új gondolkodásmód. Átalakultak a középkortól fennálló hierarchikus rend hagyományos szerepfogalmai, a sebészet státusának emelkedésével lehetővé vált belgyógyászat és sebészet közös alapismeretekre épített párhuzamos fejlődése, ami már a specializáció kezdetét jelentette; ugyanakkor a gyógyszerészet külön úton fejlődött.

Politika és közegészségügy összefüggésére világít rá Leavitt, J. W. a Milwaukee-ban 1894—95-ben pusztított himlőjárvány kapcsán (*Politics and Public Health: Smallpox in Milwaukee. 1894—95.*) (553—568 p.) Általános tendencia, hogy járványok idején növekszik az egészségügyi hatóságok ereje, tekintélye. Milwaukee-ban ennek épp ellenkezője történt a városi tanács és az egészségügyi osztály közötti ellenségeskedések miatt, melyek oka valójában a város politikai és etnikai megosztottságában rejlett.

Amerikában a 40-es évekig a tuberkulózis után a szüléssel kapcsolatos okok miatti halálozási arányszám volt a legmagasabb. Antler, J. és Fox, D. M. tanulmánya (*The Movement Toward a Safe Maternity: Physician Accountability in New York City, 1915—1940.*) (569—595 p.) elemzi ennek okait és beszámol a helyzet javítására indított mozgalom eredményeiről. A szerzők nem

tartják megnyugtatónak, hogy a szülés biztonságosabbá tételével párhuzamosan a technológiai szemlélet vált uralkodóvá a szülészetben, mivel ez veszélyes a születendő gyermekekre nézve.

Az orvostörténeti hírek és események rovatban *Weiner, D. B.* beszámolója olvasható a quebec-i 25. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszusról (*International Congress for the History of Medicine.*) (622—624 p.) Örömmel üdvözlí a társadalmi orvostudomány témájának bevezetését és a jelentős felszólalások között említi Réti Endre előadását.

Bánóczy Erika

PROCEEDINGS OF THE ROYAL SOCIETY OF MEDICINE — 1975.

Vol. 68. Nr. 1—12.

A Proceedings of the Royal Society of Medicine című folyóirat 1975-ös évfolyamának 5., 7., 8., 9., 11. számaiban található orvostörténeti cikkeket.

A májusi számban *Ethelwald E. Vella* tábornok a *The Development of Pathology in the RAMC* (pp. 321—326.) c. cikkében a Royal Army Medical College kórtani szemléletének fejlődéséről ír. Öt korszakot határoz meg A RAMC működésében, korszakonként megjelölve a fejlődés irányát, s megnevezve az itt működő kiemelkedő orvosegységéseket. A katonai orvoslás történetével foglalkozók számára igen érdekes adatokat nyújt a cikk.

A júliusi számban *Michael A. Salmon:* *An Historical Account of Nocturnal Enuresis and its Treatment* (pp. 443—446.) c. cikkében az Ebers-papyrusoktól napjainkig ismerteti a címben megnevezett betegség (éjjeli ágybavizelés) leírásait, s az ajánlott gyógymódokat. Az ókori és középkori teljesen hatástalan terápia

után, a XVIII. században kezdték a különböző kémiai és mechanikai gyógymódokat alkalmazni (Vitriolos kezelés, csengőóra, hideg fürdő), s csak a XIX. században fedezik fel a betegség igazi okát — a központi idegrendszeri zavarokat. De még ezt követően is sokáig használják a lelkiileg-tesztileg káros és megsejényítő „gyógymódokat”, mint pl. a verés, hideg zuhany stb.

C. D. T. James: Mesmerism: a Prelude to Anesthesia (pp. 446—447.) c. cikkében azt igyekszik kimutatni, hogy az éter felfedezése (1853) előtt a mesmerizmusnak nevezett, az állati mágnesesség koncepcióján alapuló hipnózt és szuggesztíót hatásosan használták, mint érzéstelenítést. Néhány korabeli leírást idéz megállapításainak alátámasztására.

Az augusztusi szám orvostörténeti cikke, *S. G. Browne: Some Aspects of the History of Leprosy: The Leprosy of Yesterday* (pp. 485—493.) a lepra történetéhez nyújt érdekes adalékokat. E téma történeti feldolgozását nehezíti az a tény, hogy az ókori és középkori leírásokból kitűnik, hogy lepra néven sokféle s egymástól merőben különböző betegségeket értettek. A cikk második részében az angliai leprosoriumok felsorolását és leírását adja a szerző.

A nyálkiválasztódás, a nyálmirigyek működésének történetét foglalja össze a szeptemberi számban *J. R. Garrett: Changing Attitude on Salivary Secretion — A Short History on Spit* (pp. 553—560.) című, képekkel illusztrált cikkében. Az ókortól a XVIII. századig sok érdekes megfigyelést tettek, s a mirigyek megközelítőleg pontos anatómiai leírását is adták neves orvosok, mint pl. Malpighi stb. A mirigyek működésének alapját azonban csak a XIX. század első felében sikerült feltárni, majd később pontosítani.

Többek közt Carl Ludwig és Claude Bernard érték el kimagasló s máig is érvényes eredményeket az orvostudomány e területén. A mirigyek működésének problémája azonban még ma sem teljesen megoldott.

A novemberi számban *Saul Jarcho: The Legacy of British Medicine to American Medicine 1800—1850. (pp. 737—744.)* c. cikkében az angol orvostudomány hatását vizsgálja az amerikai orvostudományban. Megállapítja, hogy kezdetben a hatás szinte mindenoldalú volt, később azonban az amerikai orvostudomány nagy mértékben önállósodott. Mégis két területen még ma is kimutatható az egyértelmű angol hatás, s ez a két terület az oktatás és az elmegyógyászat. Az oktatásnál érdekes megjegyezni, hogy Amerikában nem a londoni, hanem az edinburghi szisztéma ültetődött át, s vált elterjedté (pennsylvániai telepesek).

Szlatky Mária

REVUE D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE — 1974.

62. évf. 220. sz.

Le congrès international d'histoire de la pharmacie de Paris, 24—29 septembre 1973.

A kötet nagy része az 1973 szept. 24—29 között Párizsban megtartott Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Kongresszusról szóló beszámolót tartalmazza. (5—34 old.) — A Gyógyszerésztörténeti Társaság számos külföldi ország után először rendezte a kongresszust Franciaországban. A kongresszusra 375 részvétel jelentkezett. Magyarország is képviseltette magát. Egy kivételével valamennyi ülést a Gyógyszerészeti Karon tartották. A cikk részletesen beszámol a megnyitás lefolyásáról (szept. 24. hétfő). Az első

ülés ünnepélyes keretek között kedden d. e. 10 órakor zajlott le. A Gyógyszerésztörténeti Társaság elnökének üdvözlő szavai után Dillmann professzor, a gyógyszerészeti és biológiai tudományok dékánja röviden felvázolta a gyógyszerésziskola történetét a 18. századtól kezdve 1972-ig (8. old.). Ezután a nemzetközi szervezetek elnökei felszólalásaikban elismerőleg nyilatkoztak a Franciaországban folyó gyógyszerésztörténeti kutatások eredményeiről. A felszólalások idejét személyenként 15 percben állapították meg. Az ülés második részében kiosztották a díjakat, érdemeket. Végül Valette dékán nagy vonalakban vázolta a Gyógyszerésztörténeti Társaság életét az elmúlt 60 év alatt. (24. old.). A Gyógyszerésztörténeti Társaság Világszövetségét 1952-ben alapították. 1953-ban Párizsban tartották az első összejövetelt. Szó szerint közli a folyóirat a küldött felszólalásait. Így G. Valette, a párisi gyógyszerészeti fakultás dékánjának a Gyógyszerésztörténeti Társaság elnökének előadását. Hangsúlyozta, hogy ez az első alkalom, hogy a most 60. évfordulóját ünneplő Társaság azt a feladatot kapta, hogy megrendezze a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Kongresszust. Rámutatott, hogy a gyógyszerésztörténet sokoldalú, ma már több tudományágat ölel fel. Megemlíti, hogy a Társaság 1913. febr. 1-én mintegy 20 személy összejöveteléből alakult meg. Ezután közli, hogy dr. Dorveaux 245 közleményt írt vagy jelentetett meg. Ezek közül kiemeli „Patikaedények, történetük, függelékben szótárszerű leírásuk” c. művét (Les pots de la pharmacie: leur historique, suivi d'un dictionnaire de leurs inscriptions). Megjelent 1906-ban, újra kiadva 1923-ban. (26. old.) Ismerteti a művet, valamint az 1924-től megjelent „Párisi patikusok-fűszerke-

reskedők társaságának határozatai” címűt (Délibérations de la Compagnie des Marchands apothicaries-Epiciers de Paris — 26. old.) Említi Maurice Bouvet közleményét: „Gyógyszerkülönlegességek ellenőrzése a 18. században” (Les commissions de contrôle des spécialités pharmaceutiques au 18e siècle), megjelent 1922-ben (326. old.). Ugyancsak Bouvet közleménye: „A gyógyszerészet története Franciaországban kezdettől napjainkig” (Histoire de la pharmacie en France des origines à nos jours), megjelent 1936-ban (27. old.) Említi a cikk „Tárgymutató a gyógyszerésztörténeti munkákhoz 1913—1963” c. munkát (Index des travaux d'histoire de la pharmacie). A Bevezetés a gyógyszerészeti nyelv történetét tárgyalja a görögöktől a reneszánszig, majd az arabokét (28. old.). — Külön fejezet foglalkozik a francia katonai gyógyszerészet történetével (Aperçu d'histoire de la pharmacie militaire française) — (35. old.). A latin kultúrához híven megkísérelték kórházak (valetudinaria) létesítését, a római regionális egészségügyi intézmények képe, ezek a francia katonai kórházak ősei. A kongresszusról szóló ismertetést sok fényképfelvétel tarkítja. Beszámol a kirándulásokról és a rendezvényekről.

A folyóirat utolsó harmadában híreket, beszámolókat közöl (La Gazette, 48. old.). Húszéves fennállását ünnepelte az olasz Gyógyszerésztörténeti Akadémia. 1950. jún. 2-án alapították Bolzánóban. Ezután gyógyszerészeti naptárakat ismertetnek. 1973. végén két szép gy. naptárt kaptak: a holland és a német naptárt (49. old.). Mindkettőt röviden tárgyalja. A Bibliothèque Nationale (Nemzeti Könyvtár) a 29. Nemzetközi orientalista kongresszus alkalmával kiállítását rendezett „Trésors d'Orient” (Keleti kincsek) címmel (51. old.), mely

1973 októberében zárult. Az orvostudomány és a gyógyszerészet több anyaggal szerepelt e kiállításon: könyvek, kéziratok.

Hasonmás fényképfelvételen két képet közöl: „Az első vegyérték gyógyszer-könyv” címlapja (spanyol, 1601—1603), (Officina Medicamento pl. XIV.) és „A dán gyógyszerkönyv első kiadása” (Pharmacopoea Danica); Koppenhága, 1772.

A könyvismertetések között magyar szerző tanulmánya: Czagány: „Vie médicale et pharmaceutique à Buda au Moyen Age” (Orvoslás és gyógyszerészet Budán a középkorban) in *Therapia Hungarica*, 18. évf. 1970. (74. old.)

62. évf. 221 sz.

Pásztorok által használt szarvasmarha szarvak a gyógyszerészet szolgálatában (Cornes de bovine à usage pharmaceutique utilisées par les bergers) (83—87. p.)

A szarvaknak edény, tartó céljaira való felhasználása olyan régi, mint az emberiség. A cikk felsorolja a szarv használatát a történelem folyamán, kezdve mithológiai szerepével. A francia pásztorok nemrég még italt, olajat, puskaport, kaszakövet tartottak benne.

Cédrus olajtartó szarvak (83. old.). A párizsi népi művészetek és hagyományok múzeuma (Musée des Arts et Traditions Populaires) rendelkezésre bocsátott anyagból a cikk képekben és leírással bemutat több, cédrusolaj tartására szolgáló szarvat. A gyógyszerári cédrusolaj a *Juniperus Oxycedrus* nevű fából száraz desztillációval nyert folyékony kátrány. A messze ókorba nyúlik vissza a cédrusolajnak az állati gyógyászatban való felhasználása. Számtalan bőrbetegség, paraziták ellen használták fel az állati

gyógyászatban. Sokáig egyedüli gyógyszer volt a pásztoroknak a nyáj külső sérüléseinek gyógyítására. Jelenleg hasonló készítményekkel helyettesítik, melyeknek nincs olyan kellemetlen szaga.

Dohányléltartó szárvak (85. old.) — Ezt a rovarölő, parazitapusztító folyadékot birkák ápolásánál használták. Dohányleveleket és -törmeléket vízben áztattak, majd kipréselték. Az öreg pásztorok megelégedtek azzal, hogy bekenték a birkák rühes részét és gyengén kaparták a beteg területet, hozzákeverték aztán saját nyálukat, mely mivel szokásuk volt a bagózás, telítve volt nikotinnal. Jelenleg ezek a szárvak ritkák, csak pár múzeumban találhatók. A cikk fényképfelvételt közöl két ilyen szárvról.

Népi mértékekről (88. old.) — Ma semmit sem tudunk mérlegek nélkül tenni, őseink azonban gyorsabban és jobban tudtak ítélni nélkülük, még a gyógyszerészet területén is, ahol sokkal könnyebben adagoltak térfogatban, mint súlyokkal. De a mi gyógyszerészeink mégis sokkal jobban fel vannak szerelve, mint a baromfikereskedők (t. i. a baromfit megemeléssel pontosan meg tudták súlyra becsülni). Még ma is léteznek bizonyos hagyományos orvosi kifejezések az adagolásra: „Vegyen a készítményből annyit, mint a mogyoró”, „Egy kanállal”, „Egy pohárral”, stb.

Gyógyszerészeti múzeum Montpellier-ben (Le Musée d'histoire de la pharmacie de Montpellier, 91. p.) — L'Association des amis du Musée (Múzeumbarátok egyesülete) 1973. évfolyama ismerteti a múzeumot.

Két kevésbé ismert 19. századi gyógyszerész: Pierre és Adrien Bories (101. p.) — A cikk két gyógyszerész életrajzát közli. Pierre Bories 1785-ben született Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse-ben, meg-

halt 1842-ben Montpellier-ben. Írásai nem jutottak el hozzánk. Fő műve: *Pharmacopée de Montpellier* (montpellier-i gyógyszerkönyv). Adrien Bories (1822—1908) P. Bories fia. Több gyógyszerészeti készítmény feltalálója, melyek *Perles de Bories* (Bories gyöngyei), később *Globules de Bories* (Bories pirulái) néven ismeretesek. *Baume de Bories* (Bories balzsam), *Baume antilépreux* (lepra elleni balzsam) szintén az ő készítménye.

A Gyógyszerésztörténeti Társaság ülései (110. p.) (Séances de la Société d'Histoire de la Pharmacie). — Beszámoló a 178. ülésről (1973. dec. 17.) — Főleg társulati belső ügyeket tárgyaltak.

Les strychnos de Pline (Plinius farkasalmái) (118. p.) A görögök adták a nevet egy bizonyos narkotikumot tartalmazó növénynek. Először Pliniusnál találjuk (XXI. könyv, 89. §). Több fajtáját ismerték az ókorban.

Könyvismertetések:

Wolfgang Schneider: Geschichte der pharmazeutischen Chemie. Weinheim (Bergstrasse, Verlag Chemic, 1972, in 8°, 376 p., 48 ill. (Gyógyszerészeti Kémia kezdettől 1950-ig Németországban.)

Károly Zalai—Marianna Bánó: Die Rolle des Staates bei der Entwicklung der Pharmazie in Ungarn; in Orvostört. Közlemények, 1973, N° 66—68, p. 27—37. — A gyógyszerészet hivatási jogkörét tárgyalja Magyarországon a 13. századtól 1950-ig.

József Antall — Géza Szebellédy: Pictures from the History of Medicine, The Semmelweis Medical Historical Museum Budapest, Corvina Press 1973. (143. p.) — A Semmelweis Múzeum orvostörténeti kincsei címen Pierre Julien egészoldalas méltatást ír a könyvről: „Magyarország ragyogóan megbecsüli

mind szövegben, mind képekben orvosi és gyógyszerészeti múltját. Nem felejtettük el Palla Ákos *Nymphis medicis* c. művét (1962), melyet lényegében az ókor-nak szentelt. 1968-ban jelent meg Nékám Livia *Old Hungarian Pharmacies* c. szép és jó kis könyve. Újabban jelent meg a *Pictures from the Past of the Healing Arts* ... és most a *Pictures from the History of Medicine*. Bizonyos, hogy mindkét műben számos kép található, de a másodíknak koncepciója teljesen különböző — ez lényegében egy gondosan kommentált fényképalbum a Semmelweis Múzeum legszebb és legérdekesebb darabjairól, kizárólag színes reprodukciókat közöl. — Fontos helyet foglal el a numizmatika..., éppúgy, mint a kerámia. — Érdeklődéssel fedeztem fel egy aláírással és keltezéssel (1707) ellátott Balthasar van den Bossche képet (1681—1715). Egy falusi orvost vagy sebészt ábrázol, amint szobájában tapaszt helyez egy páciensére... E mű kézzelfogható egyezést mutat ugyanannak a művésznek képével, melyet L. Cotinat és én e folyóiratban (N° 219) közöltünk. — Még egy szót a flamand festészet *Lancing operation* („Lándzsás műtét”) c. művéről (45—55p.) a *Pictures from the Past*...-ban, fig. 15; „surgical operation” Palla A. szerint, (128—129 p.). Ez a megjelölés nem elegendő: Nem a sebet ejtő lándzsa kihúzásáról van szó, mint az ember első látásra hinné; közelről megnézve megállapíthatjuk, hogy az orvos, aki a lándzsahegyet tartja, azt egy fémes tárgyhoz dörzsöli, hogy lehulljon róla a por, a vasreszelék az érintett sebbe. Egy B. Piart rajza után 1730-ban készített rézmetszet bemutatja ezt. A kérdéses kép mellett. négy nyelvű (francia, angol, német, flamand) felirata megvilágítja a témát: „Télphe meggyógyult ugyanannak a vasnak a rozsdájától, ami megsebesítette”. Ugyanez

magyarázza azt a különlegességet, melyet dr. Antall közölt: Achilles lándzsától sebesült meg és meggyógyult egy ugyanannak a lándzsának rozsdájából készített flastromtól. — Lapozva és olvasva ezt az albumot, éppúgy mint a többi művet, melyeket kezdetben említettem, alig lehet ellenállni a váagnak, hogy a Budapesti Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus alkalmával el ne menjünk mindezt megcsodálni”.

Miklóssy Lajos

TRANSACTIONS AND STUDIES OF THE COLLEGE OF PHYSICIANS OF PHILADELPHIA — 1975 — 76

Vol. 43. No. 1.

Az első számban figyelemre méltó H. F. Dowling tanulmánya az új gyógyszerek széleskörű klinikai kipróbálásának kialakulásáról (*The Emergence of the Cooperative Clinical Trial* 20—29. p.) Az 1920-as évekre már kialakultak a belső és külső feltételek (a klinikai adatok gondos rögzítése, a statisztika alkalmazása a klinikai kutatásban, sokat ígérő új gyógyszerek megjelenése stb.). Először egy hattagú bizottság alakult 1929-ben a szifilisz vizsgálatára, öt klinika adatait dolgozták fel, majd sorra alakultak az egyre nagyobb apparátussal dolgozó bizottságok a penicillin, később a streptomycin kipróbálására.

Vol. 43. No. 2.

R. E. Jones a bicentenárium alkalmából megemlékezik az észak—amerikai függetlenségi háború egyik neves orvosáról. (*A Bicentennial Tribute to a Revolutionary Doctor, Isaac Senter, MD* — 69—77. p.) A Rhode Island-i Isaac Senter

(1753—1799) mint fiatal sebész részt vett a háborúban, naplóját, melyet 1846-ban adtak ki először, fő történelmi forrásműként tekintik a dicstelen quebeci hadjáratot illetően. 1790-ben lett a Philadelphiai Orvosi Társaság tagja, s a *Transactions and Studies* első számában három közleménye is megjelent.

Alexander von Humboldt, a nagy német természettudós igen népszerű Amerikában, a német származású lakosság több városban is felállította szobrát. Humboldt visszatérőben dél-amerikai felfedező útrjáról (1799—1804), Párizsba menet, néhány hetet az Egyesült Államokban is töltött. *R. E. Jones* ezt az időszakot idézi fel perui látogatása kapcsán, ahol is egy limai parkban szintén Humboldt mellszobrával találkozott. (*Alexander von Humboldt in Philadelphia and Peru.* — 85—90. p.)

Vol. 43. No. 3.

Az első európai kórház a nyugati félgömbön a Santo Domingoi Hospital de San Nicolas de Bari volt, melynek építését Frey Nicolas de Ovando spanyol királyi kormányzó rendelte el 1503-ban. (*Marion-Landais, G.: The First European Hospital in the Western Hemisphere.* — 136—141. p.) Kezdetben igen kicsi volt, mindössze hat beteg ellátására alkalmas, a 16. század vége felé a kápolnával egybeépült kórház már hetven ágygal rendelkezett, a lázas betegeket, sebesülteket elkülönítve, külön személyzet ápolta. Mivel Santo Domingóból indultak ki a spanyol vállalkozások, a San Nicolas katonai kórház jellegű volt. Amikor Sir Francis Drake 1586-ban bevette Santo Domingót, felégette a kórházat is, elvitte a műkincseket, sőt valami okból a vászonneműt is. Felépülve, ki-

bővítve 1818-ig működött, ekkor anyagi források hiányában be kellett zárni. Ettől kezdve az épület állandóan pusztult, jelenleg a Dominikai Köztársaság műemlékvédelme dolgozik a maradványok mentésén, a kórházat újjáépítik és orvosi múzeumnak rendezik be.

A szokatlanul vaskos füzet háromnegyedét az 1974/75. évi beszámolók teszik ki (*Annual Reports.* — 150—336 p.) Az elnöki beszámoló tájékoztat az új direktívákról, majd a titkári jelentés értesít a megtartott ülésekről (a látogatottság 51—275 fő) a Társaság létszámáról (év elején 1499, év végén 1581). A könyvtár tárolási gondokról számol be, remélik, hogy jobb lesz a könyvállomány kihasználtsága, ha létrejön a tervezett Orvostörténeti Intézet, tájékoztat a költségvetésről, gyűjteményeiről, gyarapodásáról, folyóiratállományáról, a szolgáltatásokról (az igény a fotókópiák iránt a legnagyobb), végül a személyi változásokról. Ezután a szakosztályok munkájának ismertetése következik, majd a tagság teljes jegyzéke.

Vol. 43., No. 4.

A. A. Walsh a 19. században igen népszerű, Gall és Spurzheim által kidolgozott „koponyatan” philadelphiai fogadtatásáról ír tanulmányában (*The „new science of the mind” and the Philadelphia physicians* — 397—415. p.) A 18—19. század során Amerikában a tudományos fejlődést főként az orvostudomány képviselte, az európai függéstől való megszabadulás egy minden új iránti fogékonyságot hozott magával. A frenológia is hamar népszerűvé vált, egészen idegen sem volt, mivel mutatott némi rokonságot Benjamin Rush pszichológiai elméletével. Az első amerikai

frenológiai társaság Philadelphiában alakult 1822-ben, tagjai közt sok orvos és egyéb értelmiségi volt. A philadelphiai orvostársadalom több jelentős tagja mélyen meg volt győződve az elmélet tudományos jelentőségéről, a szer-

ző ennek illusztrálására J. Bell és B. H. Coates tevékenységét kíséri nyomon. A frenológia sokáig tartotta magát Philadelphiában, még 1911-ben is jelent meg értekezés ezen elmélet szellemében.

Bánóczy Erika

KRÓNIKA

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG PROGRAMJA, 1977

január 21.

Benedek István: Körösi Csoma Sándor és a tibeti orvoslás

január 28.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Kádár Zoltán: Az orvostudomány korszak-beosztása a középkorban

Lambrecht Miklós: Az orvostudomány korszak-beosztása az újkor kezdetétől a jelenkorig

február 18.

MOT Népi gyógyászati Szakosztály ülése

Lóránd Klára: „Mi a fene?”

február 25.

A Magyar Orvostörténelmi Társaság plenáris ülése az 1976., 1977., 1978. évi Weszprémi István Emlékérem odaítélése alkalmából

Birtalan Győző: Orvostörténeti irodalmunk a XX. század fordulóján

Karasszon Dénes: Az orvos- és állatorvostudomány egységes szemlélete Weszprémi működésének tükrében

Takáts László: A Rákóczi-szabadságharc egészségügyének orvostörténeti értéke

március 11.

Prof. Dr. Stanislaw Szpileczynski (Wroclaw): Traditionelles und progressives Angesicht der Medizin in der Zeit der Renaissance im Licht der Polemik zwischen S. Simonius und N. Bucella nach dem Tode von Stephan Bathory

március 16.

A Magyar Orvostörténelmi Társaság Hadtörténeti (Katonaorvoslás-történeti) Szakosztályának ünnepi ülése a „Katonaorvoslás hazai múltjából” címmel megnyitott kiállítás alkalmából

március 18.

Magyar Orvostörténelmi Társaság Orvostörténelmi Szakosztályának ülése Hollós József dr. születésének 100. és halálának 30. évfordulója alkalmából

Honti József: Hollós József kórbonctani tevékenysége

Kárpáti Endre: Hollós József és az alkohol-kérdés

Péter László: Hollós József szerepe Szeged társadalmi életében

Kohut Magda: Juhász Gyula: Salve c. verse és Apostol c. prózai műve

Kenéz János: Hollós József szerepe a hazai tbc. ellenes küzdelemben

Kertész Tivadar: Hollós József az emigrációban

április 15.

Magyar Orvostörténelmi Társaság Orvostörténelmi Szakosztályának ülése

Tóth András: Kulcsok Csontváry szimbólumvilágához

április 26.

MOT Általános Tudománytörténelmi Szakosztályának ülése

Szlatky Mária: Pettyéni Borbély Márton kéziratos orvosló könyve (1683)

Szállási Árpád: Clusius Magyarországon

április 29.

MOT Szociológiai Bizottságának és Általános Orvostörténelmi Szakosztályának együttes ülése

Buda István—Baly Hermína: Pándy Kálmán élete és munkássága a Monarchia idejében, tekintettel a gyulai vonatkozásokra

Bohács Elemér: A családi ápolás története és annak társadalmi háttere Sátoraljaújhelyen a Monarchia korában és azt követően

Pisztora Ferenc: Adatok a Monarchia különféle hazai pszichiatriai intézményeiben ápolt betegpopuláció szociális összetételéhez

Tringer László: A területi ellátás gondolatának fejlődése a francia pszichiatriában különös tekintettel Párizs XIII. kerületére

1977. május 2.

Semmelweis kórtörténetének megvitatása

május 13.

Réti Endre: Úttörő eszmék hajdani doktori értekezésekben

Buzinkay Géza: Egészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni élcslapokban, 1867—1875

Katona Ibolya: Németh László iskolaorvosi munkásságáról

május 20.

MOT Új- és Legújabbkori Egészségügytörténeti Szakosztályának kerekasztal ülése

Réti Endre: Paradoxonok az egészségügy múltjában és jelenében

május 27.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztály ülése

Lukács Dezső: Gelei József a tanítvány, a munkatárs szemével

Bolyki János: Komáromi Csipkés György „Pestis pestise” (1664)

június 24.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Kenéz János: Biedl Arthur és a belső szekréció

Sasvári László: Az 1739. évi hajdúböszörményi pestis-statisztika etnikai vonatkozásai

október 8—9.

MOT Orvosírók Köre IV. Konferenciája (Győr, Megyei Kultúrház)

október 14.

MOT Orvostörténeti Szakosztályának ülése

Ákos Károly: A pszichofizika elakadása a múltban és távlatai a jövőben

Felkért hozzászólók: Katona Ferenc, Szabadváry Ferenc, Vekerdí László

október 28.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Szerbák Elek: Orvosok búcsúztatója a XIX. sz. első feléből

Szepesiné dr. Benda Mária: Miről vall a XVI. sz. magyar orvosi nyelve?

november 18.

Czeizel Endre: A heredodegeneráció történeti értékelése

november 22.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztály ülése

Kádár Zoltán: Reisinger János (1784—1852) polihisztor orvosprofesszor élete és munkássága

Sasvári László: „Görög” kegyeleti szokások Észak- és Kelet—Magyarországon”

november 24.

MOT Népi Gyógyászati Szakosztály ülése

Kelemen András: A sámán-szerep és a közösség

A készülő népi gyógyászati kiállítás tématervének ismertetése

november 25.

MOT Új- és Legújabbkori Egészségügytörténeti Szakosztály ülése

Szodoray Lajos: A magyar antivenereás küzdelem a 20. században

Szepesiné dr. Benda Mária: Az orvosi ismeretek terjedése és a bibliometria

november 29.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülés, közös rendezésben az Egészségügyi Szervezők Tudományos Egyesületével a Semmelweis teremben

Schultheisz Emil: Elnöki megnyitó

Réti Endre: Lenin a modern egészségpolitika úttörője

Honti József: A magyar progresszió egészségpolitikai törekvései és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása

Kádár Tibor: A szocialista egészségügy alapelveinek érvényesülése a magyar egészségügyben

Simonovits István: A szovjet egészségügyi ellátás szervezeti felépítésének és fejlődésének hatása Magyarországon

Gál György: A szovjet-magyar társadalomrostudományi (egészségügyi szervezés-tudományi) kapcsolatok

december 9.

Korányi Frigyes születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülés a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Belgyógyász Társaság, a MOTESZ, a Korányi Frigyes TBC és Tüdőgyógyász Társaság, a Korányi Sándor Társaság és a MOT közös rendezésében a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében

Szentágothai János: elnöki megnyitó

Magyar Imre: Korányi Frigyes életútja és munkássága

Kerpel-Frónius Ödön: Korányi Sándor és a funkcionális szemlélet a klinikai orvostudományban

Birtalan Győző: Korányi Frigyes és az élenjáró európai orvostudomány kapcsolata

Hutás Imre: Korányi Frigyes szerepe a hazai gümőkór elleni küzdelem megszervezésébe

Antall József—Kapronczay Károly: Korányi Frigyes és a pesti orvosi iskola

Trencsényi Tibor: Korányi Frigyes és Markusovszky Lajos

Lambrecht Miklós: Elméleti tényezők Korányi Frigyes klinikai szemléletében

Réti Endre: Korányi Frigyes az ember

Karasszon Dénes: Korányi Frigyes hatása az állatorvostudomány fejlődésére

Fazekas Árpád: Korányi Frigyes és Nagykálló

december 20.

MOT Általános Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Antall József—Karasszon Dénes—Lambrecht Miklós: Beszámoló a hallei Segner szimpozionról

Lambrecht Miklós: A biológiai megismerés nehézségei

Karasszon Dénes: A természettudományok és az állatorvostudomány kölcsönhatásai a XVIII. században

KORÁNYI FRIGYES EMLÉKÜLÉSEK

Korányi Frigyes születésének századik évfordulója alkalmából két helyen, szülővárosában, Nagykállóban és működése színhelyén, Budapesten zajlottak le ünnepi események.

1977. szeptember 16-án a Magyar Orvostörténelmi Társaság, a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács, az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezetei rendezésében Nagykállóban került sor emlékünnepről és a Korányi Emlékház kibővített anyaggal történő új kiállítás-megnyitására. A tudományos ülésszakon Gyuró Imre megyei tanács elnökhelyettes üdvözlő szavai után dr. Magyar János megyei főorvos tartott bevezetőt, majd dr. Fazekas Árpád (Nyíregyháza), dr. Szállási Árpád (Esztergom), dr. Antall József és dr. Kapronczay Károly (Budapest), dr. Böszörményi Miklós (Budapest) és dr. Vértess László (Budapest) tartottak előadást Korányi Frigyes életéről és orvosi-tudományos működéséről.

December 9-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében emlékezett meg a hazai orvostudományi világ Korányi Frigyesről. (Részletes programját ld. a Magyar Orvostörténelmi Társaság hírei között.)

Az üléseken részt vett Korányi Frigyes unokája, a Brazíliában élő Korányi Erzsébet is. A betegsége miatt elmaradt visszaemlékezésének szövegét az alábbiakban közöljük.

VISSZAEMLEKEZÉS KORÁNYI FRIGYESRE

Ha nagyapámra gondolok, magam előtt látom jóságos arcát, szinte hallom a hangját, mely mindig halk volt, érzem simogató kezét arcomon.

Mikor 5 éves voltam és tüdőgyulladásom volt, naponta látogatott meg, ült ágyam mellett és adta nekem az orvosságot.

Gyakran gondolok vissza a vasárnapi ebédekre. Három generáció tagjai voltak mindig együtt nagyszüleim Erzsébet körüti lakásában, melynek ablakai nagy parkra néztek, mikor ők odaköltöztek. Idővel a park eltűnt, házak vannak a helyén. Nyáron hetekig voltunk nagyszüleim kedves otthonában Pécelen. 5 holdas kertben földszintes, oszlopos kúria állt. A csillagos ég alatt, a ház előtt nagyszüleim karonfogva jártak fel s alá. Gyakran hallottuk, hogy Nagyapa az Erzsébet szanatóriumról beszél. Szívügye volt az, létesítése óta haláláig. Hűvös estéken a nagy szalonban gyűlt össze a család apraja-nagyja, petroleum lámpa égett az asztalón, mi fiatalok áhitattal hallgattuk az idősök beszélgetését.

A család tagjai a legnagyobb egyetértésben éltek. Azt hiszem, ilyet a mai fiatalok el sem tudnának már képzelni.

A kertben a nagy kapu mellett kedves kis házban élt nagyanyám dajkája férjével. Nagyon öregek voltak és munkaképtelenek. A kertben szomorú arcú fiú a virágokat locsolta. Azzal lépett be, hogy enni kér, nagyon éhes. Nagyszüleim maguknál tartották éveket. Egyszer a rendelő órán megjelent egy úr, az inasra ráismert. Figyelmeztette Nagyapát, hogy az fiatal korában gyilkolt. Mikor vége volt a rendelésnek, az inas

bement, hogy elbúcsúzzék. Gondolta, hogy tudva a történekről, Nagyapa elküldi. „Téved” mondta Nagyapa. „Itt maradhat, biztosan megbánta, amit tett és nálam becsületesen szolgált.”

Halála előtt nagyapám megköszönte nagyanyámnak, hogy boldog családi életet él, két fiának, apámnak és Frigyes nagybátyámnak gondjaira bízta őt, tudta előre, hogy a háború elkerülhetetlen lesz.

1913. május 19-én lehunyt szemét és örökre elhagyott bennünket.

Korányi Erzsébet

SEGNER-EMLÉKÜLÉS HALLÉBAN

A Martin-Luther-Universitát (Halle-Wittenberg) emlékülést rendezett Segner András János halálának 200. évfordulója alkalmából, külföldi vendégek részvételével, 1977. szeptember 29. és október 2. között. Az ülészak rendezője Wolfram Kaiser volt, az orvostörténet professzora, egyben az I. Belklinika társprofesszora. Hozzá hasonló figyelmes segítőtársa volt Arina Völker belgyógyász orvos. A külföldi vendégek között volt két holland és egy lengyel tudománytörténész, valamint kellemes meglepetésként az NSZK-ból Segner egy oldalági leszármazottja, ki némileg még magyarul is tud.

Segner Pozsonyban született (1704. október 4. ?), később Debrecenben tanult, majd a jenai egyetemen avatták orvosdoktorrá 1729-ben. Rövid ideig Debrecen városi orvosaként működött, majd jenai és göttingeni professzorság után 1755-ben Halle egyetemére került, itt halt meg (1777. október 5.) és itt is temették el. Segnerért három nép is vetélkedhet, a magyar, a szlovák és a német. Segner több okiratban is magyarnak vallotta magát, de tény, hogy a német tudománytörténet jelentős alakjaként halt meg. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete küldötteként J. Tibensky, J. Potočan és Duka Zólyomi Norbert volt jelen. A német vendéglátók mellett legnépesebb küldöttség a magyar volt. Dr. Antall József, dr. Karaszson Dénés és dr. Lambrecht Miklós képviselte a Magyar Orvostörténelmi Társaságot, négyen pedig műszaki intézményeinket, de mondhatni — Debrecen városát is.

Szeptember 29-én reggel az egyik egyetemi épületben 45 perces megnyitóval (hét üdvözlő beszéddel, köztük Antall Józseféval) kezdődött a tudományos ülészak. Az ülészak két napján összesen 18 előadás hangzott el 10—35 perces időtartamban, mintegy 40 résztvevő előtt, gyakran vetítésekkel illusztrálva. Egy ilyen emlékülésen természetszerűleg meglepő újdonságok nem hangzanak el, ellenben szinte teljes áttekintést adott Segner sokoldalú tevékenységéről, s ennek keretében a korszak tudományos lehetőségeit, eredményeit is feltárták az előadók. Az előadások teljes szövegét egyetemi kiadványban jelenteti meg a Martin-Luther-Universitát.

L. M

ANATÓMUSOK JUBILEUMI KONGRESSZUSA

A Magyar Anatómusok, Histológusok és Embryológusok Társasága 1977. április 6—8-án tartotta jubileumi kongresszusát az önálló magyar anatómiai oktatás megindulásának 200. évfordulóján Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia székházában.

Szentágothai János akadémikus, a Társaság és a kongresszus elnöke megnyitójában rámutatott arra, hogy anatómiai oktatásról a Mária Terézia által alapított Egyetem orvosi karán érdemben csak a Nagyszombatról Budára való telepítés után beszélhetünk. Nagyszombatban is volt anatómia professzor (Trnka Vencel), de az oktatási feltételek nagyon hiányosak voltak. 1777-ben, Budán már az Egyetem elhelyezése és felszerelése lehetőséget adott a gyakorlati igényeknek megfelelő oktatásra is.

Schultheisz Emil egészségügyi miniszter magas szintű előadást tartott „Gondolatok az anatómia történetéhez” címmel. Ezután *Antoni Ferenc* akadémikus, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem rektora üdvözölte a kongresszust.

Szentágothai János akadémikus „A magyar neuroanatómiai kutatás néhány vezérgondolata” címmel elsősorban Lenhossék József professzorról emlékezett meg.

A debreceni anatómiai intézet történetét *Törő Imre* akadémikus, a pécsit *Flerkő Béla* akadémikus, a szegedit *Csillik Bertalan* professzor foglalta össze.

A megnyitó ülésen előadás hangzott el a humán és az összehasonlító anatómia fejlődéséről (*Fehér György*, Állatorvostudományi Egyetem), a tájbonctan tanításának kezdeteiről (*Somogyi Barnabás*, Semmelweis OTE), a magyar anatómiai nevezéktan kezdeteiről (*Donáth Tibor*, Semmelweis OTE) és az egészségügyi főiskola morfológiai oktatásáról (*Undi Flóra* és *Nagy Mária*, Orvostovábbképző Intézet, Egészségügyi Főiskolai Kar).

A meghívott vendégek (prof. dr. K. Kadanoff Szófiából, prof. dr. R. Milin Novi Sadból, prof. dr. K. Ostrowski Varsóból és prof. dr. Ábrahám Ambrus Szegedről) előadásait további 67 tudományos előadás követte.

A kongresszus ideje alatt az Akadémia épületében szerény kiállítást mutattak be az anatómiai oktatás történetéből.

Somogyi Barnabás

ETHNOLÓGIAI TÁPLÁLKOZÁSTUDOMÁNYI KONGRESSZUS
CARDIFFBAN

1977. augusztus 22—27 között Cardiffban (Wales) rendezték meg a III. Ethnológiai Táplálkozástudományi Kongresszust.

A kongresszus témája az a „tabu” volt, amely a világ népeinek szokásaiban megnyilvánul az ivásban és az étkezésben. A több mint negyven résztvevőt számláló találkozó tizenkét ülésen 30 előadás hangzott el, amelyeket vita követett.

Az előadások színvonala, az előadók felkészültsége igen változó volt. Az elméleti, szintetizáló, rendszerező előadások, történelmi feldolgozások mellett időnként egy-egy szakácskönyv-ismertetés is hallható volt. Általában az európai kutatók inkább a

történeti és a munkamódszertani, rendszerező bemutatási módokat választották, míg az amerikai előadók többsége konkrét példákat, feladatokat dolgozott föl.

Figyelemre méltó — a korábbi kongresszusokon elhangzottakkal ellentétben —, hogy a cardiffi előadások tematikája sok esetben érintett orvostörténeti, antropológiai témákat is. Így például:

Christine S. Wilson (California): Food in a Medical System: Prescriptions and Proscriptions in a Health and Illnes Malays

Prof. Dr. Paul Raybaut (Franciaország): Starting an Anthropology handbook on Food Habits for the knowledge of man's behaviour

Néhány előadás a történeti témák feldolgozása folyamán érintett orvostörténeti problémákat, mint pl.:

Lorna J. Sass (New York): The Preference for Sweets, Spices and Almond Milk in the Cookery of Medieval England

Johanna Maria van Winter (Hollandia): Cannabis-Verwendung in zwei Koch-Büchern des 15. Jahrhunderts

Dr. Maria Kundgraber (Ausztria): Volkstümliche Pflanzenkost und Wurzkräuter, dargestellt an Beispielen aus der Weststeiermark

E beszámoló szerzőjének témája a Budán készített XV. századi gyógyborok ismertetése volt: Die Herstellung des Heil-Weines im XV. Jahrhundert in Ungarn: die Rolle des Weines in der Volksnahrung und in der Volksmedizin der Gegenwart címmel. A feldolgozás a Mátyás-kori Bibliotheca Corvinianának Encyclopaedia Medica című kódexéből készült. Az ebben a kódexben leírt 32 fajta gyógybor 80%-a olyan betegségre volt alkalmas, amely a helytelen táplálkozás következtében kialakult emésztési problémákat segített megoldani.

A kongresszus vezetősége megállapodott abban, hogy a legközelebbi táplálkozástudományi kongresszust Szófiában rendezik meg, egy szűkebb munkabizottság által meghatározott témakörből.

Sergő Erzsébet

AZ ORVOSÍRÓK KÖRÉNEK IV. KONFERENCIÁJA

1977. szeptember 8-án délelőtt a Győr-Sopron megyei Kórház kultúrterme megtelt. Verssel kezdődött. Egy diáklány szavalt. Dr. Kelemen István megyei főorvos megnyitója és prof. dr. Hankiss János elnök üdvözlő szavai után felolvasások következtek. Egy volt ápolónőnek megható pályamelékezete is szerepelt a műsoron. Délután a társaság autóbusszal ült, irány: Pannonhalma. Majd ismét felolvasások, film-diavetítések. Különösen érdekes volt egy kompozíció, színes diászorozat baktériumtelepekről, zenei aláfestéssel. Persze egy költő, dr. Timár Károly lenszében keresztül...

Másnap délelőtt a Rába Művelődési Házban az orvos-képzőművészek kiállítását megnyitotta dr. Horváth György főorvos. A 150 mű alkotója: *festmény*: Bugovits Elemér, Csetényi Artur, Czinkotai Frigyes, Hatvani Szabolcs, Patyi Olga, Petrovits

Gyula, Scherfel Tibor, Sonkodi István, Szénási György, Vladár Imre. *Grafika: Scherfel Tibor. Szobor, érem: Abonyi Ágnes (tűzzománc), Balogh Imre, Csizmadia Tiborné, Eke Gyula, Kadas Zsigmond, Sós András. Fotó: Czigány Jenő, Kárpáti György, Scherfel Tibor, Timár Károly.* A színvonalas tárlat nagy tetszést keltett.

A kiállításról a Kisfaludy Könyvtárba sétáltunk át Győr legpatinásabb városrészén. Itt újabb kiállítás fogadott az orvos-írók műveiből. Volt ott könyv 1742-ből is, a jelenből is, körünk tagjainak munkái is. Sajnos az összegyűjtött anyag töredéke kerülhetett a vitrinekbe helyszűke miatt. Így a szemlélő ezekből még csak fogalmat sem alakíthatott az irodalmi termés egészéről.

11 órakor irodalmi matiné következett. Ismét telt ház. Perneszy Gyula a Megyei Könyvtár igazgatójának üdvözlő beszéde után a Kisfaludy Színház művészei körünk tagjainak műveiből adtak elő. Elsőízben léptünk ily módon a közönség elé. A közel-múltban elhunyt tiszteletbeli elnökünk, Mária Béla versével ért véget a találkozó.

E két nap műsorában a következő *írók, költők* művei szerepeltek: Alexy Miklós, Faller János, Fábián Dániel, Ferenczy Imre, Frankl József, Hankiss János, Honárkay Róbert, Ihász-Kovács Éva, Kiss Zoltán, Konkoly-Thege Aladár, Marék Antal, Mária Béla, Rendessy Annamária, Szarka István, Tergulicza Ferencné, Veress Sándor, Vikár György, Vladár Imre.

Mint a meghívóból is kitűnt, több társadalmi szervezet segítsége és közreműködése járult hozzá a konferencia sikeréhez. A helyi sajtó és rádió hírt adott róla, a nyomda díjtalanul készítette a meghívókat és a Kisalföld lekötözte a művek egy részét. Tehát a találkozó széleskörű társadalmi megmozdulás is volt egyúttal.

Honárkay Róbert

HÍREK

A Miskolci Herman Ottó Múzeum, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, a Medicor Művek, a diósgyőri és az ózdi kórházak igazgatósága *Pro sanitate* címmel orvos-egészségügy-történeti kiállítást rendezett a miskolci Kun Béla Művelődési Ház kiállítótermében 1977. február 25. és március 18. között. A kiállítás a XVII. századtól napjainkig mutatta be Borsod megye és az Óskohóból kifejlődő Vasgyárhoz kapcsolódó kórház és társadalombiztosítás történetét.

*

A Magyar Gyógyszerészeti Társaság Győr-Sopron megyei szervezete Gensel Ádám emlékülést rendezett 1977. november 8-án Sopronban. Az ülésen előadást tartott prof. dr. Wolfram Kaiser (Halle) *Medizinisch-wissenschaftliche Kontakte zwischen Sopron und Halle-Wittenberg im 18. Jahrhundert* és dr. Csapody István (Sopron) *Gensel Ádám és kora* címmel.

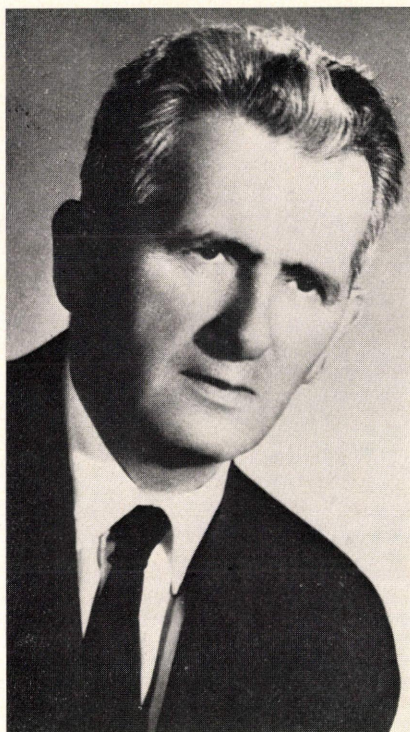
DIÓSDADI ELEKES GYÖRGY (1905—1977)

Az orvostörténetírásnak vannak nagy összefoglaló egyéniségei, mint Weszprémi, s vannak szerényebb, de igen szükséges munkálkodói. Ezek közé tartozott Diósdadi Elekes György, aki 1977. június 27-én költözött el közülünk örökre. Apró mozaikokat szedett össze a magyar orvosi múltból, ám azokat bárki építse be egy nagyobb freskóba, a felkutató névjegyének rajta a helye.

Sárospatakon, a protestáns szellem egyik végvárában született 1905. március 10-én. Édesapja a híres főiskola tanára volt, megalapítója az angol internátusnak, a nagyenyedi kollégium mintájára, ahol diákoskodott. György fia a középiskolákat Patakon végezte, majd beiratkozott a fővárosi Tudományegyetem orvosi karára, orvosdoktori oklevelét 1922-ben szerezte. Végzés után a Bálint-klinikán gyakornok, itt került közeli ismeretségbe, majd barátságba Fernet Bélával, aki a fiatalon elhunyt Csiky professzor belgyógyászati katedráját kapta meg Debrecenben. Vele jött a nagyerdei klinikára Diósdadi Elekes György. Az alföldi város történelmi atmoszférája hamar megihlette, s a belgyógyászat mellett végleg eljegyezte magát az orvostörténelemmel. A genius loci találkozott a szellemi konstitúcióval. Hiszen Debrecenben főorvoskodott a magyar orvostörténet legfőbb kútforrásának óriási érdemű szerzője: Weszprémi István és itt született a kortárs-orvostörténetírás nestora: Magyary-Kossa Gyula.

Debrecenben 1930-ban megindult az „Orvosok és Gyógyszerészek Lapja”, amely 1937-ben Orvostörténelem c. melléklettel gazdagodott, s a szerkesztője természetesen Elekes György lett. Két évfolyamot ért meg, de megért. Főképp szellemi nyereséggént. A szerkesztő-szerző természetesen elsősorban a debreceniekkel foglalkozott. Különösen Weszprémi, Hatvani és Szentgyörgyi József személye érdekelt, lehetőleg mindig eredeti források alapján, de közölt nekrológokat, könyvismertetéseket és orvostörténeti híreket is. Fóruma volt még a „Debreceni Szemle”, a „Népegészségügy”, a „Budapesti Orvosi Újság” és természetesen az „Orvosi Hetilap”. Németnyelvű szakcikkeiben főleg a pneumoduodenális vizsgálatokkal foglalkozott. (A Fernet-klinikán szerezte meg a belszakorvosi képesítést, majd az egyetemi magántanárságot.)

A II. világháború kitérésekor behívták katonának, orvosászlósként főleg a kiütéses tifuszban megbetegedetteknek a saját liquorával történő gyógykezelésével kísérletezett. A doni katasztrófát testileg épségben, de lelkileg összetörve vészelte át.

Hazakerülése után egy ideig magánrendelőt nyitott, majd a Vöröskereszt Kórházában (a mai Sportkórház) dolgozott. 1951-től üzemorvos a Ganz Villamossági Gyárban, később Újpesten SzTK-főorvos. 1974. január 1-én ment nyugalódni. A Magyar Orvostörténelmi Társaság az orvostörténet területén szerzett érdemeiért Wesszprémi-emlékéremmel tüntette ki. Visszahúzódó ember volt világéletében. Nem termékeny publikáló, de annál kritikusabb természetű.

Mi most olyan kollégától veszünk búcsút, aki leadta „névjegyét” a magyar orvostörténetírásnak, s ha rövid időre is, de a felszabadulás előtt orvostörténeti folyóiratot szerkesztett, amely akkor rajta kívül senkinek sem sikerült.

Szállási Árpád

RATKÓCZY NÁNDOR

(1891—1977)

Ratkóczy Nándor radiológus professzor 1891-ben született Pécsen. A budapesti tudományegyetemen tanult, 1914-ben promoveált orvosdoktorrá. 1918 novemberétől az Elischer Gyula vezette egyetemi II. sz. Központi Röntgenintézetben volt tanársegéd. 1923-ban a Korányi Sándor igazgatása alatt álló Központi Röntgenintézetből kialakult röntgenlaboratórium vezetője lett, s két év múlva megjelent az Elischer-iskola gazdag tapasztalatait felhasználó Belgyógyászati röntgendiagnosztika c. könyve, amellyel 1926-ban megszerezte az egyetemi magántanárságot. 1932-ben c. rk. professzor lett, 1942-ben pedig kinevezték a budapesti orvosi kar röntgen tanszékének professzorává, ahol nyugdíjazásáig, 1962-ig nevelte a fiatal radiológus nemzedéket. Nyugdíjas korában is folytatta tudományos tevékenységét, s az ő eszméi alapján szabályozta a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet a radiológusok — beleértve az ipari radiológusok — sugárvédelmét.

Ratkóczy professzor a Magyar Orvostörténelmi Társaságban személyes tapasztalataitól fűtött líraiságú előadást tartott a magyar röntgeniskolák történetéről. 1912-ig feldolgozta a magyar röntgenológia teljességre igényt tartó, annotált bibliográfiáját, amely megbízható kalauza a radiológia történetével foglalkozóknak, különös tekintettel a kritikus, értékelő összefoglalásokra.

B. B.

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOS-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publications should be addressed to Dr. phil. József Antall, Editor, Semmelweis Medical Historical Library, H-1023 Budapest, Török u. 12, Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author or be numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Fourty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Library, H-1023 Budapest, Török u. 12, Hungary.

Kiadja a Medicina Könyvkiadó
Felelős szerkesztő: Brencsán János
Műszaki vezető: Fraunhofer Ferenc — Műszaki szerkesztő: Rákai András
Terjedelem: 15 (A/5) iv

78/5358. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató

PROBON[®] coated tablets

ANALGESIC

PROBON is a new type of analgesic.

While potentiating the analgetic effect of narcotic analgesics, it antagonizes their respiratory depressing action.

Good tolerance and the fact that dependence fails to develop to it, render PROBON suited for prolonged administration.

Composition

Each coated tablet contains 300 mg Rimazolium methylsulphate (1,6-Dimethyl-3-carbethoxy-4-oxo-6,7,8,9-tetrahydro-homopyrimidazole methylsulphate) as active principle.

Indications

Any painful condition.

Owing to its favourable effect on respiration, PROBON is particularly suited for the treatment of elderly patients. It proved to be highly efficient in relieving pain accompanying chronic locomotor diseases. In severe pain unresponsive to the commonly used analgesics, it can be advantageously combined with spasmolytics and major analgesics.

Dosage

The average daily dose for adults is 3 to 4 times 1 coated tablet in *ambulatory* patients and 3 times 1 to 2 coated tablets for *bed-ridden* patients.

Side-effects

Mild nausea, vertigo or dizziness may rarely occur.

Warning!

PROBON enhances the effect of central depressants; when administered simultaneously with them, the doses should be reduced according to individual need.

Presentation 10 coated tablets of 300 mg.

Manufactured by **CHINOIN**
Chemical
and Pharmaceutical Works, Ltd.
Budapest, IV., Tó u. 1-5.

Exported by **MEDIMPEX**
Foreign Trade Company
of Pharmaceutical Products
Budapest, V., Vörösmarty tér 4.